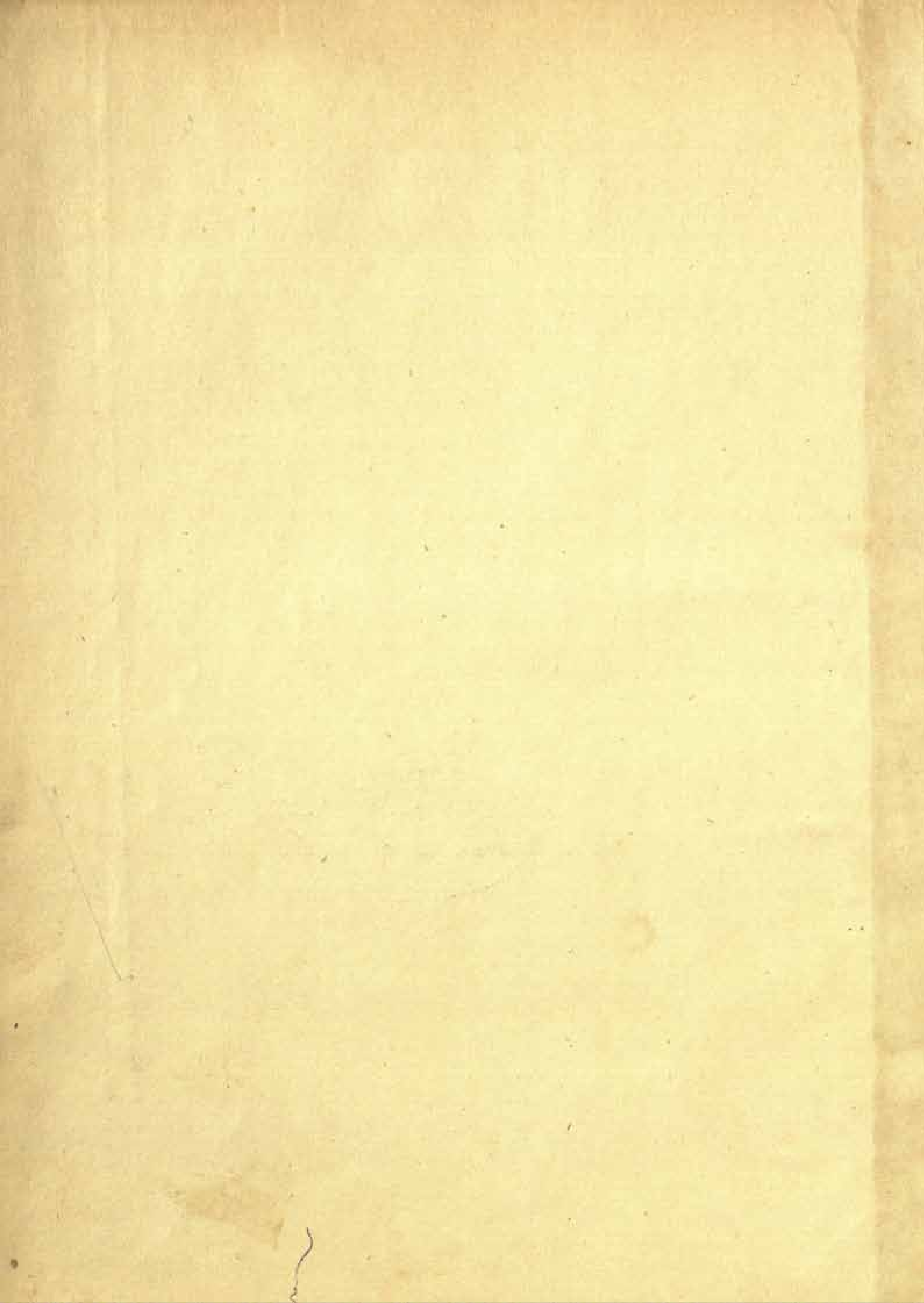

Library Reg. No
INDIA

OFFICE OF THE DIRECTOR GENERAL OF ARCHAEOLOGY
Library Regd No
INDIA

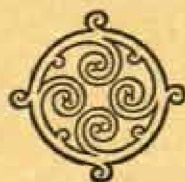
Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

Oudheidkundig Verslag 1920

Uitgegeven door het

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

WELTEVREDEN ALBRECHT & Co. | 's-HAGE M. NIJHOFF
1921

INHOUD

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG 1920

Eerste Kwartaal

Uitgegeven door het

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

WELTEVREDEN ALBRECHT & Co. | 's-HAGE M. NIJHOFF

1920

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

EERSTE KWARTAAL 1920

Het is gebleken, dat de oudheidkundige kwartaal-verslagen in den vorm, waarin zij tot nog toe verschenen zijn, niet aan alle eischen voldaan hebben. Het bescheiden formaat maakte het vrijwel onmogelijk om bouwkundige teekeningen en fotografieën op te nemen; het gevolg hiervan was, dat de paragraphen, waarin over de werkzaamheden van bouwkundigen aard verslag werd uitgebracht, feitelijk alleen eenige waarde hadden voor hen, die toegang hadden tot het in het oudheidkundig archief of elders gedeponeerde illustratie-materiaal, of wel voor de weinigen, die zoo volkomen van de behandelde zaken op de hoogte waren, dat zij de bedoeling van het geschrevene ook zonder een demonstratio ad oculos konden vatten. Voor de lezers, die niet in die omstandigheden verkeerden, waren de verslagen zonder platen meestal vrij onbegrijpelijk en altijd zeer onaantrekkelijk. Wat erger is: zij konden ook tot misverstand aanleiding geven, inzonderheid wanneer teere punten als restauratieve werkzaamheden ter sprake kwamen. Men weet, in de vorige eeuw zijn in Europa en hier te lande — tjandi Panataran blijft voor altijd een afschrikwekkend voorbeeld — door onbevoegden op zoo onverantwoordelijke wijze oudheden „gerestaureerd" d.w.z. voor eeuwig verminkt, dat het woord „restauratie" in de ooren van deskundigen een kwaden klank gekregen heeft en alles wat daarnaar zweemt van die zijde met achterdocht begroet wordt en bloot staat aan scherpe critiek. Waar nu wel de voornaamste taak van den Oudheidkundigen Dienst gelegen is in het beramen en uitvoeren van maatregelen tot behoud der bestaande monumenten, is 't voor een juiste beoordeeling dier werkzaamheden van het grootste belang, dat steeds zoo volledig en duidelijk mogelijk rekenschap wordt gegeven van de ten aanzien der oudheden gevolgden gedragslijn. Zonder afbeeldingen is zulks ondoenlijk. Foto's en teekeningen hebben hier het karakter van bewijsmateriaal, dat bij geen deugdelijke verantwoording ontbreken mag.

Om nu alle belangstellenden in de gelegenheid te stellen zich van den gang der werkzaamheden een juist denkbeeld te vormen zullen voortaan voor zoover mogelijk is tegelijk met de verslagen de daarbij behoorende illustraties gepubliceerd worden. Daartoe was het noodig een royaler formaat voor het verslag te kiezen en het uiterlijk met de aantrekkelijker inhoud in overeenstemming te brengen. Zooals vanzelf spreekt zullen niet steeds alle resultaten van onderzoekingen, opgravingen, opmetingen enz. onmiddellijk in het licht gegeven kunnen worden. Wanneer bv. groote bouwwerken of omvangrijke tempelcomplexen in behandeling genomen worden, zal de te verzamelen stof niet over ettelijke kwartaalverslagen versnipperd maar voor

monographische studiën gereserveerd worden. Overigens bestaat wel het voornemen om de onderwerpen, die zich daartoe leenen, bv. de beschrijvingen van kleinere monumenten, die in den verslag-tijd afgewerkt zijn, in de kwartaal-verslagen op te nemen. Zoo doende zal het zich gedurig ophoopende ongepubliceerde studie-materiaal geleidelijk aan ter kennis van het publiek gebracht kunnen worden. Als eerste proeve van een dergelijke beschrijving is hierachter opgenomen een Bijlage, waarin tjandi Soembernanas, het interessante bouwwerkje, dat bij de jongste Kloet-eruptie voor den dag gekomen is, zoo volledig mogelijk in woord en beeld is vastgelegd.

In de inrichting van het Kwartaal-verslag zal verder geen wijziging gebracht worden. Evenals vroeger zullen onder de bekende hoofdjes over den gang der werkzaamheden en andere zaken den dienst betreffend gerapporteerd worden, terwijl onder de bijlagen plaats zal zijn voor korte studiën van epigraphischen, historischen of iconographischen aard, voor besprekingen en afbeeldingen van belangrijke vondsten en ontdekkingen, en van recente aanwinsten van de collecties te Batavia, Modjokerto of in particulier bezit.

§ 1. *Personeel en organisatie van den dienst.*

Hierbij hadden geen veranderingen plaats.

§ 2. *Reizen.*

De Bouwkundige Inspecteur ondernam met den Bouwk. Adjunct-Inspecteur verschillende reizen naar de monumenten van Oost-Java, en bezocht met hem de mesigit te Demak en het pas ontdekte tempeltje bij de desa Gatak, afd. Bojolali (zie Oudhk. Versl. 1919 p. 86).

De heer Van Stein Callenfels begaf zich in het begin van Januari naar Sumatra, controleerde verschillende inscripties in de Padangsche Bovenlanden en bezocht de oudheden aan de boven-Batanghari. Vervolgens onderzocht hij de biara's van de afdeeling Loeboek Sikaping, de biara van Padang Lawas, de Batakgraven in de Dairilanden en diverse oudheden ter Sumatra's Oostkust, waarbij een kjökkenmödding (prehistorische terp bestaande uit keukenafval) voor het eerst in den Archipel werd aangetroffen. Na terugkomst op Java verbleef hij eenigen tijd te Batavia.

Medio Januari vertrok de Fotograaf-Teekenaar na de beeindiging der werkzaamheden voor het Gedenkboek naar Djokja.

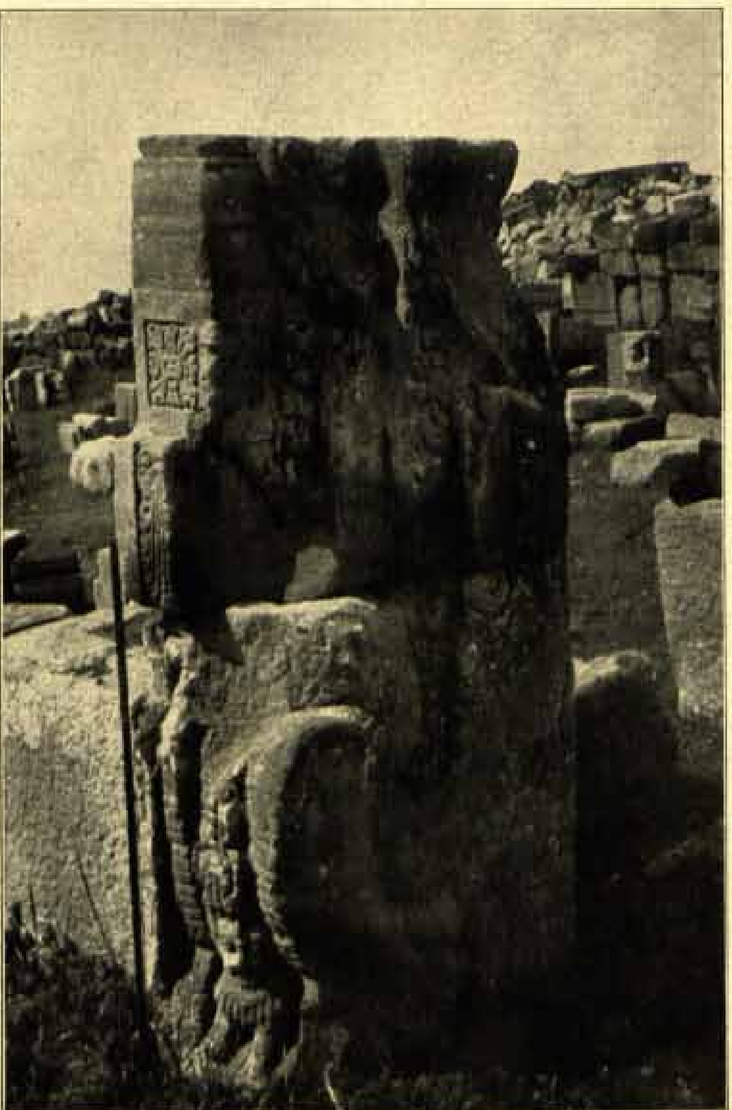
§ 3. *Publicaties.*

Het Oudheidkundig Verslag over het vierde kwartaal 1919 verscheen in druk. Ook verscheen de Javaansche vertaling van den Korten Gids voor de Tembelbouwvallen in de Prambanan-vlakte, het Diëngplateau en Gedong Sanga.

§ 4. *Geschenken.*

De volgende boekwerken werden ten geschenke ontvangen:

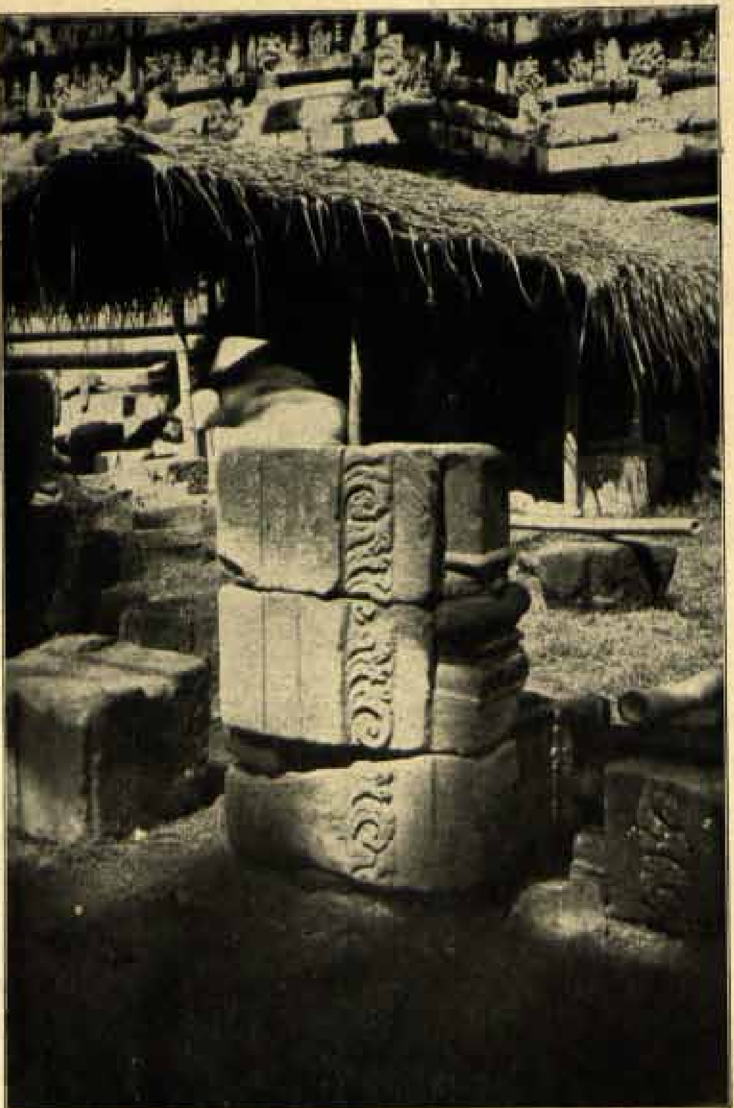
Archaeol. Survey of India, Frontier Circle for the year 1918/19.

1. *Makara met daarop behoorend stuk (Foto O. D. 4105).*

2. *Detail van den trapopgang van de N. cella van den Çiwa-tempel (Foto O. D. 5741).*

3. *Fragmenten behoorend op een der makara's naast den ingang der cella's (Foto O. D. 4204).*

4. *Fragmenten vermoedelijk behoorend tot de torentjes naast de trapopgangen (Foto O. D. 4206).*

The Laksmidevi-temple at Dodda Gaddavalli, Architecture and Sculpture in Mysore No. III by R. Nara Simhachar, Bangalore 1919.
Ann. Report of the Archael. Survey of India, Eastern Circle for the year 1918/19.

§ 5. *Nieuwe opnamen, opgravingen, bescherming van monumenten enz.*

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur omtrent de werkzaamheden aan Tjandi Prambanan.

Te Prambanan werd doorgewerkt aan het stellen der balustrades van den Çiwa-tempel, aan het afbreken, het bijmaken van steenen en het wederom stellen der uitwendige hoeken van den buitensten tempelringmuur; aan het hakken van profielen der onbehakte en ter aanvulling geplaatste steenen.

De ontgraving der bijtempels aan de Zuidzijde werd voortgezet en de uitgegraven grond vervoerd naar den weg ten Noorden van het tempelterrein.

In de tweede helft van dit kwartaal werd de opruiming der steenhoopen met kracht aangevat aan de Westzijde. De onbewerkte steenen werden regelmatig opgetast langs den buitensten terrein-ringmuur om eventueel gebruikt te worden voor den verderen opbouw van den hoofdtempel; de geprofileerde steenen werden tijdelijk in rijen geplaatst op de bijtempels, omdat voorloopig op het binnen-tempelterrein geen plaats is; naar dit terrein worden echter die steenen vervoerd, die voor een mogelijke herplaatsing in aanmerking komen; zooveel mogelijk worden ze daar gesorteerd.

De bestaande terrein-ringmuren werden voor zoover noodig afgebroken aan de Noord- en Zuidzijde; de voorhanden steenen werden herplaatst, de te kort komende bijgemaakt.

Aan de afscheiding van het buiten-tempelterrein werd doorgewerkt.

Er werd een begin gemaakt met het maken van een bouwkeet, welke moet dienen als teekenbureau, tevens als bergplaats van teekeningen, foto's enz. Aan deze keet wordt verbonden een werkplaats voor de steenhouwers, waar zij bij regenachtig weder kunnen doorwerken.

Te Djokja werd doorgewerkt aan de toegangshekken en aanwijzingspalen voor Oost-Java; verder werd daar doorgewerkt aan het fotografisch atelier.

V o n d s t e n. Zooals uit plaat 1 blijkt, bevindt zich aan een der zijden, boven den bek van den makara, het basement van een pilaster; over de plaats van dezen makara bestaat geen twijfel, want zooals op plaat 2 genomen vóórdat er eenig werk was uitgevoerd, te zien is, is die plaats naast een der ingangen die toegang geven tot de cella's. Het karakter van een der belangrijkste bouwdeelen is door deze vondst voor een zeer voornaam gedeelte vastgesteld.

Plaat 3 geeft drie op elkaar passende steenen weer, eveneens behoorende op een der boven genoemde makara's.

Een andere zeer belangrijke vondst is in beeld gebracht op plaat 4. Het is duidelijk, dat dit door opstapeling verkregen bouwfragment het middengedeelte is van een muur, met basement en kroonlijst voorzien, met één of meer midden-pilasters. De vlakken tusschen de pilasters zijn behakt met spiralen en bladornament; als men de spiralen compleet denkt en hierbij niet uit het oog verliest, dat naast het ornament der pilasters een gladde vlakke band gebeiteld is, dan staat reeds vast, welke breedte verkregen wordt door completeering; men krijgt dan één midden-pilaster (of meer), twee of meer paneelen, geornamenteerd met spiralen enz. en zeer waarschijnlijk (dit zal uit andere vondsten moeten blijken) twee hoekpilasters. Ofschoon ik vermoed, dat dit eventueel compleet te maken bouwdeel behoort bij een der torentjes, die de doorgangen naar de cella's flankeeren, zal evenwel alleen door de overeenkomst der breedtematen de plaats met zekerheid vastgesteld kunnen worden.

Verslag van den Bouwkundig Adj.-Inspecteur.

Nadat de werkzaamheden aan Tjandi Gambar beeindigd waren, werd een aanvang gemaakt met die aan Tjandi Toeban. Het eerste werk was het kappen van het meerendeel der talrijke boomen; de mooie waringin werd terwille van het schilderachtige aspect, dat deze boom aan het geheel geeft, gespaard. Met het kappen der boomen kwam nog een gedeelte van den terrasmuur aan de Oostzijde aan het licht. De paneeltjes met dierfiguren zijn door de wortels wel uit het verband gerukt, maar overigens nog vrij goed bewaard gebleven.

Daar de terrasmuur aan de overige zijden geheel verdwenen is, kalfde de grond met elken Westmoeson verder in. Om hierin te voorzien, werd aan de bedoelde zijden de grond taludsgewijze bijgewerkt en met graszoden belegd.

Het terrein van den tempel werd geëgaliseerd en met een pagger van lontoro en bamboe afgesloten. Om het water te loozen werd aan de Oostzijde een slokan gegraven, waarover een steenen bruggetje gemaakt moest worden om het aanmerkelijk lager liggende terrein van den weg af behoorlijk te kunnen betreden. De toegang werd door een houten hek afgesloten. Nadat de tempel van onkruid enz. gezuiverd was, waren de werkzaamheden ten einde en werd een vaste djoeroekoentji aangesteld, die èn het terrein van Tj. Toeban èn dat van Tj. Gambar zal onderhouden.

Tegelijkertijd met de werkzaamheden te Toeban werd een begin gemaakt met die aan Tjandi Soemberdjati. Ook deze tempel lag onder geboomte verscholen, en het terrein, dat aan de Oost- en de Zuidzijde veel te klein was, was bovendien nog maar voor een gedeelte afgegraven. Nadat de hinderlijke boomen gekapt waren, en een flink terrein was afgezet, werd dit aan de Oost- en Zuidzijde, waar verschillende steenen boven den grond uitstaken, afgegraven. Hierbij kwamen, zooals vermoed werd, een aanzienlijk aantal steenen aan het licht, waaronder vele fraai

geornamenteerde stukken. Opmerkelijk is het, voor zoover er althans over te oordeelen is, dat deze geornamenteerde stukken hoofdzakelijk tot het dak behoord hebben. Het zijn meerendeels hoek- en middenantefixen en stukken van het bekende pilastermotief. Verder werden nog enkele lijsten en steenen gevonden, die vermoedelijk tot het topstuk behoord hebben. Te gelegener tijd zal getracht worden de stukken der fragmenten samen te stellen, om die dan aldus op het terrein te plaatsen.

Het onderzoek naar den ringmuur leverde geen resultaten op.

De vier fraaie banaspati's, die willekeurig op het terrein verspreid lagen, werden langs de grens opgesteld. Nadat het graafwerk afgeloopen was en de steenen voorloopig gesorteerd en langs het terrein opgesteld waren werd dit door een pagger van bamboe en lontoro afgesloten.

Daar het uitgegraven gedeelte vrijwel op gelijke hoogte ligt als de sawah's aan de Noordzijde, kan het water niet voldoende snel wegloopen, waardoor het in den regentijd drassig blijft. Om dit gedeelte begaanbaar te maken, werd het met graszoden belegd, waardoor het bij regenweer wel vochtig is, maar geen modderpoel meer kan onstaan.

Een djoeroekoentji is aangesteld, die het terrein en de pagger zal onderhouden.

Na Soemberdjati kwam Bajalangoe aan de beurt. Het terrein bleek voldoende afmetingen te hebben en was reeds genoegzaam geëgaliseerd, zoodat hieraan niets veranderd behoefde te worden. Daar directe waterafvoer onmogelijk bleek, moest het water in slokans opgevangen worden, die langs de terreingrenzen gegraven werden. Ook hier werden om dezelfde reden als te Soemberdjati graszoden gelegd en het terrein met een pagger afgesloten. Een houten toegangshek werd aan den weg geplaatst. Aan een vasten djoeroekoentji werd het onderhoud van terrein en pagger opgedragen.

Bij de tempels Badjang Ratoe en Wringin Lawang werden de houten toegangshekken geplaatst. Voorts werden de overige tempels in de omgeving van Modjokerto en Sidoardjo gecontroleerd en schoongemaakt.

De tempels in het Malangsche en de tjandi's Tegawangi en Soerawana werden geïnspecteerd.

De terreinen en paggers van Singosari, Toempang en Kidal worden door de djoeroekoentji's onderhouden.

Bij Tegawangi bleek de bevolking het braakliggende, buitengewoon groote terrein gedeeltelijk geoccupeerd te hebben.

Verslag van den heer Van Coolwyk.

De terreinringmuur aan de Noordzijde kwam gereed tot op de hoogte van den desaweg, welke gaat naar Tjandi Loemboeng en Tjandi Boebrah.

Omstreeks half Januari werd een aanvang gemaakt met het in orde brengen van het terrein tusschen tempel- en terreinringmuur aan de Zuidoostzijde. Het terrein rondom de bijtempeltjes werd tot op de goede hoogte afgegraven, taluds werden gemaakt en met graszoden afgedekt, van de bijtempeltjes die geheel verdwenen zijn werd de omtrek aangegeven door een vierkant van onbewerkte steenen en de ruimte daarbinnen aangevuld met aarde. Voor zoover mogelijk werd op dit gedeelte van het terrein voor afwatering gezorgd. Deze werkzaamheden werden voortgezet tot een weinig voorbij den hoofdtoegang tot het tempelterrein en daarna stop gezet; het opruimen van de steenhoopen aan de Westzijde werd voortgezet.

De geornamenteerde stukken, welke te voorschijn komen, worden opgesteld op het tempelterrein bij de reeds gesorteerde stukken. De lijsten worden geplaatst tusschen en op de bijtempeltjes, terwijl de brute steenen opgesteld worden tegen den reeds bestaanden terreinringmuur aan deze zijde. Aan de Noordzijde werd ook begonnen met het ontgraven van de derde rij bijtempeltjes in de richting van West naar Oost, zoodat binnen kort een aanvang gemaakt kan worden met het opruimen van de steenhoopen aan den Noordwesthoek. Het sorteeren van de geornamenteerde steenen werd voortgezet. Tegenover den nieuwen toegangsweg naar het tempelterrein werd een wegwijzer geplaatst.

§ 6. *Vondsten.*

Eenige belangrijke vondsten w.o. een fraai bronsje opgegraven in het Malangsche zullen in het volgende verslag besproken worden.

§ 7. *Epigraphie en Iconographie.*

Als Bijlagen vindt men hierachter een nota over het beeldhouwwerk van Soembernanas en de publicatie van eenige historische gegevens van de Balische koperen platen opgespoord door den heer Callenfels. Over de resultaten van de door dezen heer ondernomen dienstreis door Sumatra zal afzonderlijk gerapporteerd worden.

§ 8. *Teekeningen.*

Van Tjandi Soembernanas werden teekeningen en calques vervaardigd en afgeleverd. Door den Fotograaf-teekenaar werden te Prambanan teekeningen en plattegronden gemaakt, o.a. een verbeterde schematische plattegrond van den Çiwatempel.

§ 9. *Fotografieën.*

Bijlage A bevat de lijst der fotografische opnamen gedurende dit kwartaal, waaronder die van Gedong Sanga, en die van oudheden op Sumatra door den heer Van Stein Callenfels vervaardigd. Met No. 4212 vangt een lijst aan van foto's indertijd door den heer Van Erp vervaardigd, waarvan de cliché's thans bij den Oudheidkundigen Dienst berusten.

§ 10. *Musea en verzamelingen.*

Hieromtrent valt niets te rapporteeren.

§ 11. *Programma voor het volgend kwartaal.*

De Bouwk. Inspecteur zal de werkzaamheden te Prambanan blijven leiden en voorts met den heer Rothe, den opzichter der Prambanan-bouwvallen, de minder bekende monumenten in de residentie Djokjakarta inspecteeren.

Door den Bouwk. Adj. Inspec. zullen de tjandi's Sanggrahan, Sawentar en Kotes ontgraven worden.

De heer Van Coolwyk zal te Prambanan in hoofdzaak, met de regeling der werkzaamheden van grondverzet en steenenvervoer belast worden. De heer De Vink zal opdrachten te Semarang en Weltevreden uitvoeren en overigens te Prambanan voortgaan met het vervaardigen van foto's.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,
Dr. F. D. K. BOSCH.

LIJST
DER FOTOGRAFISCHE OPNAMEN
EERSTE KWARTAAL 1920

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4163	13 × 18	Tjandi Prambanan.	Fragmenten; bestemming nog onbekend.
4164	„	id.	Fragmenten; bestemming nog onbekend, meer gecompleteerd.
4165	„	id.	Fragment, een der N.O. hoeken na het stellen v/d. compleete aansluiting a/d. makara-spuier.
4166	„	id.	Fragment v/d. hoekpilasters v/h. Çiwa-tempellichaam.
4167	„	id.	Terrein-overzicht, Zuidzijde van af het Oosten.
4168	„	id.	Terrein-overzicht, van af het Zuid-Oosten.
4169	„	id.	id. id. van af het Westen.
4170	„	id.	id. id. id.
4171	„	Goenoeng Toea, onderafdeeling Padanglawas, afd. Padang Sidempoean, res. Tapanoeli.	Makara.
4172	18 × 24	id.	Biara (vóórzijde).
4173	„	id.	Tempel-plein.
4174	„	Si Aboe, onderafd. Kota Napan, afd. Padang Sidempoean, res. Tapanoeli.	Fragmenten.
4175	13 × 18	Oedjoeng Sampoeng, Complex Soeka, onderafd. Karolanden, res. Oostkust van Sumatra.	Bronzen Buddha-beeldje (vóórzijde).
4176	„	id.	Zelfde beeldje (achterzijde).
4177	„	Namoe Bintang, onderafd. Toentoengan, afd. Boven-Deli, res. Oostkust van Sumatra.	Bataksche beeldengroep (thans in het Deli-Museum).
4178	„	Adjiboehara, Complex Soeka, onderafd. Karolanden, res. Oostkust van Sumatra.	Bronzen lamp.
4179	„	id.	Zelfde.
4180	„	id.	Zelfde.
4181	24 × 30	Soerakarta, thans in het Museum te Soerakarta.	Metalen handvat met Nandi (van een tempelschel).
4182	18 × 24	Ngoepit, distr. en afd. Klaten, thans Mus. Bat. No. 508a.	Bronzen beeld van Çiwa.
4183	„	id.	Zelfde beeld in anderen stand.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4184	18 × 24	Ngoepit, distr. en afd. Klaten, thans Mus. Bat. No, 508a.	Zelfde beeld in anderen stand.
4185	"	Kadiloewih (Gng. Woekir) distr. Salam, afd. Magelang, thans Mus. Bat. D.	Beschreven steen.
4186	"	id.	Zelfde v/d anderen kant.
4187	"	id.	Zelfde zijkant (wadjra).
4188	9 × 14	Gedong Sanga distr. Ambarawa, afd. Salatiga.	Tempel IIIb (vóórzijde).
4189	"	id.	id (Oostkant).
4190	"	id.	Mahâkâla van tempelgroep V.
4191	"	id.	Nandîçwara van tempelgroep II.
4192	18 × 24	Onbekend, thans in het bezit van een Chinees te Batavia.	Geel koperen beeldje van Bhairawa. Tibetaansch: 'Jigs-byed zal-gcig p yag-gnys-pa yum bcas, met zijn çakti (zie Grünwedel p. 57 en 67).
4193	"	id.	Geel koperen beeldje van Mahâdewa. Tibetaansch: Yi-dam b De-mc ôg, met zijn çakti (zie Grünwedel p. 103 en 106).
4194	"	id.	Beeldjes No. 4192 en 4193, van ter zijde.
4195	"	id.	Geel koperen beeldje van Mañjuçrî. Tibetaansch: Yi-dam Çrîvajrabhairawa, Bhairawa, Yamântaka, Yamâri, met zijn çakti (zie Grünwedel p. 100 sq.).
4196	"	id.	Zelfde beeldje in anderen stand.
4197	"	id.	id. id.
4198	"	id.	id. id.
4199	"	id.	id. id. (achterzijde).
4200	24 × 30	Tjandi Prambanan.	Schema (plattegrond van den Çiwa-tempel).
4201	13 × 18	id.	Tempelterrein-ringmuur. Zuidzijde West, gedurende de herstelling van West naar Oost.
4202	"	id.	id. id. van Oost naar West.
4203	"	id.	Fragmenten van één der doorgangen naar den omloop v/d. Çiwa-tempel.
4204	"	id.	Fragmenten behoorend op één der makara's naast den ingang van de cella's.
4205	"	id.	id. id.
4206	"	id.	Fragmenten vermoedelijk behoo-

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
			rende bij de zijtorentjes die de trap-opgangen flankeeren.
4207	13 × 18	Tjandi Soember Nanas, distr. en afd. Blitar.	Noordelijke trapvleugel van de poort.
4208	„	Tjandi Kidal distr. Pakis, afd. Malang.	Badplaats ten Oosten vóór den tempel.
4209	„	id.	Spuiers v/d. badplaats ten Oosten van den tempel.
4210	„	id.	Linker bovenband v/h groote beeld.
4211	„	id.	Linker benedenband voor id.
4212	18 × 24	Tjandi Prambanan (Çiwa-tempel)	Tempel, Oostzijde. [1]).
4213	„	id.	id., Noordzijde.
4214	„	id.	id., Noord-Oosthoek.
4215	„	id.	id., tijdens de herstelling in 1917.
4216	„	id.	id., en Wiṣṇu-tempel, rechts.
4217	„	id.	id., en Brahmâ-tempel, links, gedurende het dichtbouwen der cella's.
4218	„	id.	id., en de Zuidelijke tempel; gedurende het dichtbouwen der cella's.
4219	„	id.	id., id.
4220	„	id.	id., bovengedeelte, Noordzijde, gedurende het dichtbouwen der cella's.
4221	„	id.	id., Noordzijde. Na de boven-afsluiting v/d. cella's.
4222	„	id.	id., id.
4223	13 × 18	id.	id., tijdens de herstelling in 1917.
4224	18 × 24	id.	Çiwa-beeld in de hoofdcella v/d. Çiwa-tempel.
4225	„	id.	id. id.
4226	„	id.	Durgâ-beeld vóór de plaatsing i/d. Noordelijke cella v/d. Çiwa-tempel.
4227	„	id.	id. id.
4228	„	id.	Voetstuk v/h. Gaṇeça-beeld i. Westelijke cella v/d./d Çiwa-tempel.
4229	„	id.	id. id.
4230	„	id.	id. id.
4231	„	id.	Gaṇeça-beeld, vóór de plaatsing i/d. Westelijke cella v/d. Çiwa-tempel.

1) Foto's van Erp.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4232	18 × 24	Tjandi Prambanan (Çiwa-tempel)	Çiwa-Guru-beeld vóór de plaatsing i/d. Zuidelijke cella v/d. Çiwa-tempel.
4233	"	id.	id. id.
4234	"	id.	id. id.
4235	"	id.	id. id.
4236	"	id.	id. id. na de plaatsing.
4237	"	id.	Beeld behoorende in één der tempel-nissen.
4238	"	id.	Dwârapâla i/h. portaal, rechts van de deuropening.
4239	"	id.	id. id. links van de deuropening.
4240	"	id.	Wand-ornament in het portaal, rechts van de deuropening.
4241	"	id.	Wandversiering in de hoofdcella.
4242	"	id.	id. id.
4243	"	id.	Noord-muur, boven de kroonlijst van de hoofdcella.
4244	13 × 18	id.	Wandversiering in het middenvertrek.
4245	"	id.	id. id.
4246	18 × 24	id.	Bovendorpel (Nagasari).
4247	"	id.	Bovendorpel voor de plaatsing in de Noordelijke cella.
4248	"	id.	Dorpel vermoedelijk behoorende bij den Oostelijken ingang.
4249	"	id.	Hoek-antefix, tevens spuier (kâla-kop).
4250	"	id.	id. (kâla-kop).
4251	"	id.	id. id.
4252	"	id.	id. id.
4253	"	id.	id. id.
4254	"	id.	Fragmenten, reliëfs, enz.
4255	"	id.	id. id.
4256	"	id.	Fragment behoorend bij één der groote kâla-koppen en één hoek-antefix.
4257	"	id.	Fragment behoorend bij één der groote kâla-koppen.
4258	"	id.	id. id.
4259	"	id.	Lokapâla's om den teerling (zie schema 4200 D. No. 23).
4260	"	id.	id. id. No. 1.
4261	"	id.	id. id. No. 2.
4262	"	id.	id. id. No. 2.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4263	18 × 24	Tjandi Prambanan (Çiwa-tempel)	Lokapâla's om den teerling (zie schema 4200 D. No. 5.
4264	„	id.	id. id. No. 10.
4265	„	id.	id. id. No. 10.
4266	„	id.	id. id. No. 11.
4267	„	id.	id. id. No. 14.
4268	„	id.	id. id. No. 18.
4269	„	id.	id. id. No. 20.
4270	„	id.	id. id. No. 21.
4271	„	id.	id. id. No. 1.
4272	„	id.	id. id. No. 22.
4273	„	id.	id. id. No. 22.
4274	„	id.	id. id. No. 23.
4275	13 × 18	id.	Volgelingen van Kuwera (zie schema 4200 B. No. 18).
4276	18 × 24	id.	Widyâdhari's in nis (zie schema 4200 B. No. 39).
4277	„	id.	id. id. No. 39.
4278	„	id.	id. id. No. 64.
4279	„	id.	id. id. No. 132).
4280	„	id.	Hoektempeltje links van den trap (zie schema 4200 No. 2).
4281	„	id.	id. id. id.
4282	„	id.	id. id. id.
4283	„	id.	Makara, thans geplaatst (zie schema 4200 No. 1).
4284	„	id.	Noordelijke trap (zie id. No. 1).
4285	„	id.	Hoek (zie schema 4200 No. 5).
4286	„	id.	Makara aan den linker trapvleugel (zie schema 4200 No. 8).
4287	„	id.	Nis met bekrooning (zie schema 4200 tusschen No. 25 en 26).
4288	13 × 18	id.	Apsarâ's (zie schema 4200 B. No. 39).
4289	„	id.	id. id. No. 58.
4290	18 × 24	id.	Nis-bedekking (id. No. 23).
4291	13 × 18	id.	Linker hoek naast den Zuider opgang (zie schema 4200C. No. 6).
4292	„	id.	Relief (zie schema 4200 A. No. 2).
4293	„	id.	id. id. No. 6.
4294	18 × 24	id.	Nis met leeuwtje. id. No. 6.
4295	13 × 18	id.	id. id. No. 17.
4296	„	id.	Relief id. No. 12.
4297	„	id.	Nis met leeuwtje. id. No. 13.
4298	„	id.	id. id. No. 14.
4299	„	id.	Relief id. No. 14.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4300	13 × 18	Tjandi Prambanan (Çiwa-tempel)	Reliëf (zie schema 4200 A No. 14).
4301	18 × 24	id. id.	Hoek-tempeltje links v/d. trap. (zie schema 4200 A. No. 16 en 17).
4302	"	id. id.	Reliëf id. No. 17.
4303	13 × 18	id. id.	id. id. No. 17.
4304	"	id. id.	id. id. No. 18.
4305	"	id. id.	id. id. No. 27.
4306	"	id. id.	id. id. No. 29.
4307	"	id. id.	Naga-kop aan het voetstuk van het hoofdbeeld.
4308	"	id. id.	Leeuwtje uit één der nissen, en face.
4309	"	id. id.	id. id., en profiel.
4310	18 × 24	id. (Wiṣṇu-tempel).	Tempel, Noord-Oostzijde.
4311	"	id. id.	id. Zuidzijde (l. gedeelte).
4312	"	id. id.	id. Zuid-Oosthoek (boven).
4313	"	id. id.	id. Noordzijde (detail).
4314	"	id. id.	id. rechter trapvleugel.
4315	"	id. id.	Hoofdbeeld (Wiṣṇu).
4316	"	id. id.	Reliëf rechts v/d. trap. Oostzijde.
4317	13 × 18	id. id.	Reliëf (godenbeeld) a/d. id.
4318	"	id. id.	id. id. id.
4319	"	id. id.	id. id. id.
4320	"	id. id.	id. (bodhiboom) id.
4321	"	id. id.	id. (godenbeeld) a/d. Zuidzijde
4322	"	id. id.	id. id. id.
4323	"	id. id.	id. id. id.
4324	"	id. id.	id. id. id.
4325	"	id. id.	id. id. id.
4326	"	id. id.	id. id. id.
4327	"	id. id.	id. id. id.
4328	"	id. id.	id. (bodhiboom) a/d. Westzijde.
4328*a*	"	id. id.	id. id. id.
4329	"	id. id.	id. id. id.
4330	"	id. id.	id. (godenbeeld) id.
4331	"	id. id.	id. id. id.
4332	"	id. id.	id. id. id.
4333	"	id. id.	id. id. id.
4334	"	id. id.	id. id. id.
4335	18 × 24	id. (Brahma-tempel.	Tempel, Noord-Oostzijde.
4336	13 × 18	id. id.	id. id.
4337	18 × 24	id. id.	Hoofdbeeld (Brahma).
4338	"	id. id.	id. id.
4339	"	id. id.	id. id.
4340	13 × 18	id. id.	Kop van het Brahma-beeld.
4341	"	id. id.	id. id.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4342	13 × 18	Tjandi Prambanan (Brahma-tempel).	Kop van het Brahma-beeld.
4343	"	id.	Reliëf (bodhiboom) a/d Oostzijde.
4344	"	id.	id. (godenbeeld) id.
4345	"	id.	id. id. id.
4346	"	id.	id. id. aan de Zuidzijde.
4347	"	id.	id. id. id.
4348	"	id.	id. id. id.
4349	"	id.	id. id. id.
4350	"	id.	id. id. id.
4351	"	id.	id. (bodhiboom) aan de Noordzijde.
4352	"	id.	id. (godenbeeld) aan de Noordzijde.
4353	18 × 24	id. (Nandi-tempel).	Tempel, Oostzijde.
4354	"	id.	id. Zuidzijde.
4355	"	id.	Ornament aan den 2den omgang.
4356	"	id.	Nandi (rijdier van Çiwa).
4357	"	id.	Surya-beeld (Zonnegod).
4358	"	id.	Candra (Maangod).
4359	13 × 18	id.	Reliëf (bodhiboom) a/d Oostzijde.
4360	"	id.	id. id. id.
4361	"	id.	id. id. id.
4362	"	id.	id. id. id.
4363	"	id.	id. id. id.
4364	"	id.	id. id. a/d Zuidzijde.
4365	"	id.	id. id. id.
4366	"	id.	id. id. a/d Westzijde.
4367	"	id.	id. id. id.
4368	"	id.	id. id. a/d Noordzijde.
4369	"	id.	id. id. id.
4370	"	id.	id. (çangka) id.
4371	18 × 24	Tjandi Prambanan (Garuḍa-tempel).	Tempel, Zuidzijde.
4372	"	id.	id. id.
4373	13 × 18	id.	Reliëf (bodhiboom) a/d Oostzijde.
4374	"	id.	id. id. id.
4375	"	id.	id. id. a/d Zuidzijde.
4376	"	id.	id. id. a/d Noordzijde.
4377	"	id.	id. (vaas) id.
4378	18 × 24	Tjandi Prambanan.	Tempel (Zuidzijde), tegenover den Brahma-tempel.
4379	13 × 18	id.	Tempel (Noord-Westzijde) id. en Zuidelijke tempel.
4380	"	id.	Reliëf rechts v/d trap, v/d tempel tegenover den Brahma-tempel.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4381	18 × 24	Tjandi Prambanan.	Oostzijde v/d Zuidelijken tempel.
4382	„	id.	id. id. id.
4383	„	id.	Ornament a/d linker trapvleugel v/d Zuidelijken tempel.
4384	13 × 18	id.	id. id. id.
4385	18 × 24	id.	Westz. v/d Noordelijken tempel.
4386	„	id.	Eén der bijtempeltjes a/d Oostzijde v/h boven-tempelterrein.
4387	„	id.	id. id. id.
4388	„	id.	id. id. id.
4389	„	id.	Trapvleugel v. één der tempeltjes ten Oosten v/h boventempel-terrein.
4390	„	id.	Eén der bijtempeltjes a/d Oostzijde v/h boventempelterrein.
4391	13 × 18	id.	Fragment (kâla-makara) op het tempelterrein.
4392	„	id.	Makara a/d trapspiegel v/d Zuidelijken tempel.
4393	„	id.	Makara op het tempelterrein.
4394	„	id.	Palmet, id. id.
4395	„	id.	id. id. id.
4396	„	id.	Hoek-antefix, id. id.
4396a	„	id.	id. id. id.
4397	„	id.	id. id. id.
4397a	„	id.	id. (spuier) id. id.
4398	„	id.	id. id. id.
4399	„	id.	Gaṇa of drager id. id.
4400	„	id.	Banaspati (deksteen) id.
4401	„	id.	id. id. id.
4402	„	id.	Fragment (bekrooning) id.
4403	„	id.	id. id. id.
4404	„	id.	Fragmenten (topstukken) id.
4405	„	id.	Kop van een Çiwa-beeld, id.
4406	„	id.	id. id. id.
4407	„	id.	Monster-kop id. id.
4408	„	id.	Relief (bodhiboom) a/d. tempel tegenover den Brahma-tempel. Noordzijde.
4409	18 × 24	id.	Beschreven steen op het tempelterrein.
4410	„	id.	Twee beschreven steenen id.
4411	„	id.	Dorpel (kâla-motief), id.
4412	„	Tjandi Kalasan	Nissen aan den Zuid-Oosthoek.
4413	„	id.	Muur-fragment.
4414	„	id.	Recalcitrante spiraal.
4415	„	id.	id. id. a/d Westzijde.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4416	18 × 24	Tjandi Kalasan.	Reliëf (godenbeeld) aan den buitenwand (Zuidzijde).
4417	„	id.	id. aan de Noordzijde.
4418	13 × 18	Tjandi Idjo, distr. Brebah, afd. Mataram (Djokja).	Tempel (detail-aanzicht).
4419	„	id.	Binnenruimte met gezicht op de groote yoni.
4420	„	Mangoenan, ten Oosten v. Irengireng, a/d weg naar Mantjingan 3½ paal Oostelijk van Djokja, later Mus. Djokja No. 149.	Yoni, met beeldhouwwerk.
4421	„	Tjandi Boebrah, distr. Prambanan, afd. Klaten (Soerakarta).	Makara.
4422	18 × 24	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Tempel-complex, Noord-Oostzijde.
4423	„	id.	id. Zuidzijde.
4424	„	id.	Hoofd-tempel. Zuid.
4425	„	id.	id. Noord.
4426	„	id.	Binnenste Westelijke cella. N. zijde.
4427	„	id.	Hoofd-tempel, Westzijde (rechter doorgang).
4428	„	id.	id. poort, rechts.
4429	„	id.	id. id. id.
4430	„	id.	Rakṣasa a/d Noordelijken ingang.
4431	13 × 18	id.	Ornament aan den benedenwand van den hoofd-tempel, rechts van den Zuider-trap.
4432	„	id.	Benedenwand a/d doorgang v/d Westelijke cella.
4433	„	id.	Ornament aan den benedenwand, links van den Ooster-trap.
4434	„	id.	Wandversiering aan den Noord-Westhoek v/d hoofdtempel.
4435	„	id.	Ornament aan de Noordzijde van de Westelijke cella.
4436	„	id.	Leeuwtje i/d linker trap-hoek, a/d Oostzijde v/d hoofdtempel.
4437	„	id.	Wandversiering (lotus-motief) a/d hoofdtempel.
4438	„	id.	Makara van den hoofdtempel.
4439	„	id.	Makara op het tempelterrein.
4440	18 × 24	id.	Tempeltje No. 158, Oostzijde.
4441	„	id.	id. No. 229, Zuidzijde.
4442	„	id.	id. No. 180, Oostzijde.
4443	„	id.	id. No. 270, Zuidzijde.
4444	13 × 18	id.	id. No. 168, Oostzijde.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4445	13 × 18	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten. (Soerakarta).	Tempeltje No. 215, Westzijde.
4446	„	id.	Reliëf (godenbeeld), aan tempeltje No. 215, Oostzijde.
4447	„	id.	Tempeltje No. 220, Zuidzijde.
4448	„	id.	Tempeltje No. 237, Oostzijde.
4449	„	id.	Fragment gevonden bij de opstapeling tusschen de 2ᵉ en 3ᵉ rij bijtempeltjes (Westzijde).
4450	18 × 24	Tjandi Sadjiwan I (Tjandi Kalongan (Soerakarta).	Detail, hoofd-ingang, rechts.
4451	„	id.	id. id.
4452	„	id.	Rechter trap-vleugel.
4453	„	id.	id. id. detail.
4454	13 × 18	id.	Reliëf-band, Oostzijde.
4455	„	id.	id. id.
4456	„	id.	id. id.
4457	„	id.	id. Zuidzijde.
4458	„	id.	id. id.
4459	„	id.	id. id.
4460	„	id.	id. id.
4461	„	id.	id. Westzijde
4462	„	id.	id. id.
4463	„	id.	id. Noordzijde.
4464	„	id.	id. id.
4465	„	id.	id. id.
4466	„	id.	id. id.
4467	„	id.	id. id.
4468	18 × 24	Tjandi Mendoet, distr. Moentilan, afd. Magelang (Kedoe).	Detail portaal-versiering (Hariti).
4469	„	Tjandi Loemboeng, distr. Moentilan, afd. Magelang.	Tempel, Noord-West.
4470	„	id.	id. West ten Noorden.
4471	„	id.	id. Noordzijde.
4472	„	id.	id. detail-ornament.
4473	„	Tjandi Perot, distr. Parakan, afd. Temanggoeng (Kedoe).	Tempelzijde met trawant-reliëf.
4474	„	id.	id. id.
4475	„	Tjandi Pringapoes, distr. Parakan, afd. Temanggoeng.	Tempel Noord-Oost.
4476	„	id.	id. Zuid-Oost.
4477	„	Tjandi Asoe, distr. Moentilan, afd. Magelang (Kedoe).	Tempel, detail-aanzicht.
4478	„	id.	id. id.
4479	„	Tjandi Selagrija, distr. Bandongan, afd. Magelang.	Tempel, Westelijke gevel.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4480	18 × 24	Tjandi Selagrija, distr. Bandongan, afd. Magelang.	Tempel, Zuidelijke gevel.
4481	„	id.	id. Westelijke gevel.
4482	„	id.	id. Oostelijke gevel (detail)
4483	„	id.	Detail-ingang met deurwachters.
4484	„	id.	Tempel, Noordelijke gevel.
4485	13 × 18	id.	Durga-beeld, in Noorder-nis.
4486	„	id.	Detail-ingang met deurwachters.
4487	18 × 24	Tjandi Pawon, distr. Salaman, afd. Magelang.	Tempel, voorzijde. West.
4488	„	id.	id. achterzijde. Oost.
4489	„	id.	id. id. detail.
4490	„	id.	id. zijaanzicht. Zuid.
4491	„	id.	id. id. Zuid-Oost.
4492	13 × 18	id.	id. id. id.
4493	„	Magelang, coll. Lim Joe Tjoan, vergl. Rapp. Oudh. Comm. 1911 (p. 160 No. 5).	Bronzen beeld van Padmapâṇi.
4494	„	id. id. No. 4.	Bronzen beeld van Akṣobhya.
4495	„	id. id. No. 7, 11, 13.	id. beeldjes van Kauweri en twee id. Kuwera's.
4496	18 × 24	id. in het bezit van Chin.	id. beeld van Awalokiteçwara.
4497	„	id. id.	id. „ „ Amoghapâça.
4498	„	id. id.	id. beeldjes van Brahma en Kartikeya.
4499	13 × 18	id. id.	id. beeld van Wiṣṇu op Garuḍa (?).
4500	„	id. id.	id. beeld van Buddha.
4501	„	id. id.	id. Monniken-beeld.
4502	18 × 24	id. id.	id. beeldjes van Wiṣṇu i/z. verschillende gedaanten.
4503	„	id. id.	id. id.
4504	13 × 18	id. id.	id. vaas (?).
4505	18 × 24	id. id.	Chineesche voorvechter (?).
4506	„	Magelang (hoofdplaats).	Steenen Gaṇeça, en face.
4507	„	id.	Zelfde, en profiel.
4508	„	Diëng-plateau.	Tjandi Bima. Zuid-Oost.
4509	„	id.	id. id.
4510	„	id.	id. Noord.
4511	„	id.	id. Bima. Zuid.
4512	„	id.	id. Gatotkatja. Noord-Oost.
4513	„	id.	id. Ardjoena en Semar. Zuid.
4514	„	id.	id. Ardjoena-groep. Noord ten NO.
4515	„	id.	id. Ardjoena. Noord-West.
4516	„	id.	id. Noord-Oost.
4517	„	id.	id. id.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4518	18 × 24	Diëng-plateau.	Tjandi Srikandi. Zuid.
4519	"	id.	id. Darawati. Noord-Oost.
4520	"	id.	id. Poentadewa. Noord.
4521	"	id.	id. id. Oost.
4522	"	id.	id. Şembadra. Noord-Oost.
4523	"	id.	id. id. Noord.
4524	"	id.	Gezicht op de rotsen.
4525	"	Batoer, distr. Batoer, afd. Bandjarnegara (Banjoemas).	Beelden bij den vroegeren pasanggrahan.
4526	"	Boro-Budur, distr. Salaman, afd. Magelang.	Aanzicht, Noord-West.
4527	"	id.	id. id.
4528	"	id.	1e gaanderij, Ooster-face, reliëf No. 4.
4529	"	id.	id. id. No. 5.
4530	"	id.	id. id. No. 110.
4531	"	id.	id. id. No. 110.
4532	"	id.	id. id. No. 111-114.
4533	"	id.	id. id. No. 113.
4534	"	id.	id. Zuider-face, ZO hoek.
4535	"	id.	id. id. reliëf No. 12-15.
4536	"	id.	id. id. No. 59.
4537	"	id.	id. id. No. 69-71.
4538	"	id.	id. id. No. 120-123.
4539	"	id.	id. Wester-face, reliëf No. 56.
4540	"	id.	id. id. No. 71.
4541	"	id.	Gezicht i/d 1e gaanderij, W. face.
4542	"	id.	1e gaanderij, Wester-face, reliëf No. 229-233.
4543	"	id.	Gezicht i/d 1e gaanderij. N. face.
4544	"	id.	1e gaanderij, Noorder-face, reliëf No. 76-77.
4545	"	id.	id. id. No. 78.
4546	"	id.	id. id. No. 79.
4547	"	id.	id. id. No. 80-81.
4548	"	id.	id. id. No. 84 of 85
4549	"	id.	id. id. No. 86.
4550	"	id.	id. id. No. 90.
4551	"	id.	id. id. No. 91.
4552	"	id.	id. id. No. 91-93.
4553	"	id.	id. id. No. 94.
4554	"	id.	id. id. No. 95.
4555	"	id.	1e gaanderij, borstweering, reliëf No. 73-75.
4556	"	id.	Gezicht i/d 2e gaanderij. Zuider-faec.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
4557	18 × 24	Boro-Budur, distr. Salaman, afd. Magelang.	2e gaanderij, borstweering. Zuider-face, reliëf No. 21.
4558	"	id.	id. id. No. 27.
4559	"	id.	3e gaanderij, borstweering, Wester-face, reliëf No. 63.
4560	"	id.	id. Noorder-face, reliëf No. 65.
4561	"	id.	id. id. No. 68.
4562	"	id.	id. Ooster-face, reliëf No. 87.
4563	"	id.	Poort v/d 4e gaanderij. Noorder-face.
4564	"	id.	4e gaanderij, balustrade, reliëf No. 60.
4565	"	id.	id. id. No. 62.
4566	"	id.	id. id. No. 63.
4567	"	id.	id. id. No. 65.
4568	"	id.	4e gaanderij, Ooster-face, reliëf No. 68.
4569	"	id.	Decoratief-ornament v/d omgang a/d. Wester-face.
4570	"	id.	Steenen Amitâbha (en profiel) vroeger staande bij den pasanggrahan.
4571	"	id.	Zelfde (en face).
4572	13 × 18	id.	Reliëf No. 1, v/d. bedolven voet.
4573	"	id.	Detail-aanzicht, Ooster-face.
4574	18 × 24	id.	Buddha-beeld (Çâkyamuni).
4575	"	Tjoepoe Watoe, distr. Brebah, afd. Mataram, thans Residentie-tuin, te Djokjakarta.	Geornamenteerde zuil.

EIGENAARDIGHEDEN VAN HINDOE-MONUMENTEN I

DOOR

P. J. PERQUIN.

In de beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djokjakarta, door J. W. IJzerman, bladz. 32, komt de volgende zin voor: „Tjandi Sari, gelijk ook Tjandi Kali Bening (Kalasan), was vroeger bepleisterd ter dikte van een gulden. Die pleister heeft goed gehouden, daar zij, na zoovele eeuwen, op sommige plaatsen nog is overgebleven. De kleur kwam mij voor rozenrood te zijn geweest, indien althans de inwerking van het licht die kleur niet later deed ontstaan".

Door Dr. Brandes wordt terloops ook van een pleisterlaag gesproken (Rapporten 1904 bladz. 166) „Dit kan niet geweest zijn om daarmee b.v. tegen zon en regen de versieringen in stucco in deze nissen te beschermen, want die stucco, welke immers zoo overvloedig rijk ook gebruikt werd aan al het ornament aan de buitenzijde van onze tjandi, was naast die deuren, over een veel grooter oppervlak onbeschermd".

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, dat, zooveel IJzerman als Dr. Brandes hebben opgemerkt, dat tjandi Kalasan geheel overtrokken is geweest met een pleisterlaag, maar daar zij er niet over spreken is hun de eigenaardigheid, waarop ik wil wijzen, waarschijnlijk ontgaan.

Die eigenaardigheid bestaat n. l. daarin, dat men, na de algeheele afwerking van den tempel, niet alleen de vlakke onversierde muurgedeelten, met lijsten, pilasters en bekroningen, maar ook het ornament met een kalklaag heeft bedekt en in deze laag (bijna geheel in overeenstemming met het in den steen gehakte ornament) een ander ornament heeft aangebracht. Op de bijgevoegde foto is een en ander duidelijk te zien.

Ofschoon minder ter zake dienende, kan wel de veronderstelling worden uitgesproken, dat de bepleistering niet door den tempel-bouwmeester, maar wel in een latere periode is uitgevoerd, want het ligt voor de hand, dat de bouwmeester niet zijn eigen voltooid werk met een pleisterlaag zou bedekt hebben.

In de latere periode heeft men blijkbaar de hoofdgedachte van den vóórganger, dus den tempel willen behouden en alleen aan een eigen opvatting uiting willen geven.

Djokja, 10 October 1919.

Ornament aangebracht in de pleisterlaag (Foto O. D. 3999).

TJANDI SOEMBERNANAS.

I. BOUWKUNDIGE BESCHRIJVING

DOOR

B. DE HAAN.

Oudheidkundige vondsten komen meestal toevallig en door bijzondere gebeurtenissen aan het licht. Zoo ook de ruïne van een heiligdom nabij Ponggok (res. Kediri) op het perceel Soembernanas. De verschrikkelijke uitbarsting van den Kloet in den nacht van 19 op 20 Mei '19 was hier de directe oorzaak van de ontdekking. De groote, alles vernielende lahargolven, die tijdens de eruptie de berghellingen afstortten en zich ver in de vlakten verspreidden, veegden de losse aarde, die het bouwwerk bedekten weg, waardoor de steenen bloot kwamen (pl. 1).

Hoewel het geheel zich als een kleine heuvel met grootere en kleinere kalisteenen bedekt in de lahar voordeed, waren toch al dadelijk enkele vaste omtrekken te bespeuren. Zoo teekende zich o.a. duidelijk de omtrek van de kamer af en waren hier en daar muurtronken en stukken van lijsten zichtbaar.

Uit een en ander kon al dadelijk de conclusie getrokken worden, dat nog een belangrijk gedeelte van het bouwwerk bedolven moest zijn, waarom dan ook tot ontgraving besloten werd. Begin September werd daarmede een aanvang gemaakt. Voor het verslag dezer werkzaamheden verwijzen wij naar de inmiddels daarover uitgebrachte uitvoerige rapporten.

Alvorens over te gaan tot een bespreking van de ontgraven bouwwerken vooraf een korte opmerking bij de platen.

Zooals de foto's doen zien, is er van het complex niet veel meer over en wat er nog van rest, is zwaar beschadigd. Dat op de teekeningen een weinig meer gegeven kan worden dan er nog van het monument staat is te danken aan de tijdens de ontgraving gevonden brokstukken.

De bijzondere ligging, waarin deze werden gevonden, hun aantal en vorm leverden de gegevens waarnaar een gedeeltelijke reconceptie kon worden uitgevoerd.

Zoo konden o. a. het bovengedeelte van het terras of voet van den tempel en de profileering van het middelste bouwwerk vóór den tempel worden vastgesteld.

Hoe soms de ligging van gevonden stukken interessante aanwijzingen kan geven, toont wel het stuk op pl. 2. Bij de vernieling van het bouwwerk viel een gedeelte van den wand in een boogvorm voorover, waardoor de steenen wel over elkaar heenschoven, maar toch op hun oorspronkelijke volgorde bleven.

Naar dit gevonden stuk werd dan ook de profileering van het middelste bouwwerk vóór den tempel geteekend.

Om duidelijk op de teekeningen te doen uitkomen wat reconceptie en wat nog van de bouwwerken over is, zijn de verschillende gedeelten respectievelijk met stippel- en getrokken lijnen aangegeven.

Het heiligdom bestond uit één groot en drie kleinere bouwwerken (pl. VI). Het grootste bouwwerk is de eigenlijke tempel geweest, terwijl de drie kleinere ten Westen van den tempel vermoedelijk terrassen waren.

De bouwwerken stonden op een betrekkelijk ruim plein, dat door een omloopenden ringmuur was afgesloten. In de Westzijde van dezen ringmuur bevond zich een poortgebouw, waardoor men het heiligdom betrad (pl. 3 en 4).

Van al deze werken, die voor zoover nu nog zijn na te gaan, uit baksteen opgetrokken waren, is niet veel meer over dan voetstukken en fundamenten.

Het meest rest er nog van den eigenlijken tempel, te weten een onderbouw uit twee op elkaar geplaatste terrassen, die hoogst waarschijnlijk evenals bij Kidal, Ngetos, etc. tot voet van het monument gediend hebben (Pl. I, II, III). Het beneden- of eerste terras is in grondplan een zuiver vierkant en is als sokkel van het tweede of boventerras te beschouwen. Een eenvoudig plint dient tot basis, terwijl een sobere forsche lijst dit terras van boven afsluit. Het middengedeelte of fries, is, zoover het de Noord-, Zuid- en Oostzijde betreft, in drie ingediepte velden verdeeld, (pl. 5, Z. O. hoek). Aan de Westzijde waar de voorsprong zich bevindt, is ter weerszijden één veld. Naast elk der velden bevinden zich vlakke pilasters (pl. 6).

Het geheel kenmerkt zich door een zeer eenvoudige profileering en behandeling. Noch op de ingediepte velden, noch aan eenig ander onderdeel vindt men ornamenteering of fijnere geledingen.

De profileering van het basement en de bekronende lijst is verkregen door een of meerdere steenlagen naar buiten over te laten steken. Boven de lijst, die het beneden of eerste terras afsluit, staat eenige centimeters terugspringende, het tweede

terras. Dit is fijner geprofileerd en rijker van versiering geweest. Ook de horizontale doorsnede is gewijzigd. Was het eerste terras in grondplan een zuiver vierkant met vlakke zijden, het tweede behoudt weliswaar om de hoeken gemeten het vierkant, maar in de assen der Noord-, Zuid- en Oostzijde zijn rechthoekige voorsprongen aangebracht.

De Westzijde is op deze hoogte geheel weggevallen, zoodat omtrent den oorspronkelijken toestand slechts gissingen mogelijk zijn.

De profileeringen van het basement en de kroonlijst van het boventerras zijn naar echt oud-Javaanschen trant aan elkaar gelijk d.w.z. de kroonlijst bestaat uit dezelfde profielen als het basement, maar dan in omgekeerde volgorde toegepast; zij is saamgesteld uit vlakke banden en een zuiver ojief (pl. II). Aandacht verdient de doorsneelijn van het ojief, omdat een dergelijke lijn zelden aan de oud-Javaansche bouwwerken voorkomt. In plaats van het zuivere ojief vindt men meestal een hol (Panataran, Sanggrahan etc.), of wel een profiel, dat het midden houdt tusschen een ojief en hol (Kidal etc.)

Het fries, dat door de geringere hoogte van gerekter vorm is dan dat om het eerste terras, is in drie ingediepte velden of paneelen verdeeld, te weten één op den voorsprong en twee op het eigenlijke lichaam om het terras. Ter weerszijden van elk der paneelen bevinden zich vlakke pilasters (pl. I-III). De paneelen zijn in tegenstelling met die om het benedenterras, die onversierd zijn gehouden, geornamenteerd geweest. Want hoewel alle paneelen zoo goed als geheel verdwenen zijn, is aan het Oostelijke van de Noordzijde nog een klein stukje van de ornamenteering overgebleven (pl. 7 en 8). Ook aan het Noordelijk paneel om de Oostgevel zijn nog sporen van een ornamenteering te bespeuren. Wat voor ornamenteering het geweest mag zijn is echter niet meer te zien.

Niet minder opmerkenswaard dan het ojief van basement en kroonlijst zijn de paneelen van de beide friezen. We zien in de eerste plaats, dat de velden van de basis tot de bekroning doorloopen daarmede de geheele breedte van het fries beslaande; ten tweede, dat ter weerszijden van elk veld pilasters voorkomen. Beide genoemde eigenaardigheden vindt men zelden aan de Oostjavaansche monumenten terug. Over 't algemeen ziet men, dat het paneel, bijwijze van schilderij, door één of meer vlakke velden wordt omzoomd en dat de pilasters gemist worden. M. i. is dan ook de verdeeling van Soembernanas een afschaduwing van een oudere opvatting.

Zooals reeds vermeld is, heeft de Westzijde het meest geleden en is er van het boventerras zoo goed als niets meer over. Alleen aan de Noordelijke helft rest nog een klein gedeelte van de basis, nml. een stuk van het plint en het ojief (pl. 6, N. W. hoek). Dit gaf mij aanleiding aan te nemen, dat de profileering van de overige zijden ook over een deel van de Westzijde doorliep (pl. III).

Erger nog dan de terrassen is de voorbouw, waarin de trap was gelegen, beschadigd. Van de traptreden resten nog de blok- en eerste aantrede, terwijl van de wanden of vleugels slechts enkele muurtronken over zijn (pl. 6 N. W. hoek).

Niettemin zijn aan het resteerende enkele dingen op te merken, die niet van belang ontbloot zijn. In de eerste plaats de grondvorm en opbouw, die geheel afwijkt

van die van andere monumenten, Goenoeng Gangsir uitgezonderd. Algemeen zijn de trapvleugels belangrijk korter gehouden dan de trap lang is. Het verdere gedeelte van de trap loopt dan door in een soort voorsprong van den tempelvoet of het terras, waartegen zich de typische krulvormig eindigende vleugels aansluiten. Bij Kidal heeft de bedoelde voorsprong dezelfde profileering als de voet, meestal echter is zij afzonderlijk geprofileerd, zooals b. v. te Panataran en Sawentar. Doordat het trapgedeelte ter plaatse van de vleugels uitwendig zooveel smaller is dan de voorsprong, ontstaan er bij de aansluiting voorspringende hoeken, waarin dan veelal een soort overgangsvorm is aangebracht, die bij de verschillende tempels onderling afwijkend van vorm is. Zoo is het bijv. bij Kidal niet meer dan een rechthoekige pilaster, terwijl het bij Panataran o. a. een belangrijk onderdeel is gevonden. Verder resten de vleugels op hoogere of lagere afzonderlijk behandelde voetstukken.

Bovendien treft men bij enkele tempels, Kidal en Sawentar bijv. aan de buitenzijde nog pilasters ter versiering aangebracht aan.

In plaats van deze typisch Oost-Javaansche trapontwikkeling is bij Soembernanas slechts een vlakke wand, die zonder meer bij den tempelvoet aansluit. De wanden zijn, voor zoover thans nog is na te gaan, geheel vlak gehouden. De eenige versiering blijkt bestaan te hebben uit een verticaal paneel, dat zich dicht bij den voet bevindt. Het paneel is ingediept en versierd met boven elkaar geplaatste voluten (pl. 9). Deze wijze van versiering, de verticale stand van het paneel en de plaats waar het zich bevindt, mag wel zeer bijzonder genoemd worden. Zoover mij bekend is, komt iets dergelijks aan geen enkel monument in Oost-Java voor.

Hoe de vleugels van boven zijn afgesloten geweest en op wat wijze zij van voren eindigden, is niet meer na te gaan. De basis der wanden is op gelijke wijze gevormd als die van den tempelvoet. Zij is alleen één steenlaag hooger gehouden.

Opmerkelijk is de breedte der trap, die in vergelijking met andere trappen groot genoemd mag worden. Zij moet bij Soembernanas gemeten tusschen de vleugels, ± 1.85 M. bedragen hebben, precies is het niet meer op te nemen, omdat de vleugels ter plaatse verdwenen zijn. Wel is nog over de laag, waarop de vleugels rustten, maar aan deze is het geen zuiver meten, zoodat het mogelijk is, dat de vleugels evenals aan de buitenzijde ook aan de binnenzijde eenige c. M. over deze heenstaken. De breedte van de eerste aantrede en het beloop van de steenlaag onder de vleugels kon met zekerheid vastgesteld worden, dank zij het invreten van den steen eronder.

Iets heel bijzonders is ook het kleine fundamentje, dat aan de Noordzijde van de trap gevonden werd, (pl. 6, N. W. hoek). Het moet iets heel afzonderlijks geweest zijn, daar het noch bij den voet, noch bij den trap aansluit. Mogelijk dat er bij Sanggrahan iets dergelijks aangetroffen wordt in het ronde stuk, dat naast de trap boven den grond steekt.

Opmerkelijk is het, dat het stuk en bij Soembernanas en bij Sanggrahan slechts aan de Noordzijde gevonden wordt. Het antwoord op de vraag, of dit nu louter toeval is of dat het met een vooropgezette bedoeling is gedaan, moet ik voorloopig nog schuldig blijven.

Van den bovenbouw van het monument zijn slechts enkele brokstukken over (pl. 10-14). Hoewel deze geen genoegzame gegevens verschaffen om maar een flauw denkbeeld te geven omtrent de opbouw en versiering van den tempel, zijn zij, op zich zelf beschouwd, toch zeer interessant en leerrijk. Zij helpen mede den indruk versterken, dat de bouwmeester van Soembernanas onder den invloed van oudere meesters stond. Vooral moge dit blijken uit de brokstukken op pl. 14 afgebeeld. Deze hebben ongetwijfeld tot een nis- of deurbekroning behoord, mogelijk in denzelfden geest opgevat als bij Goenoeng Gangsir en Pari. Opmerkelijk echter is hun vorm en versiering, die geheel afwijkt van die bij genoemde tempels. De krulvormige einden en vooral de vlammenrand zijn zeer bijzonder en doen aan Midden-Javaansche versieringen denken.

Typisch is ook de banaspati of leeuwenkop op pl. 10. Het is een hoekversiering, waarschijnlijk een soort antefix geweest. Vergelijkt men deze hoekversiering met een bijv. van Panataran of Soemberdjati dan is direct een groot verschil te constateeren en krijgt men sterk den indruk, of zij tot een ouderen vorm behoort, waaruit zich die van Panataran, Soemberdjati enz. ontwikkeld hebben.

De details waardoor zij zich van de andere onderscheidt zijn o. a. het missen van het stuk van de onderkaak, de nagenoeg gelijke groote tanden en het voorkomen van klauwen achter den bek. Het valt te betreuren, dat de kop maar voor een gedeelte gevonden is, daar hij ongetwijfeld een leerzaam stuk zou zijn, om in vergelijking met andere hoekbekroningen en detail te bestudeeren.

Het heeft er alle schijn van, dat de eigenaardige paneelverdeeling van de beide terrassen ook boven op de een of andere wijze is doorgevoerd. Althans de twee rechtsche stukken op pl. 11 wijzen in deze richting. We zien, dat op het meest rechtsche stuk een geornamenteerd veld voorkomt, waarnaast zich een vorm vertoont, die het onder- of boveneind van een pilaster kan zijn. 't Is echter evengoed mogelijk, dat de vorm af is; aan het ornament is niet uit te maken of het oorspronkelijk tot een grooter paneel heeft behoord, of dat het een versiering van een steenlaag was. Hoe dat ook zij, in ieder geval bewijst het, dat vlak naast een geornamenteerd veld een pilastervorm voorkomt en men dus dezelfde opvatting als beneden aan de terrassen terugvindt.

Omtrent de overige stukken valt weinig te zeggen. Misschien hebben de linkerstukken op pl. 11 tot een doorloopend fries of band behoord. Op den steen waarop ook een stuk van de drie potten is gehakt, is een krul, die gelijkenis vertoont met die van het daarnaast geplaatste stuk. Bovendien is op het zijvlak van het rechterstuk, op de foto onzichtbaar, duidelijk te zien, dat het juist evenver bij het aansluitende vlak vooruitsprong, als de bewuste krul bij het vlak, waarop de potten voorkomen.

Op pl. 12 komen drie stukken voor, waarvan de twee rechtsche tot een zelfde hoekversiering hebben behoord. Het motief, een open lotusbloem met zaadbed, is op fraaie wijze verwerkt. De bloem was omgeven door een bladornament (zie

't middelste stuk). Het linkerstuk op de figuur schijnt een soort medaillonversiering geweest te zijn.

Van de vier voorste stukken op pl. 13 werden het eerste en derde stuk, links dicht bij de trap van den tempel gevonden, of zij evenwel tot de trap behoord hebben, kon ik niet uitmaken. Het tweede stuk links werd vlak vóór de trap gevonden. Het is een stuk kaak met tanden, mogelijk een gedeelte van een makara.

In de kamer of liever gezegd in de put, want van de vloer werd geen spoor meer teruggevonden, lag op zijde gekanteld het voetstuk of de yoni (pl. 21). De uitlooppijp was naar het zuiden gericht. Dit bewijst echter nog niet, dat dit de oorspronkelijke richting van het stuk was, daar het mogelijk is, hoewel onwaarschijnlijk, dat het tijdens de verwoesting van den tempel gedraaid is. Het fries van het stuk is eenvoudig versierd en verdeeld in denzelfden geest als we dat aan den voet van den tempel opmerkten. De uitlooppijp wordt door een sober bewerkte nāga gesteund.

Van de overige tot het complex behoorende bouwwerken zijn niet veel meer dan de fundamenten over. Door een gelukkig toeval kon van het middelste voor den tempel gelegen bouwwerk nog een gedeeltelijke reconceptie gegeven worden (pl. IV). Of het oorspronkelijk hooger is geweest dan het thans geteekend kon worden, is niet te zeggen, geen enkele aanwijzing werd gevonden, die er op zou duiden. Wat voor een bouwwerk het geweest mag zijn, is eveneens moeielijk vast te stellen. Opgemerkt kan worden, dat aan geen van de drie zijden eenig spoor van eèn trap werd gevonden. Dit zou voor de veronderstelling kunnen pleiten, dat we met een terras te doen hebben. Het zou bijv. een dergelijk terras geweest kunnen zijn als te Panataran voorkomt, dat wel veel kleiner is, maar ook geen opgang heeft, dus als een zuiver piedestal is te beschouwen.

De basis van het terras of wat het dan ook geweest moge zijn, is zeer eenvoudig, het hooge middenveld werd door een horizontale band in twee helften verdeeld. Deze waren blijkbaar vlak, zonder versiering of paneelverdeeling. De eenige ornamenteering, die gevonden werd, bevond zich op een band van de bekroning. Te oordeelen naar een gevonden stuk (pl. 12) was de versiering met dierfiguren verrijkt.

Van de twee andere eveneens ten Westen van den tempel liggende bouwwerken valt niets te zeggen, daar er slechts de fundamenten van gevonden werden (pl. 4).

Ook van het poortgebouw in den ringmuur zijn niet veel meer over dan de fundamenten. Veel is er daar ook niet van deze werken te zeggen. De plattegrond van de poort is een vierkant aan de vier zijden met een voorsprong vergroot (pl. VI). Van de buitentrap resten nog een paar treden en een gedeelte van den Noordelijken vleugel (pl. 16 en V). Deze eindigt met den bekenden krulvorm, maar mist het typische voetstuk van Panataran, Sawentar etc.

Het terrein aan de buitenzijde van deze ringmuur is oorspronkelijk belangrijk lager geweest dan dat aan de binnenzijde. Dit bewijst het hoogteverschil in den

aanleg van de trap buiten de poort (Westzijde) en het niveau, waarop de tempel en de terrassen staan.

De overblijfselen van den ringmuur zitten grootendeels onder den grond, alleen aan de Oostzijde is er een gedeelte van zichtbaar (pl. 15). Het onderzoek heeft geleerd, dat het een rondloopende muur was zonder meer. Noch op de hoeken, noch elders, werden fundamenten van torens of pilasters gevonden.

In de onmiddellijke nabijheid van den tempel werden tijdens de ontgraving een tweetal fraaie beeldjes, een steenen kist en enkele steenen zuiltjes opgegraven, Çiwa-Guru (pl. 17) tegenover de Noordzijde en Brahma (pl. 18) tegenover den Noord-Westhoek van den tempel.

Een derde beeldje (pl. 19) werd direct na de eruptie op den top van den heuvel aangetroffen. De steenen kist met de verschillende stukken van het deksel (pl. 21) werden aan de oostzijde van den tempel opgegraven. De kist lag met den bodem naar boven gekeerd en op korten afstand van den tempel. De wanden zijn vlak en zonder versiering, alleen het deksel wordt bekroond door een lotusbloem met zaadbed, waarin zich in het midden een kleine ronde opening bevindt (fig. 3991).

Jaartallen of inscriptie werden helaas niet gevonden. Niet minder betreurenswaard is het, dat we het monument in zoo'n deplorabelen toestand aantroffen, daar met de verwoesting ongetwijfeld vele kostbare gegevens voor de stijlstudie verloren zijn gegaan. Uit de gemaakte opmerkingen is kunnen blijken, dat het monument in vele opzichten van het gewone Oost-Javaansche type afweek. M. i. is de veronderstelling, dat we hier te doen hebben met een monument uit de vroegste Oost-Javaansche periode, niet te gewaagd.

Mogelijk, dat dit later bij een vergelijkende stijlstudie van de Oost-Javaansche monumenten nog duidelijker blijken zal.

Blitar, 29 April 1920.

II. HET BEELDHOUWWERK

DOOR

DR. F. D. K. BOSCH.

Het bij de Kloet-eruptie en de daarop gevolgde ontgraving te Soembernanas voor den dag gekomen beeldhouwwerk brengt der iconographische wetenschap geen nieuws.

De Mahâguru en de Brahmâ (pl. 17 en 18) zijn op de overbekende wijze uitgebeeld. De beschadigde linkerhand van het laatste beeld, hield, zooals de vergelijking met andere Brahmâ-voorstellingen leert, een geopende lotusknop op den palm. De attributen der achterhanden zijn gedeeltelijk afgebroken; het voorwerp rechts denke men zich tot een bidsnoer en links tot een vliegenwaaier voltooid.

Het derde beeld (pl. 19) stelt Nandîçwara, den dwarapâla van Çiwa voor, te herkennen aan den drietand tegen het achterstuk gebeiteld. De houding, die heftige bewogenheid uitdrukt, doet vermoeden dat de godheid in zijn demonische gedaante is uitgebeeld en dat in het thans deerlijk gehavende gelaat, de woest-rollende oogen en de kleine kromme slagtandjes, uitstekend uit de mondhoeken, niet ontbroken hebben.

Nu de namen der gevonden godenbeelden zijn ingeschreven willen wij trachten den tijd hunner vervaardiging bij benadering vast te stellen.

Bij die poging stellen wij op den voorgrond, dat de conclusies, waartoe wij mochten komen, strikt wetenschappelijk gesproken niets bewijzen ten aanzien van den ouderdom van het bouwwerk zelf. Het kan immers voorkomen, dat de bij of in een heiligdom opgestelde beelden na de voltooiïng van dat bouwwerk vervaardigd zijn, of omgekeerd, dat bestaande beelden in een nieuw-gebouwden of gerestaureerden tempel geplaatst zijn [1]). Maar deze gevallen behooren wel tot de uitzonderingen. Als regel mag men aannemen, dat een monument en het daarbij behoorend beeldbouwwerk van ongeveer denzelfden tijd dateeren, en dat de data dier stukken, al mogen zij dan geen strikte bewijs-kracht ten aanzien der bijbehoorende oudheden hebben, toch als min of meer duidelijk sprekende a a n w ij z i n g e n van groote beteekenis kunnen zijn. Als morgen aan den dag in de nabijheid van Tjandi Goenoeng Gangsir een beeld gevonden werd met het jaartal 850 op het voetstuk, zou men dat stellig als een bevestiging van het uitgesproken vermoeden omtrent den hoogen ouderdom van die tjandi mogen beschouwen. Evenzoo zullen de uitkomsten van ons onderzoek naar den vervaardigingstijd der beelden van Soembernanas aan de bouwkundige conclusiën getoetst mogen en moeten worden.

Bij gebrek aan epigraphische feiten, die den weg wijzen, is het eenige ter dateering der beelden bruikbare gegeven gelegen in de nauwkeurig bekende vindplaats. Een van den Diëng afkomstig beeld zal men een hooger ouderdom mogen toekennen dan een uit de Vorstenlanden of Kedoe, omdat, naar algemeen wordt aangenomen, de Noordelijke kunst aan de Zuidelijker is voorafgegaan. Om dezelfde reden zal, in het algemeen, een Midden-Javaansch beeld ouder zijn dan een Oost-Javaansch, een Malangsch ouder dan een Modjokerto'sch enz. Zoo kan de vindplaats van een oudheid, hoewel nooit nauwkeurige aanwijzingen gevend, toch meestal een approximatieve dateering mogelijk maken.

Hoever brengt ons dit hulpmiddel bij de tijdsbepaling der beelden van Soembernanas?

De epigraphische vondsten in de buurt van ons tempeltje — ruim genomen: het Blitarsche — vestigen den indruk, dat de periode waarin aldaar kunstwerken tot stand zijn gekomen, niet onafgebroken vanaf het begin der vestiging der Oost-Javaansche rijken tot hun ondergang heeft voortgeduurd, maar in drie vrij scherp gescheiden tijdvakken gesplitst kan worden.

---

1) Dr. N. J. Krom. De Beelden van Tjandi Rimbi. T. B. G. LIV (1912) p. 479.

De eerste periode wordt slechts door één beeld vertegenwoordigd, den Gaṇeça van het regentserf te Blitar, dat een in 829 Çaka gedateerde inscriptie op het ruggestuk draagt [1]).

Na een tijdsverloop van twee eeuwen, waaruit geen gedateerde oudheden bekend zijn, treedt de bloei in van het rijk Kediri (1038 — 1144 Çaka) met een menigte oorkonden, waarvan een niet klein gedeelte in de landstreek met Blitar als middelpunt is aangetroffen.

Na den val van Kediri in 1144 houdt de stroom van jaartallen op om weer los te komen in 1220, het jaartal van den kleinen râkṣasa van Panataran en voort te vloeien tot 1365, het jaartal van een vierarmig vrouwenbeeld afkomstig uit het district Srengat. [2]) Deze laatste periode valt dus ongeveer samen met den bloeitijd van Majapahit.

Daar in het Blitarsche tot dus ver geen gedateerde oudheden zijn aangetroffen, die tusschen de bovengenoemde perioden invallen, is het in hooge mate waarschijnlijk, dat zoowel het heiligdom bij Soembernanas als de daarbij gevonden beelden in een van de drie perioden thuis behooren.

In welke van de drie, zal slechts met hulp der stijl-critiek kunnen gegist worden.

Het materiaal, waarover wij bij Soembernanas beschikken, is niet volledig en niet homogeen. De Guru verwacht men in gezelschap van Gaṇeça en Durgâ, die beiden ontbreken. De Nandîçwara mist zijn kamaraad Mahâkâla, en Brahmâ laat zich niet denken zonder de andere leden der Trimûrti, Çiwa en Wiṣṇu. Nu is een heiligdom, waarin zoowel het viertal Çiwa (als beeld of als lingga voorgesteld) — Guru — Ganeça — Durgâ als het drietal Çiwa — Wiṣṇu — Brahmâ vereerd worden, op Java nog niet aangetroffen. Steeds maken de beide laatste godheden op afzonderlijke tempels aanspraak. Het is dus niet onwaarschijnlijk, dat de Brahmâ en de Guru met den Nandîçwara tot verschillende heiligdommen behoord hebben, een omstandigheid die de mogelijkheid vergroot, dat het eerste en de beide laatst genoemde beelden ook uit verschillenden tijd en van de hand van verschillende werklieden zijn.

Wij handelen dus het veiligst met de beelden gescheiden te houden en van elk afzonderlijk den tijd van vervaardiging te benaderen.

Beginnen wij met den Guru.

De methode, die wij bij de vergelijking van dit beeld met andere typen te volgen hebben, wijst zich van zelf uit. Eenerzijds staat de groote groep van beelden uit de Majapahitsche periode, waarvan de vaste kenmerken door Dr. Krom zijn aangewezen [3]), anderzijds staat de zeer omvangrijke groep van Midden-Javaansche sculpturen, die eveneens een aantal bepaalde karaktertrekken gemeen hebben. Onze taak zal het nu zijn na te gaan of het bewuste beeld zich bij den eersten groep aansluit en daarmede gedateerd moet worden in de hierboven genoemde 3de Blitarsche of Majapahitsche kunstperiode, of meer overeenkomst met de Midden-Javaansche groep vertoont, waardoor onze keuze tot de beide eerste tijdvakken beperkt wordt.

1) R. O. D. 1915 p. 318 en de daar opgegeven litteratuur.
2) Verbeek. Oudheden p. 272 sq.; R. O. C. 1908 p. 35 en 147.
3) De Beelden van Tjandi Rimbi, p. 480.

Ons onderzoek wordt niet vergemakkelijkt door het feit, dat de Guru zoo allereenvoudigst is uitgebeeld. De hals-, borst- en buiksieraden ontbreken, terwijl de behandeling van het onderste deel van den sarong, dat een dankbaar vergelijkingsobject zou geleverd hebben, door beschadiging niet is vast te stellen.

Gelukkig is er een detail in de kleeding gespaard gebleven, dat voor de dateering een waardevolle aanwijzing geeft.

Bij een nauwkeurige bezichtiging der staande Midden-Javaansche figuren zal men opmerken, dat de beide slippen, die aan het midden van den buikband bevestigd zijn, na even door den heupgordel of de om de dijen geslagen slendang opgewipt te zijn, langs den voorzijde der dijen afhangen tot niet verder dan de knie. Ook bij de beelden der Majapahitsche groep komen de afhangende slippen voor; zij zijn breeder en worden gewoonlijk samengesteld uit paarlsnoeren, die onderaan in fraai bewerkte ruitvormige hangers eindigen. Het kenmerkend verschil met de Midden-Javaansche uitbeelding schuilt echter hierin, dat de Majapahitsche strooken rechtaf naar beneden hangen en veel verder dan de eerste reiken, soms tot halverwege het scheenbeen en veelal tot op den voet.

Waar op deze regel voor zoover ons bekend is, geen uitzonderingen voorkomen zal men het Guru-beeld van Soembernanas met zijn zeer korte gordelslippen in geen geval bij de Majapahitsche beeldgroep mogen inlijven, maar in een tijdvak dat dichter bij het Midden-Javaansche ligt, moeten stellen.

De Nandiçwara heeft stellig, evenals de Guru, tot het grootste der te Soembernanas ontgraven bouwwerken behoord; de kleinere terrassen immers, waarvan de fundamenten voor den dag zijn gekomen, zouden geen plaats aan beelden in nissen geboden hebben. Er bestaat dus grond voor het vermoeden, dat de Nandiçwara uit ongeveer denzelfden tijd als de Guru dateert. De stijl van het beeld is hiermede niet in tegenspraak: in alle opzichten doet het sterk Midden-Javaansch aan. Dit zeggend bedoelen wij niet, dat het om zijn artistieke kwaliteiten met de meesterstukken van Boroboedoer, Mendoet of Prambanan op één lijn te stellen zou zijn. Verre van dien. De romp is wanstaltig lang in verhouding tot het onderstel; de van de makuta afhangende sieraden zijn te volumineus en drukken te zwaar op de schouders, de beenen zijn misvormd en dragen het lichaam niet. Neen, een beeld met zulke grove feilen zou geen plaats aan een heiligdom uit de klassieke periode waardig gekeurd zijn.

Als wij den Nandiçwara als Midden-Javaansch aanduiden hebben wij het oog op zuiver stylistische kenmerken, die weer het duidelijkst aan het licht komen bij eene vergelijking met oudere en jongere typen.

In de eerste plaats wijzen wij op een concreet feit, dat ook dit beeld als niet-Majapahitsch kenmerkt.

Bij de beelden uit de latere Oost-Javaansche kunstperiode is het kastenkoord een breede, meest uit paarlsnoeren saamgestelde band van ongeveer hetzelfde uiterlijk als de zoo juist besproken gordelstrooken, die van af den linkerschouder zwaar en stijf neerhangt en met een wijde S-vormige bocht voor de knieën naar rechts slingert om ter hoogte van de heup achter het lichaam te verdwijnen.

Op Midden-Java heeft de upawîta veel meer het karakter van koord behouden; het is rond en buigzaam en kronkelt zich om het lichaam juist als bij den Nandîçwara.

Vergelijken wij nu nog eens ons beeld met een Midden-Javaansch in dezelfde houding van verstoorde gemoedsrust, bijv. met den Râma van een relief van Prambanan (pl. 20). Allereerst valt dan op hoe de lijfsieraden van beiden — de dubbele halsketen, de lenden- en dubbele heupgordel, de armbanden en enkelringen — op elkaar gelijken.

Bijzondere aandacht verdient dan de eendere behandeling van de sarong; bij beiden is het doek, om den drager vrijheid van beweging te gunnen, hoog boven de knieën opgeschort; achter het lichaam is het in een forsche knoop opgebonden, terwijl de slippen in rechte, stijve plooien uitstaan.

Men lette eindelijk op het allerbovenste deel van de rotspartij, waarop de linkerhand van Nandîçwara rust, dat juist dezelfde contours vertoont als de grillig gevormde steen onder Râma's rechterknie.

Naast deze en dergelijke details, welker gelijke behandeling voor een intieme relatie tusschen beide voorstellingen pleit, staan de gemeenschappelijke stijl-kenmerken, die, hoewel beter aan te voelen dan onder woorden te brengen, een niet minder groote bewijskracht hebben.

Bij de Midden-Javaansche sculptuur voert een idealistisch getint realisme den boventoon. De menschelijke figuren, of zij vrijstaand of en relief worden uitgebeeld, vertoonen hun natuurlijke vormen en zijn losgewerkt uit hun achtergrond. Reeds zeer vroeg in de Oost-Javaansche sculptuur — het eerst waar te nemen bij de reliëfs en den Amoghapâça van tjandi Djago — worden de figuren gestyleerd. De staande richten zich kaarsrecht op tegen hun achterstuk, het hoofd in den nek, de voeten nauw aangesloten, in de houding „geeft acht", en de bewegende zijn in hun actie verstijfd, vervormd tot figuren van een machtig decoratieve werking, van het type dat reeds sterk aan de wajang doet denken.

Van deze styleering is bij den Nandîçwara nog niets te bespeuren. De natuurlijkheid der lichaamsvormen, de vrije houding ten opzichte van het achterstuk, de zwierigheid, waarmede de sarong om de beenen gedrapeerd is, en, als stond er een felle wind, wappert en opbolt, deze en dergelijke kenmerken getuigen altemaal van de realistische opvattingen, die alleen in de klassieke periode op Midden-Java hoogtij vierden.

Wij komen dus bij den Nandîçwara tot dezelfde conclusie als bij den Guru: Het beeld kan onmogelijk in het bovengenoemde 3de Blitarsche of Majapahitsche tijdvak vervaardigd zijn.

Zoo blijven voor de dateering der beide beelden slechts de oudere perioden — 829 en 1038-1144 — over.

Op grond van de gebleken nauwe verwantschap tusschen onze beelden en de Midden-Javaansche zal men geneigd zijn aan het jaartal van den Gaṇeça van Blitar de voorkeur te geven. Zelfs zal men zich afvragen of dit laatste beeld, dat wat

de hoogte betreft zeer goed bij den Guru kan behooren, niet soms de ontbrekende Gaṇeça van Soembernanas geweest is. Wij moeten het antwoord op deze vraag schuldig blijven. De inscriptie op het ruggestuk vermeldt geen feiten die hieromtrent licht verspreiden; bovendien is het beeld zwaar beschadigd zoodat een vergelijking met de stukken in situ onmogelijk gemaakt wordt.

Gebrek aan vergelijkingsmateriaal bemoeilijkt ons ook in onze definitieve keuze tusschen de beide bovengenoemde tijdvakken. Onder de menigte van epigraphische gegevens uit den Kedirischen bloeitijd bevinden zich geen gedateerde beeldhouwwerken, met behulp waarvan het stijltype in dat tijdvak te bepalen zou zijn. In aanmerking genomen hoe langzaam en geleidelijk de Hindoe-Javaansche kunst zich in den loop der eeuwen vervormd heeft, is het a priori niet onmogelijk te achten dat de Kedirische sculptuur nog vrij dicht bij de klassieke stond en, ondanks het geprononceerde Midden-Javaansche karakter der beelden van Soembernanas, de tijd hunner vervaardiging verder afligt van de 9de Çaka eeuw dan men geneigd zou zijn te gelooven.

Onze redeneering brengt ons dus niet verder dan de conclusie, dat de Guru en de Nandîçwara òf uit den tijd van den Gaṇeça van Blitar òf uit den bloeitijd van Kediri dateeren en dat, zoolang geen bewijzen voor het tegendeel geleverd zijn, aan de oudere periode de voorkeur gegeven mag worden boven de jongere.

Ten slotte de Brahmâ. Bij dit beeld is een vergelijking met andere soortgelijke voorstellingen weinig loonend. Het geheele onderlijf wordt door den sarong bedekt, waardoor de meest typische details van de uitbeelding aan het oog onttrokken worden. Iets verder brengt ons alleen een vergelijking met de andere te Soembernanas gevonden stukken.

Zoo juist is reeds besproken, dat de Brahmâ waarschijnlijk van een ander heiligdom afkomstig is als de Guru en de Nandîçwara. Een nauwkeurige beschouwing van het beeld zelf versterkt ons in die meening. Van de Hindoe-Javaansche beelden, die bij eenzelfden tempel behooren of bij een conglomeraat van tempels, die als een éénheid zijn geconcipieerd (Prambanan, Sewoe enz.), plegen, afgezien van de attributen en andere zaken die tot de bijzondere kenmerken van de godheden behooren de kronen, lijfsieraden, sarong, kortom alle tot de uitrusting behoorende onderdeelen elkaar tot in de kleinste details gelijk te zijn. Men vergelijke maar eens de bedoelde onderdeelen van de te Prambanan of Singosari bij elkaar behoorende beelden om te begrijpen wat bedoeld wordt.

Als men nu deze accurate vergelijkingsmethode op den Brahmâ en Guru van Soembernanas toepast, ziet men onmiddellijk, dat beide beelden niet bij elkaar behooren. Het armsieraad van den Brahmâ bestaat uit twee ringen, ieder met zijn eigen ornament, die van den Guru uit slechts één ring. De jaṭamakuta van den eerste heeft drie verdiepingen van ongeveer gelijke hoogte; die van de laatste heeft er vier van ongelijke hoogte. Het kroon-ornament van den Brahmâ eindigt van boven in een punt, dat van den Guru in een rozet. De oorlellen van den eerste rusten met de gouden knoppen op de schouders; de andere hangen rechtaf naar beneden.

Zoo is onze conslusie, dat beide beelden onmogelijk tot denzelfden tempel behoord kunnen hebben en niet onwaarschijnlijk uit verschillende tijden dateeren.

Of nu de Brahmâ ouder of jonger is dan de Guru? Ons dunkt waarschijnlijk het laatste. Het ligt meer voor de hand, dat aan het bestaande grootere heiligdom, waartoe de Guru én de Nandiçwara waarschijnlijk behoord hebben, door een vrome schenking een kleiner is toegevoegd, waarin de Brahmâ een plaats heeft gekregen, dan dat omgekeerd op het terrein van een miniatuur-heiligdom een grooter gesticht is.

Wij hebben hiermede ons materiaal uitgeput.

Onafhankelijk van de op zuiver bouwkundige waarnemingen gebaseerde conclusiën van den heer de Haan, zijn wij dus tot de slotsom gekomen, dat de beelden van Soembernanas tot de oudere — waarschijnlijk de oudste — voortbrengselen der Oost-Javaansche kunst gerekend moeten worden; een slotsom, die onder het boven gemaakte voorbehoud, als een bevestiging der geheel daarmede overeenstemmende onderstelling omtrent den vervaardigingstijd van het heiligdom zelf mag aangemerkt worden.

Nog iets van algemeener belang heeft het bovenstaande aan het licht gebracht.

Moeilijk kan meer ontkend worden, dat de Midden-Javaansche tradities ook in de beeldbouwkunst op Oost-Java zijn voortgezet. Voor de architectuur was dit reeds lang aangetoond. De hiervoor genoemde Tjaṇdi Goenoeng Gangsir immers vormt de trait-d'union tusschen Midden- en Oost-Java. Bij de beeldhouwkunst miste men echter aanknoopingspunten. De oudste met zekerheid te dateeren beelden, die van tjandi Djago van 1190, onderscheiden zich in zoovele opzichten van de drie eeuwen oudere Midden-Javaansche, dat het mogelijk scheen, dat bij de overbrenging van de Hindoe-Javaansche cultuur naar het Oosten de ontwikkeling der beeldhouwkunst onderbroken was geworden en nieuwe, onbekende invloeden hun stempel daarop gedrukt hadden. Soembernanas heeft nu bewezen, dat, althans den eersten tijd van het bestaan der Oost-Javaansche rijken de uit Midden-Java medegebrachte opvattingen in eere gehouden zijn. Hiermede is tenminste een der tusschen Midden-Java en Singosari ontbrekende verbindingsschakels teruggevonden en ingelascht.

Ten slotte bespreken wij nog een vraag op welker beantwoording wij hier en daar reeds vooruitgeloopen zijn: de plaatsing der gevonden en niet-gevonden beeldhouwwerken aan of bij de ontgraven monumenten.

De Guru is voor den dag gekomen tegenover de Noordzijde van het fundament. Daar de achterzijde van den tempel, hier Oost, steeds voor Gaṇeça gereserveerd is en dus de Guru niet van een nis op dien wand afkomstig kan zijn en voorts niet aan te nemen is, dat het eerstgenoemde beeld door den laharstroom van den Zuidkant *om* het basement heen naar het Noorden gespoeld is, is zijn oorspronkelijke standplaats waarschijnlijk de Noorder-nis geweest. De niet-gevonden Durgâ is daarmede op de Zuider-nis aangewezen.

Deze opstelling is geheel eenig op Java.

Naar men weet is Durgâ zoowel bij de Midden-Javaansche bouwwerken (de Tjandi's Perot, Selagrija, Prambanan en Gedong Sanga) als bij de Oost-Javaansche

(tjandi Singasari) steeds in de Noordernis geplaatst, onverschillig of het bouwwerk den ingang op het Oosten (de drie eerstgenoemde) of op het Westen (de beide laatste) heeft, terwijl Mahâguru onveranderlijk de Zuidernis bezet houdt en Gaṇeça aan de achterzijde resideert. [1]) Tot dusver schenen dus Guru en Durgâ vaste plaatsen op de windstreken te hebben terwijl de ingang en Gaṇeça konden omwisselen. Te Soembernanas echter blijkt het bouwwerk met alle beelden in de nissen een halve slag te zijn gedraaid, zoodat niet alleen de ingang en Gaṇeça, maar ook Durgâ en Guru van windstreek gewisseld zijn. Ook de yoni van de tempelkamer heeft blijkbaar aan die draaiing medegedaan. De heer De Haan heeft niet verzuimd te noteeren dat de uitloop van dit voetstuk toen hij het op den zandhoop aantrof, naar het Zuiden gericht was, dus de tegenovergestelde richting uitwees als bijv. de yoni van Prambanan's hoofdtempel.

Omtrent de plaatsing van het Nandîçwara-beeld kan geen twijfel bestaan; evenals te Salagrija en Prambanan moet het aan den linkerkant van den ingang gestaan hebben, gerekend van het standpunt van den bezoeker die den tempel binnentreedt [2]), dus in de Noordelijkste nis in de West-gevel en de niet-gevonden Mahâkâla aan de andere zijde van den ingang.

Tot den hoofdtempel heeft zeer waarschijnlijk ook behoord de in situ teruggevonden yoni waarvan reeds met een enkel woord gerept werd. Het voetstuk heeft het hoofdvoorwerp van vereering gedragen, hetzij een niet teruggevonden beeld van Çiwa als Mahâdewa, hetzij Çiwa in de gedaante van een lingga. Het is zeer eigenaardig, dat van den op pl. 21 afgebeelden lingga (het vierde voorwerp van links) vier geheel gelijk en gelijkvormige exemplaren gevonden zijn; twee daarvan werden aangetroffen aan de Zuidzijde van den trapuitbouw, één aan de Noordzijde en één óp het bouwwerk. In de yoni passen de stukken niet. Waar zij hebben thuis behoord laat zich zelfs niet gissen.

Eindelijk moet Brahmâ nog een plaats worden aangewezen. Wanneer men den tempelgroep van Prambanan als voorbeeld zou mogen nemen, zou men een aparten Brahmâ-tempel ten Noorden van den hoofdtempel verwachten en ten Zuiden daarvan het Wiṣṇu-heiligdom. In de plaats daarvan treft men op het tempel-plein van Soembernanas een drietal fundamenten tegenover den hoofdingang, rechthoekig op de lengte as, aan. Deze situatie doet denken aan het terras tegenover den ingang van Tjandi Kidal, waarop vroeger, volgens een mededeeling van Brumund [3]), „drie geheel vervallen tempeltjes of altaren, met nissen in de buitenwanden" hebben gestaan.

Als het Brahmâ-beeld op de hierboven uiteengezette gronden niet in den hoofdtempel ondergebracht mag worden, heeft het waarschijnlijk tot een der bedoelde terrasjes behoord en dan, gezien de vindplaats — ten N. W. van het fundament —

1 Brandes, Monografie Singasari p. 28.
2 Brandes t. a. p. p. 33.
3 Bij Leemans, Boro-boedoer (1873) p. 409. Elders (Verhand. Bat. Gen. XXXIII p. 317 sq.) zegt Brumund van hetzelfde terras: „Het is boven geheel in ruïne gestort. Daarop stonden waarschijnlijk drie beelden in nisvormen" en weer ergens anders (Biang-lala II p. 61 sq.) heet het, dat het bouwwerk »boven in drie deelen, geheel vervallen nissen of altaartjes verdeeld is". Wat hij nu eigenlijk gezien en bedoeld heeft blijft duister.

tot het meest Noorderlijke van de drie. Van de andere leden der Trimûrti is Çiwa dan op het middelste terras en Wiṣnu op het Zuidelijke opgesteld geweest. Is deze gissing juist dan zou ook in dit opzicht Tjandi Soembernanas een uitzondering vormen. Op Java toch zijn geen andere voorbeelden bekend van een d u b b e l e uitbeelding van den hoofdgod, in den hoofdtempel voorgesteld, waarschijnlijk in zijn lingga-gedaante, omringd door Mahâguru, Gaṇeça en Durgâ, en vlak daartegenover in zijn Mahâdewa-manifestatie, maar dan met ondergeslagen beenen neergezeten op het lotuskussen, geflankeerd door de eveneens gezeten Brahmâ en Wiṣṇu.

1. *Westzijde voor de ontgraving* (*Foto O. D. 3852*).

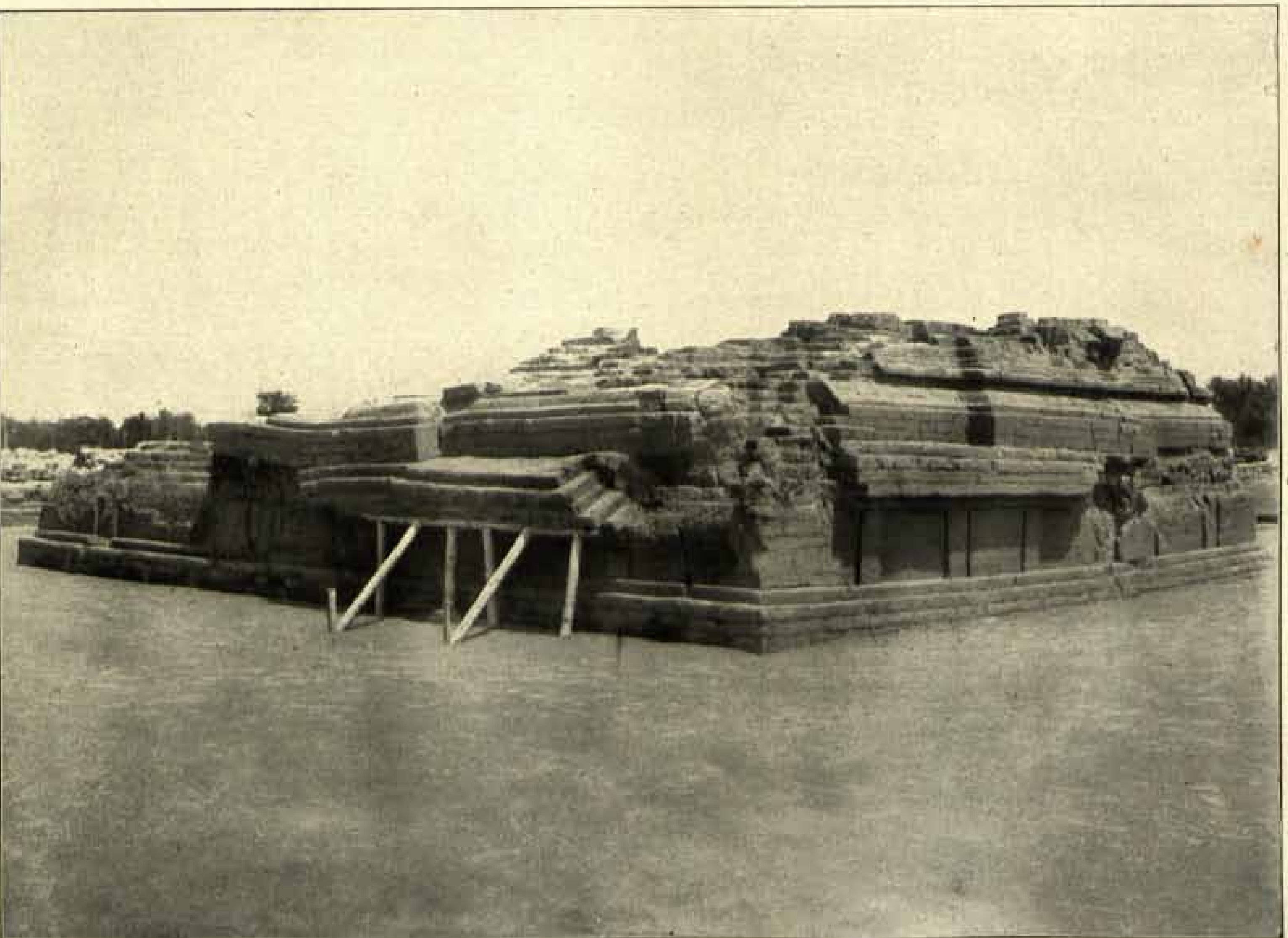
2. *Profileering van het terrasje voor den ingang* (*Foto O. D. 3860*).

3. *Oostzijde na de ontgraving (Foto O. D. 4039).*

4. *Westzijde na de ontgraving (Foto O. D. 4040).*

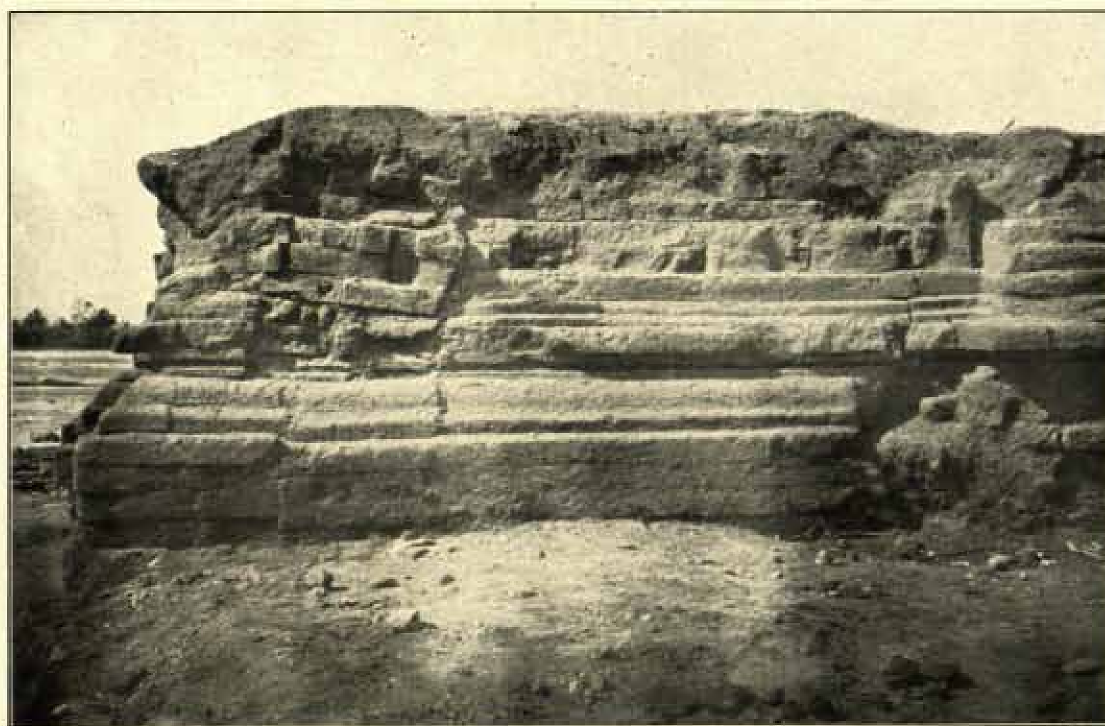
5. *Hoofdtempel na de ontgraving vanuit het Z. O.* (*Foto O. D. 3986*).

6. *Hoofdtempel na de ontgraving vanuit het N. W.* (*Foto O. D. 3987*).

7. *Detail van den N.O.-hoek na gedeeltelijke ontgraving (Foto O. D. 3856).*

8. *Detail Noordzijde na gedeeltelijke ontgraving (Foto O. D. 3858).*

9. *Aansluiting van den trapvleugel aan den tempelmuur* (*Foto O. D. 4027*).

10. *Geornamenteerde stukken* (*Foto O. D. 4029*).

11. Geornamenteerde stukken (Foto O. D. 4030).

12. Geornamenteerde stukken (Foto O. D. 4031).

13. *Geornamenteerde stukken* (*Foto O. D. 4032*).

14. *Fragmenten van nisbekroning* (*Foto O. D. 4033*).

15. *Z. O. hoek van den ringmuur* (*Foto O. D. 4028*).

16. *Noordelijke trapvleugel van de poort* (*Foto O. D. 4207*).

TJANDI SOEMBERNANAS.

17. *Çiwaguru* (*Foto O. D. 4037*).

18. *Brahmā* (*Foto O. D. 4035*).

19. *Nandîçwara* (Foto O. D. 4038).

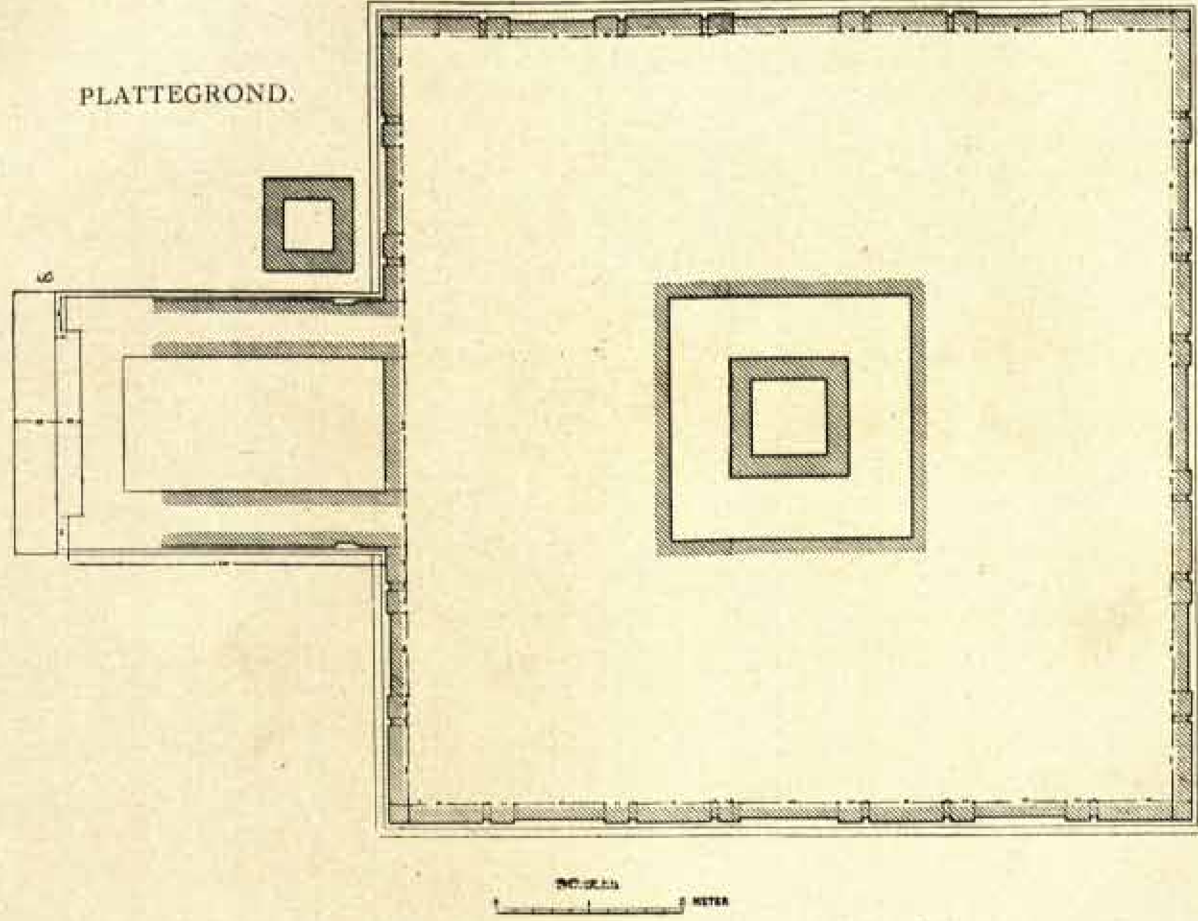
20. *Râma-reliëf hoofdtempel Prambanan* (Foto O. D. 3488).

21. *Voetstuk, urn, Guru-beeld, lingga, Brahmâ-beeld, Nandîçwara en topstuk; op den achtergrond de lahar-woestijn* (*Foto O. D. 3991*).

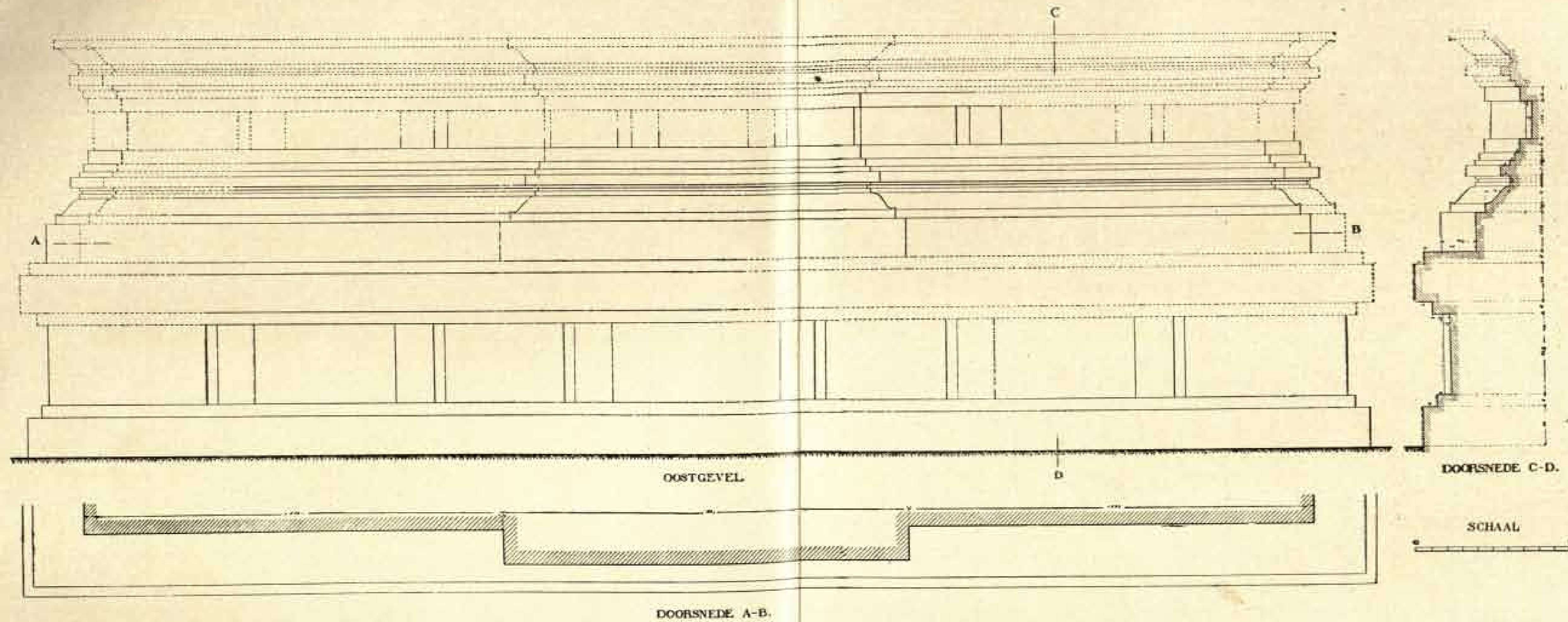
TJANDI SOEMBERNANAS. BLAD No. I.

PLATTEGROND.

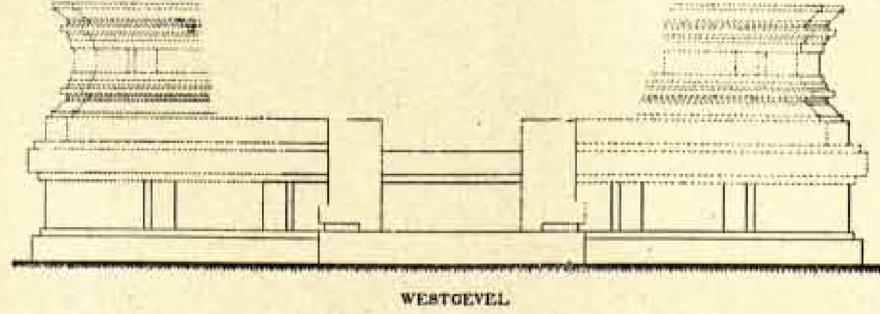
TJANDI SOEMBERNANAS.

BLAD No. II.

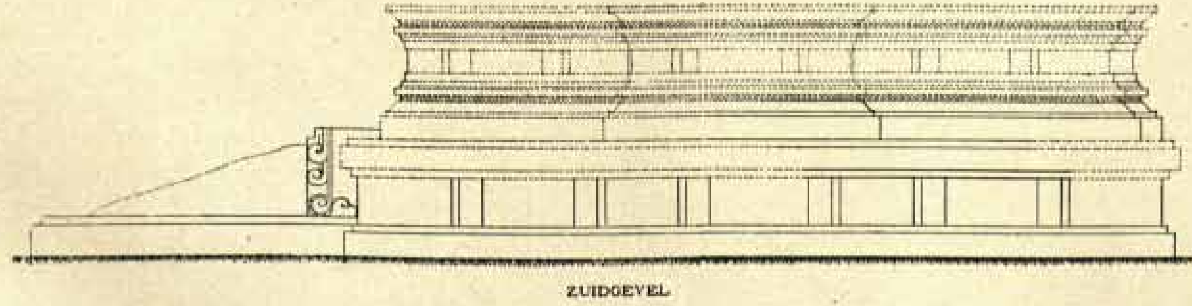

TJANDI SOEMBERNANAS.

BLAD No. III.

WESTGEVEL.

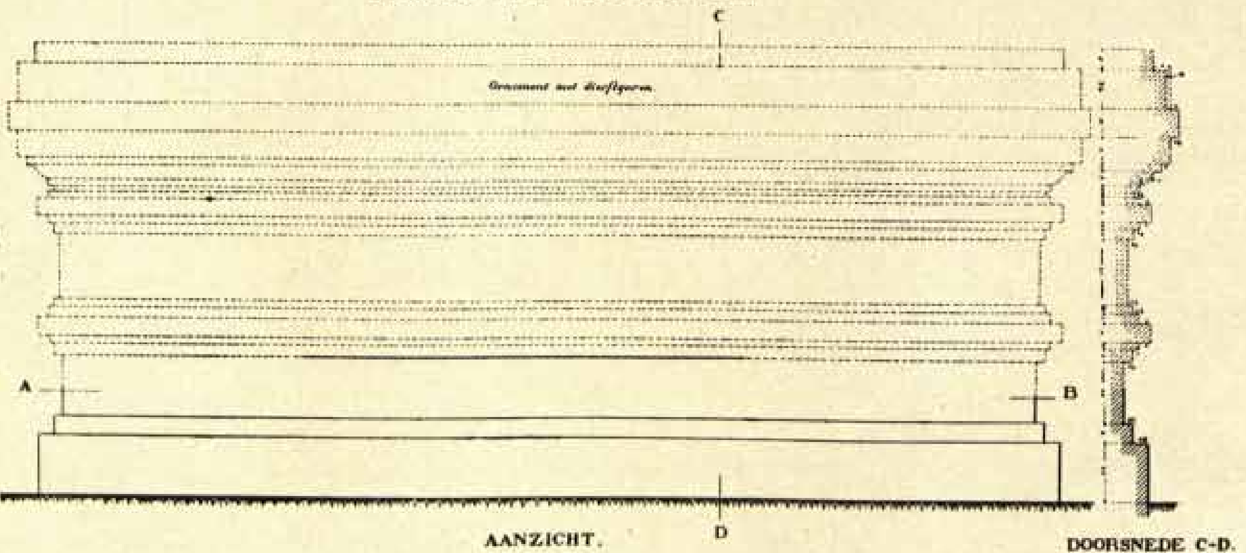
ZUIDGEVEL.

SCHAAL.

0 — 1 METER

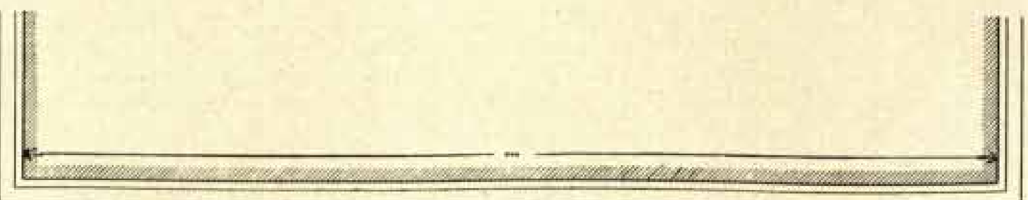
TJANDI SOEMBERNANAS. BLAD No. IV.

TERRAS VAN DEN TEMPEL.

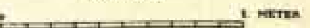
AANZICHT.

DOORSNEDE C-D.

DOORSNEDE A-B.

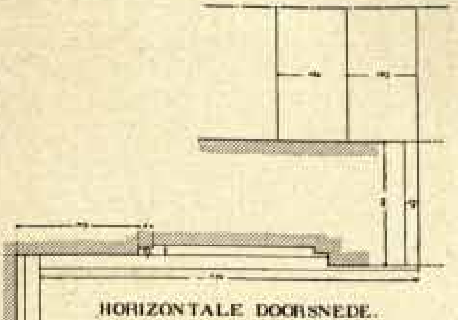
SCHAAL

TJANDI SOEMBERNANAS.

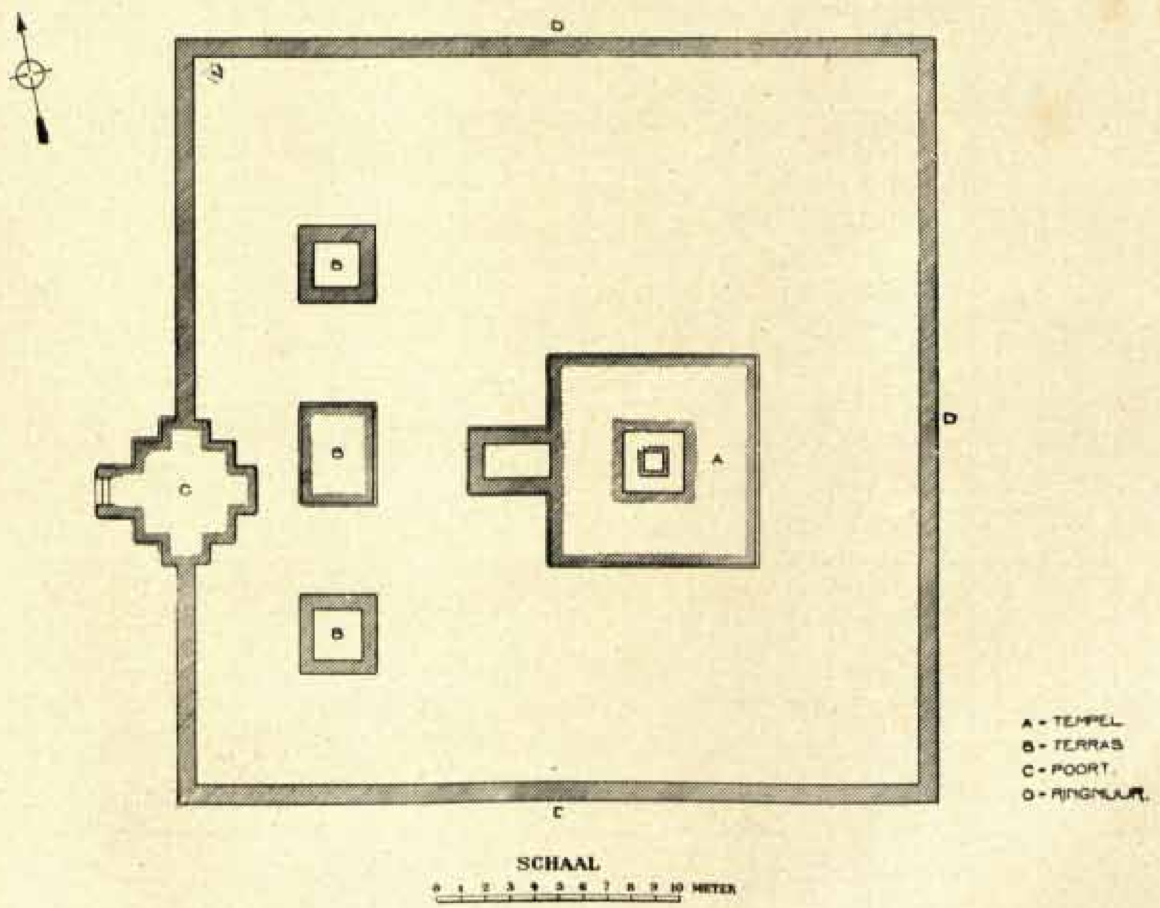
BLAD No. V.

DETAIL VAN DE POORT.

TJANDI SOEMBERNANAS.

BLAD No. VI.

HISTORISCHE GEGEVENS UIT BALISCHE OORKONDEN

DOOR

P. V. VAN STEIN CALLENFELS.

In het Tijdschrift voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, deel XXXIII blz. 28 geeft wijlen Dr. J. L. A. Brandes een lijstje van Balineesche vorsten volgens de hem toen bekende oude oorkonden van dat eiland, zijnde in totaal 10 stuks. Een door mij speciaal ingesteld onderzoek heeft voorloopig tot resultaat gehad, dat er 19 nieuwe zijn bijgekomen, waarvan 15 met vaststaande data. Het onderzoek is nog niet afgeloopen en bestaat er gegronde verwachting, dat er nog meer voor den dag zal komen. Uit den aard der zaak zal met de publiceering gewacht worden tot het materiaal compleet is, doch lijkt het mij wenschelijk de data en koningsnamen vast bekend te maken teneinde ook anderen in de gelegenheid te stellen er gebruik van te maken. Hieronder volgt dus een staatje vermeldende den datum (çakajaar, maand en dag) en den naam van den vorst van wien de oorkonde is uitgegaan.

Çakajaar	Maand	Datum		Koningsnaam
832	Bhadrawada	Kṛṣṇa	9	. . . .
844 [1])	Māgha	Çukla	5	Ugrasena
897 [1])	Cetra	id.	5	Janasādhuwarmmadewa
905	Phalguṇa	id.	9	Çrī Wijayamahādewī
923	Jyeṣṭa	id.	10	Çrī Giṇagrijadharmmapatni met Çrī Dharmmodāyanawarmmadewa
958 [1])	Asuji	Çukla	6	Sang Ajñādewī
972 (?)	Cetra	id.	12	Çrī Jayaçakti
980 [1])	Māgha	id.	2	Anak wungçunira etc.
987 [1])	Jyeṣṭa	id.	2	id. id.
987 [1])	Bhadrawanten	id.	6	id. id.
993	Jyeṣṭa	id.	3	id. id.
994	Weçakha	Kṛṣṇa	2	id. id.
994	id.	id.		id. id.
994	id.	id.		id. id.
1020 [1])	Jyeṣṭa	Çukla	2	Çrī çakalendaki ring eçana guṇadharmmalakṣmidhara wijayotunggadewi
1037	Marggasira	id.	5	Çrī Çūradhipa
1103 [1])	Çrawaṇa	id.	9	Āji Jayapangus
1103	id.	id.		id.
1103	id.	id.		id.
1246	Asuji	id.	12	Bhaṭāra Çrī Mahāguru

1) Deze data zijn door Dr. Brandes reeds gepubliceerd.

Hiermede zijn voorloopig onze op oorkonden berustenden historische data voor Bali uitgeput. Intusschen verdienen een paar punten nadere bespreking. Eerstens valt het op, dat alle tot nog toe bekende oorkonden van Jayapangus uitgegeven zijn op precies denzelfden dag. Wel is dit ook het geval met een drietal oorkonden van het „anak wungçunira" uit 994, doch deze drie oorkonden behooren bij elkaar en betreffen hetzelfde vrijgebied, terwijl die van Jayapangus op desa's betrekking hebben (Julah aan de Noordkust, Malat ten Noord-Westen van Bangli en Campaga, vlak bij den Batoervulkaan) die mijlen ver uit elkaar liggen.

Verder verdient het de aandacht, dat de vorst, die minstens van 980 — 994 over Bali geregeerd heeft zich nooit anders blijkt te noemen, dan met de aanduiding dat hij het jongste kind is van wijlen zijn vader en moeder, tenzij Brandes' opvatting niet de juiste is en er gedacht moet worden aan twee kinderen, bv. een tweeling. Een verklaring kan voor het feit nog niet gegeven worden, doch verdient het bij de verdere studie der Balineesche geschiedenis in gedachten te worden gehouden.

Een zeer merkwaardig gegeven verschaft ons de oorkonde van 923 die is uitgevaardigd door een vorstin, waarvan de naam (de oorkonde is, naar den lettervorm te oordeelen, een copie, zooals trouwens de meeste Balineesche oorkonden) verbasterd is en die oorspronkelijk heeft geheeten Gunapriyadharmmapatni. Nu zal men zich herinneren, dat dit den naam is op de Calcuttasteen (Sanskṛtgedeelte) door Makuta, vorst van Java, gegeven aan zijn dochter, die gehuwd was met Udāyana en welk echtpaar de ouders van Erlangga is geworden. Dat inderdaad de naam op de oorkonde verbeterd mag worden op de door mij aangegeven wijze, blijkt daaruit, dat onmiddellijk op de vorstin en met haar naam verbonden door *idamarubani* (een term die ik nog niet kan verklaren, doch die wel „gezamenlijk met" of zoo iets zal beteekenen) genoemd wordt een persoon, in wiens naam wij, zij het ook in uitgebreider, meer volledige vorm, die van Udāyana terugvinden. Erlangga's ouders blijken dus regeerders van Bali te zijn geweest, hetzij als stadhouders van den vorst van Oost-Java, hetzij zelfstandig (de oorkonde geeft haar den titel van sang ratu, terwijl alle andere vorsten Çrī mahārāja worden genoemd, het eerste is dus het meest waarschijnlijk). Hoe dit in zijn werk is gegaan, of Udāyana een Balineesch prins was, [1]) is voorloopig nog een raadsel. Wel is het waarschijnlijk, dat waar Erlangga volgens bovengenoemden Calcuttasteen door den vorst van Oost-Java naar zijn hoofdstad werd gehaald, hij van Bali kwam. Het feit, dat eerst onder of vlak na Erlangga de Javaansche invloed op Bali duidelijk aan den dag treedt, is vrij zeker aan zijn relaties met Bali via zijne ouders te danken.

Tenslotte verdient nog de aandacht de naam in de jongste oorkonde, nl. Bhaṭāra Çrī Mahāguru. Deze naam doet eerder aan een geestelijk Heer van vorstelijken bloede, dan aan een koning denken. Bovendien wordt de naam niet ingeleid door het gebruikelijke Çrī mahārāja, doch aan den anderen kant ontvangen de ook uit andere

1) Vgl. voor het denkbeeld dat Udāyana een Balineesch prins was zijn naams-uitgang op warmmadewa met die van den vorst uit de oorkonde van 897. Of deze Balineesche warmmadewa's in eenig verband stonden met de Sumatraansche is niet na te gaan, doch is er wel een en ander, dat er voor pleit.

oorkonden bekende waardigheidsbekleeders wel degelijk zijne bevelen. Zou er sprake kunnen zijn van een Javaanschen stadhouder? Onmogelijk is dit niet, daar wij uit de Nāg. krĕt. weten, dat speciaal geestelijke personen o. a. naar Bali werden gezonden, ook als bestuurders. Wel valt de verovering van Bali door Gajah Mada onder de regeering van Jayawiṣṇuwarddhanī na het jaartal onzer oorkonde, doch wij weten, dat reeds onder Kṛtanāgara Bali onderhoorig was aan Java en het jaar, waarin het zich vrij heeft gemaakt, wordt nergens vermeld. Dit kan evengoed tijdens de troebelen onder Jayanāgara's regeering zijn gebeurd, als eerder of later.

Mei 1920.

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

TWEEDE KWARTAAL 1920

§ *1. Personeel.*

Bij Gouvernements Besluit van 26 Mei 1920 werd Mej. Dr. Lulius van Goor op verzoek met ingang van 16 Juni eervol ontheven van de waarneming der betrekking van adjunct-oudheidkundige bij den Oudheidkundigen Dienst.

De sterkte van het personeel van den dienst werd bij Gouvernements Besluit van 27 April uitgebreid met een bouwkundig opzichter, een teekenaar der 1ste klasse, en een teekenaar der 2de klasse. Tot teekenaar 1ste klasse werd benoemd R. Hardjowisastro, tot teekenaar 2de klasse M. Timboel; de eerste werd ter beschikking gesteld van den bouwk. Inspecteur te Djokjakarta; de laatste van den adj. bouwk. Inspecteur te Blitar.

De heer P. H. van Coolwijk werd eind April naar Djokjakarta overgeplaatst.

Bij dezerzijdsch besluit van 20 April werd aan R. Ng. Poerbatjaraka een ziekteverlof toegestaan voor den duur van één maand.

§ *2. Reizen.*

De bouwkundige Inspecteur ondernam reizen naar het Diëngplateau en Weltevreden en bezocht bijna dagelijks Prambanan.

De adj. bouwkundig Inspecteur inspecteerde de oudheden bij Malang en Modjokerto en tjandi Djaboeng. Zijne werkzaamheden brachten hem te Sanggrahan, Toeloeng Agoeng, Soembernanas en Sawentar.

De Heer Van Stein Callenfels vergezelde den adj. Inspecteur op zijn reis langs de Oost-Javaansche oudheden en verbleef gedurende het overige deel van het kwartaal op den Diëng.

De Fotograaf-Teekenaar maakte dienstreizen naar Semarang en Weltevreden.

§ *3. Publicaties.*

De heer G. B. Gloyne bood bereidwillig aan Engelsche vertalingen van de Korte Gidsen van den Boroboedoer en de Tempelbouwvallen in de Prambanan-vlakte te vervaardigen.

De uitgave van een Korte Gids voor de Oost-Javaansche oudheden bereidt ondergeteekende voor.

Het verslag over het eerste kwartaal 1920 verscheen in druk.

§ 4. *Geschenken.*

Voor de Bibliotheek werden de volgende boekwerken ten geschenke ontvangen.

Jan Pieterz. Coen, Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië, verz. door Dr. H. T. Colenbrander, uitg. Kon. Inst. v.d. Taal- Land- en Volkenk. v. Nederl.-Indië (1919),

Ann. Rep. of The Archaeol. Survey of India, Eastern Circle 1918-1919.

A Guide to the Observatories at Delhi, Jaipur by G. R. Kaye (1920)

Memoirs of the Archaeol Survey of India No. 2. Varieties of the Vishnu-image by B. B. Bidya binod (1920).

Ann. Rep. of the Mysore Arch. Dept. 1919.

Mysore Archaeol. Series, Architecture and Sculpture in Mysore No. III. The Laksmidevi-temple at Doddagaddavalli by R. Narasimhachar (1919).

§ 5. *Nieuwe opnamen, opgravingen, maatregelen ter bescherming van oudheden enz.*

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

T j a n d i P r a m b a n a n. Te Prambanan werd doorgewerkt aan het stellen der balustraden van den Çiwatempel; daar de bekroningsstukken (kalakoppen) slechts voor een klein gedeelte en dan nog zeer beschadigd, aanwezig zijn, bleef deze arbeid bepaald tot het stellen van de steenen der basementjes; er werd een begin gemaakt met herstellen van den tweeden tempelringmuur (hiermede wordt bedoeld: de ringmuur van den tempel op den omgang); de ontgraving der bijtempeltjes aan de Zuidzijde werd voortgezet.

Door gebrek aan de noodige koelies kon de opruiming der steenhoopen aan de Westzijde met minder kracht worden aangepakt dan de bedoeling was.

Met de herplaatsing en het bijmaken van steenen aan den Zuidelijken en Noordelijken terreinringmuur werd voortgegaan.

Aan de afscheiding van het buiten-tempelterrein werd doorgewerkt; daar de grondaankoop nu geregeld is, zal ook de terreinringmuur aan de Oostzijde onder handen genomen worden.

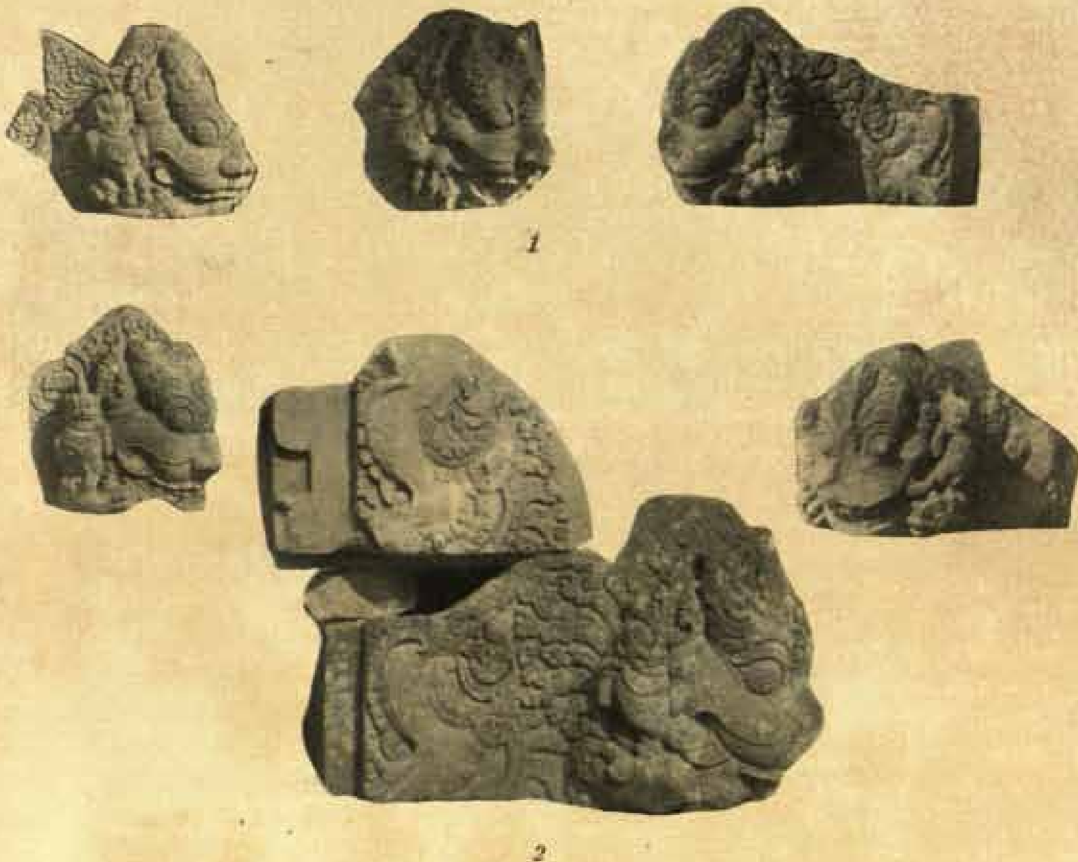
De hoektorentjes naast de trappen zijn, voor zoover mogelijk, hersteld; de nieuw aangebrachte steenen worden gehakt en geaccordeerd.

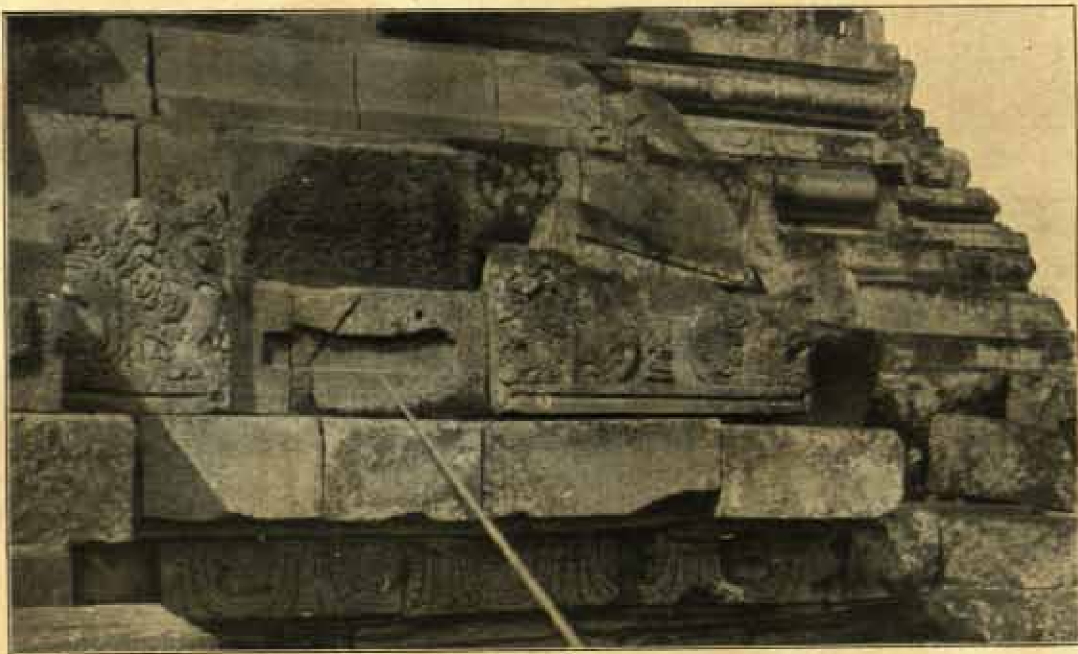
Er werd een begin gemaakt met het stellen der trapvleugels.

Verder werd er nog doorgewerkt aan het maken van de hekken voor de tempelterreinafscheidingen.

Met de ontgraving van L o e m b o e n g werd een begin gemaakt, nadat de grondovername was geregeld; door de onderneming tjandi Sewoe werd de afwateringsloot gegraven en verlegd volgens de nieuwe situatie.

V o n d s t e n. Bij de opruiming der steenhoopen aan de West- en Noordzijde van het tempelterrein kwamen ongeveer negentig min of meer belangrijke steenen voor den dag; van het grootste gedeelte was de bestemming reeds bij het vinden

3

1. *Hoekstukken van den tweeden tempelringmuur.*
2. *Boven: fragment van hoekstuk met inkassing. Beneden: hoekstuk met makara.*
3. *Steenlaag van den tweeden tempelringmuur met inkassing.*

4.

5.

4. *Godenfiguur van den bovendorpel van een der cella's met pilasterfragment (links).*
5. *Godenfiguur op troonzetel, bovendorpel van een der cella's.*

6.

7.

6. *Tweede steenlaag van het basement van den poortpilaster. Links bovenaan rest van ojief.* 7. *Dezelfde steen herplaatst.*

bekend; en ofschoon de belangrijkheid der opgebouwde detaildeelen hierdoor steeds toeneemt, zijn andere vondsten, die ik hieronder zal noemen, van nog grooter belang, omdat het hierdoor mogelijk wordt voort te gaan met de herplaatsing van de in het tempelsilhouet noodzakelijke bouwdeelen.

Nu worde er op gewezen wat tot de ontdekking geleid heeft, dat de op pl. 1 afgebeelde koppen de hoekstukken zijn van den 2den tempelringmuur. Vroeger was dit reeds ondersteld, daar de hoogte van de steenlaag overeenkomt met de nog in het werk aanwezige steenlaag; maar de zekerheid werd pas verkregen door het vinden van den bovensten steen op pl. 2. Het bewijs, dat dit fragment in den bedoelden steenlaag thuis behoort wordt geleverd door de inkassing links van den makara welker afmetingen overeenstemmen met die, welke aangewezen worden op pl. 3. Daar de makara van het onderste op pl. 2 afgebeelde fragment zoowel wat de afmetingen als de vorm betreft volkomen gelijk is aan het ter vergelijking daarop geplaatste stuk, is de plaats van het eerste daardoor tevens bepaald.

Pl. 4 geeft een dorpel te zien, waarvan de bestemming zonder eenige twijfel kan worden vastgesteld; aan deze dorpel is namelijk (links op de foto) het profiel gehakt van de pilaster die als basis heeft een makara; deze dorpel is dus bestemd een der doorgangen naar de cella's af te dekken, (vermoedelijk die naar de hoofdcella); boven het beeld op deze dorpel gehakt zal de groote kalakop ontwikkeld worden, waarvan in een volgend verslag foto's zullen worden gepubliceerd.

Pl. 5 geeft een ander specimen te zien van de bovengenoemde allerbelangrijkste constructiedeelen.

De toegang naar de cella's wordt bereikt door minstens twee doorgangen, een bij het eerste bordes, dus ongeveer bij de bovenste trede van de eerste trap — en één tegen het tempellichaam dus onmiddellijk aansluitend aan de zijmuren van den laatsten doorgang, die direct toegang geeft tot de cella; over deze laatste werd hierboven een en ander gezegd, maar wat de eerste betreft konden tot nog toe slechts twee steenen van de drie boven elkaar liggende steenlagen gedetermineerd worden; deze drie steenlagen vormen het basement van de doorgangs(poort)pilasters; de onderste is de kalakop, de bovenste een makara; van de middelste kon wel de hoogte bepaald worden en er bestonden ook wel vermoedens welk soort steen deze ontbrekende laag zou moeten vormen, maar zekerheid werd niet verkregen, zoodat werd overgegaan deze tusschenlaag van een vlakken steen te maken. Een zeer gelukkige vondst kan het dus wel genoemd worden, dat door een kleine bijzonderheid kon worden vastgesteld welke steen de ontbrekende tweede laag moest vormen; links bovenaan op pl. 6 ziet men de rest van het ojief dat ook gehakt is aan de omloopende lijsten van een der, den doorgang flankeerende torentjes. Het basement van deze poortpilasters bestaat dus achtereenvolgens (van onderen naar boven) uit een kalakop, daar boven een hurkend ventje — met afwisselend embleem aan een halsketting — en een makara (pl. 7); hierop zullen de pilasters worden opgebouwd, waarvan de hoogten weliswaar nog niet bekend zijn, waar die afgezien van die hoogte, reeds nu een beeld geven van den rijk opgezetten doorgang naar de cella.

Tjandi Lawang. De door P. A. Hadiwidjojo ontdekte Tjandi Lawang gelegen in den koffietuin van de onderneming Soekaboemi bij Paras, afd. Bojolali (zie Oudheidk. Versl. 1919 p. 10) werd in het afgeloopen kwartaal geheel ontgraven. In een volgend verslag zal van dit monumentje een afzonderlijke beschrijving gepubliceerd worden.

Verslag van den adj. bouwk. Inspecteur.

Tjandi Sanggrahan. In begin April, direct na beëindiging der werkzaamheden te Bajolangoe, werd begonnen met het ontgravingswerk te Sanggrahan. Zooals bekend is, staat deze tempel op een kunstmatig verhoogd plateau, hetwelk aan de zijden door een baksteenen ringmuur is afgesloten.

In 1918 werden de Noord- en Oostzijde van dezen ringmuur door den heer Perquin blootgelegd; thans zouden de twee overige zijden ontgraven worden ten einde het plateau aan alle zijden vrij te krijgen. Met de bevolking werd vooraf een overeenkomst aangegaan omtrent vergoeding van vruchtboomen, etc. en aankoop van het benoodigde terrein.

Nadien werden diverse boomen gekapt en werd met het eigenlijke graafwerk aan de Zuidzijde begonnen en deze zoowel als de Westzijde geleidelijk van onder de aarde te voorschijn gehaald.

Bijzonderheden kwamen hierbij niet aan het licht. Evenals aan de Noord- en Oostzijde is de ringmuur sterk afgebrokkeld en zijn de hoek- en middentorens vervallen. Aan de Westzijde werd het fundament en een klein gedeelte van den opbouw van de gapoera of poort gevonden. Het is echter te weinig beteekenend om ook maar een flauw begrip omtrent den architectonischen opbouw van de poort te geven.

Na afloop van het graafwerk, dat een belangrijke tijd in beslag nam, werd de tempel, de poort, de ringmuur met torens, zoomede de andere resten, die zich nog op het plateau bevinden, van aarde en vegetatiën ontdaan en schoongemaakt. Hierbij kwam aan de Zuidelijke helft van de poort nog een gedeelte van den aansluitenden ringmuur boven het plateau aan het licht.

De toegang tot het terrein werd naar de Zuidgrens verlegd en door een hek afgesloten, terwijl om de geheele terreingrens een stevige pagger van bamboe en lomtoro werd geplaatst. Voor de bewaking en het onderhoud van terrein en pagger werd een vaste djoeroekoentji aangesteld.

Oudheden Toeloeng Agoeng. Tijdens de werkzaamheden te Sanggrahan werd de verzameling uit het voormalige Museum te Toeloeng Agoeng opnieuw opgesteld; thans echter niet in de indertijd daarvoor expresselijk gebouwde loods (die een andere bestemming gekregen heeft), maar er buiten onder het afdak. De vijf fraaie Buddhabeelden van Sanggrahan afkomstig, die indertijd door een misverstand naar

Toeloeng Agoeng waren overgebracht, zijn weer naar Sanggrahan teruggebracht en op het plateau opgesteld.

Voorts werden de in de onmiddellijke nabijheid van Sanggrahan gelegen oudheden Selamanglen en Djadi gecontroleerd en zoover noodig schoongemaakt.

Tjandi Soember Nanas II. In het 2de kwartaal 1919 rapporteerde ik reeds, dat er bij Soembernanas twee oudheden ontdekt waren. De eene is in het vorige jaar ontgraven geworden; de tweede moest, daar de Westmoesson intrad en er vanwege het bandjirgevaar aan ontgraven niet gedacht kon worden, blijven liggen. Met het begin der Oostmoesson werd echter direct een onderzoek naar deze tweede reste ingesteld.

Zooals in genoemd verslag vermeld werd, bevindt de ruïne zich in den Noordelijken wand van de kali, waardoor de Zuidzijde geheel open lag. Het onderzoek werd derhalve aan de Oost- en Westzijde begonnen. Al spoedig bleek hierbij, dat het monument nagenoeg geheel verwoest was, en werd de ontgraving daarom beperkt tot het blootleggen der Oostzijde met een klein gedeelte der Noord- en Westzijde.

Omtrent hetgeen nog van het monument rest, valt weinig bijzonders op te merken. In het midden is een massief blok van baksteen, waaromheen op eenigen afstand een ringmuur, eveneens van baksteen is opgetrokken. Aan de buitenzijde van dezen ringmuur komt een eenvoudig plint voor. Vermoedelijk is het middenblok de eigenlijke fundeering van het opgaande werk, terwijl de ringmuur de begrenzing van een terras is geweest. De ruimte tusschen het eigenlijke fundeeringsblok en den ringmuur werd ter besparing van materiaal met zand en aarde opgevuld.

De oorspronkelijke bestemming van het bouwwerk, of het een tempel dan wel iets anders is geweest, is niet meer gissen.

Tjandi Sawentar. Na afloop van het onderzoek bij Soembernanas, werden voorbereidende maatregelen getroffen voor de ontgraving van Tjandi Sawentar. In 1915 werd dit monument door den heer Perquin reeds voor een klein gedeelte blootgelegd. Dit geschiedde toentertijd uitsluitend met de bedoeling het monument in teekening te brengen. De toestand kon dan ook moeilijk bestendigd blijven. Het monument stond in een put, die zich tijdens de regens met water vulde en een drassige bodem achterliet. Bovendien stond de tempel te veel onder het geboomte, waardoor de zonnestralen belemmerd werden voldoende door te dringen en het monument altijd min of meer vochtig bleef. Het gevolg hiervan was een welige groei van mos en onkruid.

In het vorige kwartaal werd dan ook een ontgravingsplan voorgesteld, waarnaar de tempel thans ontgraven zal worden. Hierbij zal het monument aan alle zijden vrij komen en een toegang verkrijgen door middel van eén weg, die langs de kali ten Westen van het monument gegraven zal worden.

Begin Juni werd met de werkzaamheden aangevangen. Het eerste werk was o. a. het kappen van twee groote waringinboomen ten Westen van den tempel.

Met het kappen en het opruimen van het hout zijn een paar weken gemoeid geweest, zoodat het eigenlijke ontgravingswerk nog maar sinds kort aangevangen is. Bijzonderheden zijn dan ook nog niet te rapporteeren.

Controle oudheden Oost-Java. Gedurende het afgeloopen kwartaal werden o.a, gecontroleerd de tempels in de omgeving van Malang en Modjokerto. Over deze monumenten valt niets bijzonders te vermelden. Op het werk van enkele djoeroekoentji's moest aanmerking gemaakt worden, daar zij de terreinen en paggers niet naar behooren onderhielden.

Bij Djaboeng bleken de houten stutten van het kleine hoektorentje door de bevolking weggehaald te zijn. Deze dienen dus weer zoo spoedig mogelijk aangebracht te worden.

Voorts werd tjandi Djawi nog bezocht, waaromtrent echter niets is te melden

In den loop van het kwartaal bood de heer de Rooy te Blitar zijn collectie beelden den dienst te koop aan. Op last van den chef werd de collectie aangekocht en naar het Regentserf te Blitar getransporteerd.

In de desa „Setrian" onderdistrict Kanigoro, afd. Blitar, werd onder een groote wringinboom een beschreven steen aangetroffen. Deze zit nog gedeeltelijk in den grond en zal te gelegener tijd uitgegraven worden.

Verslag van den Bouwk. Opzichter.

Tjandi Prambanan. In dit kwartaal kwam de terreinringmuur aan de Noordzijde gereed tot direct bij den Noord-Oosthoek van het terrein. Met het opruimen van den steenhoop aan de Westzijde vorderde men tot op de hoogte van den doorgang tusschen Brahmâ en Çiwatempel. Aan de Noordzijde werd ook voortgegaan met de ontgraving van de bijtempeltjes. Aan de Noord-Oostzijde werd begonnen met het ontgraven van de bijtempeltjes en werd hier een van de voetstukken van een vierde rij tempeltjes aan de Oostzijde gevonden en blootgelegd. Ook werd een aanvang gemaakt met het opruimen van den steenhoop aan de Noordzijde van het terrein en achter den Çiwatempel, doch deze werkzaamheden moesten gestaakt worden, daar er in het begin van dit kwartaal al niet genoeg koelies beschikbaar waren, dus werd alleen voortgegaan met het maken van den terreinringmuur aan de Noordzijde, het opruimen van den steenhoop aan de Westzijde en het sorteeren van geornamenteerde steenen op het tempelterrein.

Het maken van houten hekken en wegwijzers voor de verschillende tempels in Midden- en Oost-Java werd voortgezet.

Aan de Noord- en Oostzijde van het terrein werden met het oog op een goede terreinoppervlakte door den Bouwkundigen Inspecteur de benoodigde gronden aangekocht, evenzoo werd dit gedaan bij tjandi Loemboeng en tjandi Sewoe.

Diëngplateau. Aangaande de drooglegging van het Diëng-plateau rapporteert de heer Van Stein Callenfels, dat door hem en den Ingenieur der Irrigatie te Bandjarnegara de situatie begin Mei werd opgenomen. Daarbij bleek het graven van een afvoerkanaal langs den bestaanden gangsiran Swatama (de oude Hindoe leiding) de beste methode om de Noordelijke helft van het moeras droog te leggen. Het project zal door den Ingenieur vnd. worden opgemaakt. Ten einde het afvoerkanaal zoo goedkoop mogelijk te kunnen aanleggen is het noodzakelijk maatregelen te nemen om zoo weinig mogelijk water in het moeras te voeren; daarom zal de heer Callenfels beginnen met de Kali-Toelis om te leggen, zoodat die komt te loopen langs den weg van de desa Diëng Wetan naar de Telaga Warna. Waar op de kaart- Melville de yoni staat aangegeven ten Westen van dien weg, zal de Toelis, vereenigd met de afwatering van de Telaga's Warna en Pengilon, pas in het moeras treden. Van de genoemde yoni tot de desa Diëng Kidoel zal dan een kleine dijk door het moeras worden gelegd om te voorkomen, dat later, bij den aanleg van het afvoerkanaal langs den gangsiran Swatama, het water van het Zuidelijk deel van het moeras naar het Noorden terugvloeit. Tevens zal al direct getracht worden het water van de bron ten Noorden van fundament No. 1, dat nu dwars door het moeras naar den bestaanden tunnel wordt geleid, ook in de Kali Toelis te voeren.

§ 6. *Vondsten.*

Van enkele belangrijke vondsten vindt men in Bijlage F een bespreking.

§ 7. *Epigraphie en Iconographie.*

Het rapport van de reis door Sumatra van den heer Callenfels is opgenomen als Bijlage H.

§ 8. *Fotografieën.*

De Fotograaf-teekenaar vervaardigde te Weltevreden een aantal foto's van lakafdrukken van zegelringen en van munten en amuletten uit de numismatische collectie van het genootschap, de laatste volgens aanwijzingen van den heer J. P. Moquette. Te Djokja teruggekeerd maakte hij een begin met de opnamen van de nisjes aan de Noordzijde van de balustrade van den Çiwatempel.

§ 9. *Teekeningen.*

Nadat de teekeningen van tjandi Soembernanas gereed gekomen waren bracht de Adj. Bouwk. Inspecteur de badplaats aan den grooten weg te Panataran in teekening.

Het ligt in de bedoeling van deze belangrijke reconstructie een stel verantwoordingsteekeningen te maken, waaruit zal kunnen blijken hoe de reconstructie heeft plaats gehad.

§ *10. Hollandsche Oudheden.*

Bij Gouvernements Besluit van 22 Mei werd machtiging verleend om te beschikken over een bedrag van ten hoogste f 60.000 ter bestrijding van uitgaven verbonden aan de door den Oudheidkundigen Dienst uit te voeren herstellingen en te nemen maatregelen ter voorkoming van verval van de „Portugeesche Buitenkerk" te Batavia.

De restauratie is opgedragen aan den heer A. W. Jansz en zal in het begin van het volgend kwartaal, na aankoop der benoodigde materialen, begonnen worden.

§ *11. Programma van het volgend kwartaal.*

De chef zal o.m. een inspectiereis ondernemen door Midden- en Oost Java.

De bouwk. Inspecteur zal de werkzaamheden te Prambanan blijven leiden en het toezicht houden op de ontgraving van Tjandi Sari in de afd. Bojolali.

De adj. bouwk. Inspecteur zal de ontgraving van tjandi Sawentar voortzetten en zoo mogelijk beëindigen.

De heer Van Stein Callenfels zal de doorlegging van het Noordelijk deel van het Diëng-plateau als onder § 5 aangegeven voorbereiden.

De bouwk. Opzichter zal op het Prambanan-terrein het toezicht houden op de opruiming van den steenhoop aan de Westzijde en de werkzaamheden aan den ringmuur.

De heer De Vink, die op het eind van het kwartaal met ziekteverlof naar Ambarawa vertrokken is, zal na zijn terugkomst met het fotografeeren der voorstellingen van de balustrade van den hoofdtempel te Prambanan voortgaan.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,

Dr. F. D. K. BOSCH.

LIJST
DER FOTOGRAFISCHE OPNAMEN
IN HET TWEEDE KWARTAAL 1920 [1])

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5197	24 × 30	Onbekend, thans i/h bezit v/d heer F. Herrebrugh, te Semarang w. s. afkomstig uit de buurt van Boroboedoer.	Beschreven koperen plaat van Caka 848 met 15 regels schrift. (zie Oudhk. versl. 1917 p. 88sqq).
5198	18 × 24	Onbekend, thans in het bezit van Pangeran Hadiwidjaja te Solo.	kris met gravures in het lemmer (voorzijde).
5199	„	Idem	zelfde, keerzijde.
5200	„	Penjaboengan, onderafd. Kota Nopan, afd. Padangsidempoean res. Tapanoeli, thans Mus. Bat. No.	bronzen olifant met twee cornakken (gevonden i/d kali bij Penjaboengan).
5201	„	Idem	zelfde
5202	„	Museum Batavia.	gezicht op de collectie beschreven steenen.
5203	„	Weltevreden (Firma Slijpe & Co.)	voluit steen (vóórkant)
5204	„	Idem	zelfde (achterkant)
5205	„	Paraptan, distr. Radjagaloeh, afd. Madjalengka (Cheribon) thans Mus. Bat. No. 5758.	antefix (terra-cotta) gevonden ten Noorden v/d grooten postweg o/d hoogte der S. S. Paroengdjaja.
5206	„	Tjandi Plaosan (Soerakarta)	Maitreya-kop, thans Glyptotheek te Kopenhagen.
5207	13 × 18	Tjandi Prambanan	dorpel.
5208	„	Idem	Id.
5209	„	Idem	fragmenten vermoedelijk bij elkaar behoorende.
5210	„	Idem	Zuidelijk hoektorentje v/d Westtrap. Çiwatempel gedurende herstelling.
5211	„	Idem	Zuidelijk hoektorentje v/d Oosttrap. In aanbouw. Op den omloop.
5212	„	Idem	Çiwatempel, Binnenzijde der balustraden o/d omloop Z. O. hoeken na de herstelling.
5213	„	Idem	Ontgraving v/d Zuidzijde. Overzicht van Oost naar West.
5214	„	Idem	id id id van af het midden van het terrein.

[1]) De lijst der voor het Gedenkboek Batavia gemaakte foto's van Hollandsche oudheden (nos. 4576—5196) zal na de verschijning van dat werk gepubliceerd worden.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5215	13 × 18	Tjandi Prambanan	Ontgraving a/d Zuidzijde. Overzicht van West naar Oost, van af het midden v/h terrein.
5216	"	Idem	dorpel, vermoedelijk v/d ingang naar de hoofdcella.
5217	"	Idem	dorpel vermoedelijk met er boven behoorende steen (zie foto 3826).
5218	"	Idem	dorpel, tevens beeldvoetstuk vermoedelijk behoorend bij één der ingangen v/d zijcella's.
5219	"	Idem	Onderstuk van een beeld, behoorend bij een der doorgangen naar de cella's v/d Çiwatempel.
5220	"	Idem	relief met een gedeelte van eene voorstelling (olifant enz).
5221	"	Idem	makara met bijbehoorend onderstuk bestemd voor een der poorten n/d cella's.
5222	"	Idem	kalakop met onderstuk en bijbehoorende makara, bestemd voor een der doorgangen naar de cella's.
5223	"	Idem	antefix, in den boven-tempelterreinringmuur, als voorbeeld van steenbewerking.
5224	"	Idem	antefix vóór het stellen als voorbeeld van steenbewerking.
5225	"	Idem	bouwsteen v/d tempelringmuur, na en vóór de herplaatsing, als voorbeelden van steenbewerking.
5226	"	Idem	relief met een voorstelling uit de Ramayana? het wekken v/d reus Kumbhakarna.
5227	"	Idem	onderstuk van een beeld met beeldfragment (zie foto 5219).
5228	"	Idem	id. id. id.
5229	"	Idem	zelfde meer gecompleteerd (zie foto's 3826, 5219, 5227 en 5228).
5230	"	Idem	id. id. id.
5231	"	Idem	dorpel meer gecompleteerd (zie foto's 5216 en 5217).
5232	"	Idem	dorpel bestaande uit twee lagen (zie foto 4131).
5233	"	Idem	id id drie lagen (zie foto's 4131 en 2532).

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5234	13 × 18	Tjandi Prambanan	Çiwatempel, detail van een der hoektorentjes naast de trappen.
5235	„	Idem	id fragment steenen met eigenaardige verbinding.
5236	„	Idem	id drie op elkaar passende steenen, bestemd voor een der poorten naar de cella's.
5237	„	Idem	id Zie Schema No. 4200 No. 9, gedurende de herstelling.
5238	„	Idem	id. id. id.
5239	„	Idem	drie op elkaar passende steenlagen van een kleine torentop.
5240	„	Idem	Çiwatempel N.W. zijde, gedurende de werkzaamheden.
5241	„	Idem	boeto's, dragers der makara's (zie No. 5236).
5242	„	Idem	Çiwatempel, zie schema 4200 No. 23.
5243	„	Idem	hoekpilaster in vier opvolgende lagen.
5244	„	Idem	bij elkaar passende steenen van een kala-kop.
5245	„	Idem	hoekpilaster behoorende bij een kalakop.
5246	„	Idem	hoeksteen met belangrijke aanwijzingen voor de er onder behoorende laag.
5247	„	Idem	hoektorentje gedurende den wederopbouw (zie schema No. 4200 No. 27).
5248	„	Idem	trapvleugel na de plaatsing van verschillende gevonden steenen (zie schema No. 4200 No. 14)
5249	„	Idem	dorpel.
5250	„	Idem	Idem
5251	„	Idem	Idem
5252	„	Idem	Idem, waaraan pilaster-kapiteel.
5253	„	Idem	idem, id. id. (op zijde)
5254	„	Idem	dorpel.
5255	„	Idem	hoek-antefixen behoorende bij de kroonlijst v/d tweeden tempelringmuur; vergl. foto's No. 5260 en 5261.
5256	„	Idem	id. id. id.
5257	„	Idem	id. id. id.
5258	„	Idem	id. id. id.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5259	13 × 18	Tjandi Prambanan	hoek-antefixen behoorende bij de kroonlijst v/d tweeden tempelringmuur, twee stuks op elkaar ter vergelijking.
5260	„	Idem	gedeelte v/d kroonlijst v/d 2den tempelringmuur; zie foto's No. 5255-5259.
5261	„	Idem	id. id. id.
5262	„	Idem	gedeelte v/een zittend beeld vermoedelijk boven een der ingangen naar de cella's.
5263	„	Idem	id. id. meer gecompleteerd.
5264	„	Idem	id. id. id.

AANWINSTEN VAN DE ARCHAEOLOGISCHE COLLECTIE VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

DOOR

DR. F. D. K. BOSCH

1. *De bronzen Râksasa van desa Babadan.*

Het hierbij afgebeelde bronsje werd in het begin van dit jaar door inlanders bij het patjoelen van den grond in de desa Babadan, onderdistr. Magoewan, distr. Senggoeroeh, afd. Malang (Topogr. Kaart Pasoeroean, bl. H XI) opgegraven.

In het proces-verbaal van de vondst heet het voorwerp a r t j a d a r i p r o e n g g o e g a m b a r n j a o r a n g R e k s a s a, een determinatie, die men zonder gewetensbezwaar kan overnemen. De vinders hebben goed gezien, dat de benaming waarmede elk godenbeeld anders in den volksmond wordt aangeduid, „retjo boedo", niet goed paste, maar dat het bronsje gelijkenis vertoonde met de uit de wajang zoo bekende rĕksasa- en buta-figuren. Misschien hebben bij het opmerken dier gelijkenis de tableaux van de even ten Noorden van hun woonplaats gelegen tjandi Djago een middelaarsrol gespeeld. Op een opvallende plaats aan dien tempel, juist op een voorsprong is een râkṣasa afgebeeld, die hun aandacht wel getrokken moet hebben (Pl. 2). Zijn kop lijkt sprekend op dien van ons bronsje, met de groote bolronde oogen onder de hoog opgetrokken, borstelige wenkbrauwen, samenkomend boven den neuswortel in een grimmig opgetrokken rimpel; de dikke, domme neus met wijduitstaande vleugels; den halfgeopenden mond met wreede slagtanden bezet; de groote ooren, een opzichtig sieraad achter de schelp gestoken en 'n zwaren gouden knop hangend in de lel; de haren woest fladderend en krullend. Zoo'n kop is herkenbaar uit duizenden, of hij staat op den loggen romp van een wajang-râkṣasa, of in steen is uitgebeiteld op een reliëf of in brons is gegoten als bij ons beeldje.

Dus aan den kop, maar niet aan de kleedij en de uitrusting kan ons bronsfiguurtje gemakkelijk als een râkṣasa herkend worden. De slang of de doodskoppen-bandelier, die door de andere leden der Oost-Javaansche râkṣasa-familie doorgaans als upawîta gedragen wordt (Pl. 3), ontbreekt, terwijl in de plaats daarvan over den linkerschouder een breede sjerp geslagen is, die op geheel ongewone wijze onder de beenen doorloopt en op den rug in den lendengordel is ingestopt. De behandeling van de beenkleedij is zeer buitennissig. Onze râkṣasa vertoont de zgn. pradjoeritan- of krijgsdracht, waarbij de kain, om den drager vrijheid van be-

weging te laten, tot de knieën is opgetrokken. Ook op de reliëfs zijn de ten strijde trekkende râkṣasa's vaak zoo uitgebeeld, maar steeds zijn dan hun onderbeenen naakt, terwijl die bij den bronzen râkṣasa gestoken zijn in een in de Javaansche beeldhouwkunst geheel onbekend kleedingstuk: een broek, welks pijpen met een onderrand van gestyleerde schulpen tot de enkels reiken, dezelfde beenkleedij, die bij de Balische wajang-figuren en houten of steenen beelden zoo vaak voorkomt.

Behalve op de genoemde punten wijkt de bronsfiguur nog in andere opzichten af niet alleen van de stereotype râkṣasa-voorstellingen, maar ook van alle andere Oost-Javaansche sculpturen.

De in het vorige kwartaalverslag besproken gordelslippen, die zelden bij de staande beelden gemist worden, ontbreken. De vier op onderling gelijke afstanden om de onder- en bovenarm gedragen ringen worden elders niet aangetroffen. Het merkwaardigst is de schouderversiering bestaande uit een geornamenteerde, onder den oksel doorloopende band, waarvan de uiteinden achter op den rug een weinig over elkaar heenschuiven. De merkwaardigheid van dit ornament schuilt niet zoozeer in het feit, dat het tot dusver niet op Java is aangetroffen, als wel, dat het, naar ons weten, in de gehindoeïseerde kunst van slechts twee andere Oost-Asiatische landen voorkomt: Siam en Bali. (Pl. 4) [1]).

Zoowel de beenkleedij als de schouderversiering heeft de râkṣasa dus met de Balische kunst gemeen. Er zou om die reden aanleiding zijn het bronsje in de laatste Majapahitsche periode te stellen, den tijd dus dat de sterkste emigratie van Java naar Bali plaats had, ware het niet dat de stijl zich daartegen krachtig verzet. Met de slappe wajang-achtige figuren der amuletten, noch met de misvormde steenen beelden uit den vervaltijd der kunst vertoont het eenige verwantschap. Het moet uit een vroeger tijd dateeren, daarvoor spreken te duidelijk de krachtige plastiek en de voortreffelijke techniek, die niet achterstaan bij de beste producten uit den bloeitijd der Malangsche bronsindustrie.

Met deze conclusie is het vermoeden omtrent verwantschap tusschen het bronsje en de Balische kunst niet in strijd. Onze vroeger uitgesproken overtuiging [2]) dat de Balische sculptuur haar oorsprong niet uitsluitend vindt in de gedegenereerde kunst, die de laatste Hindoe-Javanen naar het eiland brachten, maar ook aanknoopt bij Midden- en Oost-Javaansche kunstuitingen, die eeuwen vroeger door emigranten overgeplant werden, schijnt in dit bronsje bevestiging te vinden. In ons oog is het voorwerp een zeldzaam exemplaar van een kunstschool, die op Java zelf weinig volgelingen geteld heeft en te niet is gegaan, maar op Bali een krachtigen invloed gehad heeft.

---

1) Zie L. Fournereau, Le Siam ancien, Ann. Mus. Guimet t. XXVII (1895) pl. XXIX. Het Balische houten beeldje (Pl. 4) met de bewuste schouderversiering draagt ook de broek, waarvan hierboven gesproken is. Bij de wajangpoppen en geschilderde figuren komt dit kleedingstuk duidelijker uit, daar de kleur en het patroon doorgaans verschillen van die van de kain.

2) Oudhk. Versl. 1918 p. 53.

1. Bronzen râksasa-beeld, gevonden in desa Babadan, district Senggoeroeh, afd. Malang.
Ware grootte 27.5 c.M.

2

3

4

2 Basrelief van tjandi Djago met râksasa (Foto O.D. 202). 3. Râksasa van basrelief van den hoofdtempel van tjandi Panataran met doodskoppen-bandelier en pradjoeritan-dracht (Foto O.D. 24). 4. Houten beeldje van Bali (coll. Bat. Gen.) met schouderversiering en broek (Foto O.D. 3694).

Nog in een ander opzicht is ons bronsje een unicum. Bronzen voorstellingen van halfgoddelijke en mythische wezens als râkṣasa's, gandharwa's, kinnara's e. d. zijn zeer gewoon als versieringen van lampen, handvatten van spiegels en andere bij den eeredienst benoodigde voorwerpen; op-zich-zelfstaande uitbeeldingen in brons van deze figuren zijn echter nog niet aangetroffen. Dat onze râkṣasa als zoodanig een voorwerp van vereering geweest zou zijn, lijkt onwaarschijnlijk. Wel worden demonen en booze geesten nu nog op Bali (en stellig ook vroeger op Java) gevreesd en ontzien, meer wellicht dan de goed-gezinde goddelijke machten, maar goddelijke eer wordt hun niet bewezen. Was dit bij onzen râkṣasa het geval geweest, dan hadden de voor goden onontbeerlijke waardigheidsteekenen — glorie en lotuskussen — niet mogen ontbreken. Een aannemelijker verklaring geeft de onderstelling, dat de bronzen râkṣasa een zelfde bestemming gehad heeft als de bekende steenen voorstellingen van râkṣasa's op Java. Gelijk bekend fungeeren dezen als poortwachters van tempelterreinen of heiligdommen en worden dan knielend uitgebeeld, gewapend met knots en hartsvanger. De bronzen râkṣasa mist het laatste wapen en zijn houding is er niet naar of zijn (thans afgebroken) linkerhand op een knots gesteund heeft. Voor de betrekking van poortwachter komt hij dus blijkbaar niet in aanmerking. Maar nog in een andere functie treden de steenen râkṣasa's op. Hun grimmige gestalten vindt men ook op de relief-tableaux van tempelwanden- en omgangen als hoofd-personen of figuranten in de verhalen die daar tot stichting en leering der geloovigen zijn uitgebeeld. Met deze laatste voorstellingen zal men den bronzen râksasa het veiligst kunnen vergelijken. Waar nu nog op Bali de populaire figuren uit de groote heldendichten in hout of steen worden vervaardigd, is 't niet onwaarschijnlijk, dat dat gebruik tot den Hindoe-Javaanschen tijd terugreikt en ook op Java — bij uitzondering — wajanghelden en demonen zijn uitgebeeld en, bij of in een heiligdom opgesteld, de geloovigen aan hun grootsche daden herinnerd hebben.

De Hindoe-Javaansche bronskunst vindt haar bestemming voornamelijk in den eeredienst en deze, op zijn beurt, concentreert zich in het heiligdom. Bij de vondst van een bronzen voorwerp van beteekenis zal steeds dus de vraag moeten luiden: van welken tempel in de omgeving kan het afkomstig zijn. In het onderhavige geval bestaat weinig kans in de onmiddellijke nabijheid van de vindplaats resten van een heiligdom te ontdekken. Volgens het proces-verbaal voornoemd hebben de vinders een stuk grond van 5 Meter in het vierkant om de vindplaats afgegraven zonder andere oudheden aan te treffen. Maar even ten Oosten van Babadan is de Goenoeng Katoe gelegen, op welke verheffing in 1880 een niet onbelangrijke bronsvondst plaats had[1]); en even ten Oosten van dat punt ligt Gěněngan de plaats, waar — als de gissing van den heer Callenfels juist is[2]) — de graftempel van Ken Angrok gezocht

1) Deze vondst bestond uit vier drievoeten, drie bidschellen, twee hangklokken, zes dierklokken, twee bellen en drie lampen, alles opgenomen in het Museum te Batavia. Not. Bat. Gen. 1881, p. 81, 114 en Verbeek, Oudheden van Java p. 216.

2) Oudh. Versl. 1916 p. 104 vlg.

moet worden. Een terreinonderzoek op en bij dien heuvel in te stellen geeft dus hoop op verblijdender resultaten.

2. *De bronzen lamp van Soekodono.*

Een andere niet onbelangrijke bronsvondst had plaats eveneens in het Malangsche, maar nu op een Westelijken uitlooper van den Semeroe, in de desa Soekodono, onderdistr. Wadjak, distr. Toeren (Kaart res. Pasoeroean blad L XII) (Pl. 5). Behalve een aantal gereedschappen van het gewone model kwam daar voor den dag een fraai bewerkte bronzen lamp, bestaande uit twee op elkaar sluitende stukken; het onderste, het oliereservoir, van voren voor het opnemen van de pit hartvormig gepunt, wordt gedragen door een hollen, geringden staaf, waarin de (houten) stok gepast moet hebben, waarop het voorwerp (bij processies e.d.) rondgedragen werd. Het bovenstuk fungeert als deksel en kan naar achteren om een scharniertje omgeklapt worden. Het draagt een ruw-gevormd, zittend vrouwe-figuurtje, boven welks hoofd zich welft een baldakijn, waarvan de vorm aan een boomblad met hoogopstaanden middennerf ontleend schijnt, gedragen door twee elegante colonettes.

3. *Een terracotta-antefix uit het Cheribonsche.*

Onder de aanwinsten van 1919 is in Bijlage XI der Notulen van het Bataviaasch Genootschap als No. 5758 een door den heer F. James aan het Museum ten geschenke gegeven ornament ingeschreven, dat wel belangrijk genoeg is om hier afzonderlijk besproken en afgebeeld te worden (Pl. 6). Het is een zgn. antefix en werd gevonden ten Noorden van den grooten postweg op de hoogte van de Sf. Paroengdjaja, desa Parapatan, distr. Redjagaloeh. afd. Madjalengka, res. Cheribon.

Het als antefix gebruikte motief: een mannenhoofd geplaatst in een hoefijzervormige nis, bekroond en geflankeerd door lofwerk, is op Midden-Java, evenals in India proper, overbekend. Merkwaardig is hier de kop zelf, onmiskenbaar die van een Buddhistischen monnik, getypeerd door de lang gerekte oorlellen, de gladgeschoren schedel en het ontbreken van ûrṇâ en uṣṇîsa. Bij een Çiwaïtisch of Wiṣṇuïtisch heiligdom zou een dergelijk antefix kwalijk gepast hebben; het moet tot een Buddhistischen tempel behoord hebben.

In het hart van Cheribon sporen van Buddhisme aan te treffen is eene verrassing. De curieuse verzameling te Telaga [1]) (aan den anderen kant van den Tjareme) telt enkele Buddhistische bronsjes, waarvan echter de Cheribonsche afkomst zeer onzeker is. De door Brumund verhaalde overlevering — waarin een kern van waarheid kan schuilen — dat alle oudheden te Telaga van Padjadjaran afkomstig zouden zijn [2]), maakt huiverig eenig verband tusschen het Buddhistische tempelantefix en het bedoelde bronsje te onderstellen.

1) Rapp. Oudhk. Dienst 1914 p. 91.
2) Bijdragen tot de kennis v. h. Hindoeïsme op Java, Verhand. Bat. Gen. XXXIII (1868) p. 127.

3. *Bronzen lamp, gevonden in desa Soekodono, onderdistrict Wadjak, afd. Malang. Ware grootte 24 c.M.*

6. *Terracotta antefix, gevonden in desa Parapatan, afd. Madjalengka, Res. Cheribon.*
Ware hoogte 36 c.M.

Het materiaal, waaruit het antefix vervaardigd is, is terracotta. Voor de bewerking van die grondstof heeft Cheribon van oudsher een zekere bekendheid gehad. Ten Oosten van Koeningan werd door Brumund in 1862 de fraaie olifant van terracotta met wierookbrander op den rug ontdekt — misschien dateerend uit het laatst van den Hindoetijd — waarvan Van Kinsbergen zijn niet minder fraaie foto No. 48 maakte. Uit dezelfde streek is een dergelijke olifant met wierookbrander, alleen eenvoudiger bewerkt, afkomstig, die als No. 721a in 's Genootschaps collectie een plaats kreeg. In 1699 schrijft Rumphius in zijn „Amboinsche Rariteitkamer" bij de behandeling van diverse Indische aardsoorten, over de Javaansche a m p o of „roode leem waarvan men op Cheribon de gorgeletten (koelkruiken) maakt, bleekrood als halfgebakken steen". Nog heden ten dage wordt in het Cheribonsche goed aardewerk gebakken, w. o. allerlei keukengereedschap, tampajan's, gendi's, bloempotten, dakpannen enz. [1])

Of de latere Cheribonsche pottebakkerskunst is voortgekomen uit de Hindoe-Javaansche, van welks bestaan het antefix getuigenis aflegt? Het bewijs hiervoor is moeilijk te leveren. Het gebruik van baksteenen ornamenten voor heiligdommen is op Java niet tot Cheribon beperkt geweest. Ook in streken, waar thans de ceramiek niet meer beoefend wordt, zijn baksteenen versieringsstukken aangetroffen, zoo b.v. te Tjandiredjo in het Magelangsche (distr. Grabag) [2]) op den top van het Idjen-plateau [3]) enz.

De eenige gespaard gebleven tempel, waarvan de terracotta ornamenten nog hunne oorspronkelijke plaats innemen, is tjandi Goenoeng Gangsir bij Sidoardjo, die geheel uit baksteen is opgetrokken. Was het Cheribonsche heiligdom, waartoe het antefix behoord heeft, uit hetzelfde materiaal vervaardigd, wat wel waarschijnlijk is, dan geeft dit de verklaring, dat — ondanks de ijverige nasporingen van den heer James, — geen enkel overblijfsel van dat heiligdom in de nabijheid van de vindplaats werd ontdekt. De voor alle doeleinden te gebruiken, goed doorbakken brikken van baksteenen bouwwerken zijn bij de omwonenden steeds meer in trek geweest dan de zware, vóór het gebruik op maat te kappen blokken van natuursteenen tempels. Zeker zijn in de vorige eeuw naar verhouding een veel grooter aantal baksteenen dan natuursteenen tjandi's gesloopt; een feit, waarmede bij de bestudeering der baksteenarchitectuur op Java (én op Sumatra) rekening te houden is.

Over den tijd van vervaardiging van het antefix en den daarbij behoorenden tempel laat zich alleen dit zeggen, dat uitsluitend in de Midden-Javaansche stijlperiode de nis met menschenhoofd als antefix voorkomt en op dien grond het voorwerp niet na die periode, dus na 860 Çaka, gesteld kan worden. Met den bloeitijd van het Pajajaransche rijk zal men het dus wel niet in verband mogen brengen.

1) G. P. Rouffaer, De voornaamste industrieën der inlandsche bevolking van Java en Madoera (1904) p. 865, bij Mr. C. Th. van Deventer, Overzicht van den economischen toestand der inlandsche bevolking van Java en Madoera (1904).

2) Rapp. Oudk. Dienst 1914 p. 235. De baksteenen voorwerpen thans in het Museum als Nos. 5523 — 5545.

3) Museum No. 4621c Not. 1894 p. 5.

RAPPORT OVER EEN DIENSTREIS DOOR EEN DEEL VAN SUMATRA

DOOR

P. V. VAN STEIN CALLENFELS

Den 11den Januari jl. van Tandjoeng Priok vertrokken, arriveerde ik den 15den te Padang, waar den 16den werd verbleven om inlichtingen in te winnen aangaande de te volgen reisroute. Den 17den werd de tocht aanvaard naar Sidjoendjoeng, aangezien de Controleur aldaar, de heer Platt, die een abklatsch van de inscriptie op het lotoskussen van het Amoghapâçabeeld van Rambahan voor den Oudheidkundigen Dienst gemaakt had, de aangewezen persoon was om mij over de details van de te volgen route in te lichten. Op weg er heen werd van de gelegenheid gebruik gemaakt, enkele der inscripties in de Padangsche Bovenlanden te controleeren, hetgeen door mij trouwens ook op mijne andere tochten in die streek zooveel mogelijk werd gedaan. Geconstateerd kon worden, dat alle inscripties, voor zoover bezocht, in overeenstemming met den inventaris waren.

Van den Controleur van Sidjoendjoeng vernam ik, dat er volgens de Inlandsche ambtenaren ook aan den bovenloop van de Kwantan een tweetal nog onbekende beschreven steenen moesten zijn. Besloten werd den tocht er heen te combineeren met dien naar de Boven-Batanghari-districten, doch daar de regeling van deze reis een paar dagen in beslag zou nemen, werd eerst een tournee gemaakt door de geheele Padangsche Bovenlanden, in de hoop iets nieuws te zullen vinden, welke hoop niet verwezenlijkt werd.

Teruggekeerd te Sidjoendjoeng bleek door de zware regens der laatste dagen de Kwantan sterk gezwollen en een gedeelte van de Midden-Sumatraweg, dat nog in aanleg is, onbegaanbaar te zijn. Daardoor moest het vertrek van Sidjoendjoeng weder twee dagen worden uitgesteld en werden deze benut voor een tocht in den omtrek, waarop echter ook niets nieuws ontdekt werd, zooals trouwens wel te verwachten was.

Den 24sten kon eindelijk de tocht naar Soengei Dareh aan den Boven-Batanghari worden aanvaard en werd den volgenden dag vandaaruit een bezoek gebracht aan het Amoghapâçabeeld te Rambahan bij Loeboek boelan, terwijl de 26ste werd besteed met het bezoeken van de oudheden te Padang Rotjo bij Soengei Lansat.

Allereerst werd van de Adityawarman-inscriptie op het achterstuk van den Amoghapâça een abklatsch gemaakt, waardoor het wellicht mogelijk zal zijn enkele lacunes in den tekst, zooals die door wijlen Prof. Kern gepubliceerd is, aan te vullen, daar tot nog toe van dat opschrift wel foto's maar geen abklatschen bestonden. Verder werd een abklatsch gemaakt van de inscriptie, die zich voor de voeten van

het beeld bevindt, doch die n.m.m. voor een deel wel onleesbaar zal blijken ook door meer bevoegden, daar de letters zeer ondiep zijn ingehakt en de inscriptie door de horizontale positie natuurlijk meer voor verweering vatbaar is dan andere opschriften. Tenslotte werden de maten van het voetstuk genomen om te constateeren of deze overeenkomen met die van de uitdieping in de bovenzijde van het bekende piedestal te Padang Rotjo.

Den volgenden dag kon worden vastgesteld, dat dit inderdaad tot op de centimeter nauwkeurig het geval is, zijnde die maten toch in beide gevallen 136 : 66 cM., zoodat, als daaraan nog eenige twijfel bestond, nu wel onomstootelijk vaststaat, dat beeld en piedestal bij elkaar behooren.

Verder werd te Padang Rotjo nagegaan of het groote Mahâkâlabeeld eene inscriptie op het ruggestuk heeft, wat niet het geval bleek te zijn, althans bij het graven van een gat onder het beeld, hetgeen gedaan werd op ongeveer 2/3 van de lengte, waar men, als er een opschrift aanwezig zou zijn, de meeste kans zou hebben dit aan te treffen, werd niets gevonden. Een dergelijk onderzoek was ook bereids ingesteld door den heer Platt, Controleur van Sidjoendjoeng, met hetzelfde resultaat. Van het geheele beeld te ondergraven kon, in verband met de kolossale afmetingen, geen sprake zijn.

Geconstateerd kon nog worden, dat het beeldje in de haardos van den Mahâkâla, niet, zooals tot nog toe werd aangenomen, een Amitâbha, doch een Akṣobhya is, waardoor de overeenkomst met het beeld van Toempang nog grooter wordt. De afhangende hand van het Akṣobhyabeeldje is afgebroken, waardoor de verwarring is ontstaan. De nog aanwezige moet op de plaats, waar eens de hand over de knie afhing, laat echter geen twijfel toe.

Tenslotte werd een abklatsch vervaardigd van de inscriptie op het piedestal van het te Padang Rotjo aanwezige piedestal van het Amoghapâçabeeld van Rambahan.

Op den geheelen linkeroever van den Batanghari komen bij Soengei Lansat en mijlen ver bovenstrooms baksteen-fundamenten voor, wellicht overblijfselen van de oude hoofdsteden van Malayu. Daar er geen tijd beschikbaar was om die te bezoeken, beloofde de Civiel Gezaghebber te Soengei Dareh, de heer Oosterbaan, mij alle restanten te zullen laten opnemen en er eene situatieteekening van te laten maken. Voorloopig verdient het aanteekening, dat er op de Padang Tjandi, waar vroeger oudheden schijnen geweest te zijn, die later niet meer zijn aangetroffen, toch wel het een en ander schijnt te liggen, daar mij verzekerd werd, dat men bij opmetingen voor wegaanleg op muren was gestooten. Ook dit zal nog nader worden onderzocht.

Op den 27sten keerde ik van Soengei Dareh terug naar Sidjoendjoeng om den volgenden dag vandaaruit de tocht langs de Kwantan te maken voor het onderzoek der gerapporteerde inscripties. Teneinde een ander eventueel later deze tocht, die door de stroomversnellingen in de rivier niet zonder gevaar is, te besparen, dient hier te worden vermeld, dat de Ngalau basoerat (grot-inscriptie) van Silake er geen is, daar de zoogenaamde „letterteekens" aderen in het gesteente zijn, terwijl op den Batoe basoerat te Siloekah, een eigenaardig gevormde natuursteen, zelfs geen spoor van ook maar iets wat op letterteekens kan lijken, werd aangetroffen.

Na dezen vergeefschen tocht vertrok ik over Fort de Kock naar Loeboek Sikaping voor het onderzoek der in die afdeeling aanwezige „biaro's". Met deze oudheden is indertijd door het bestuur al zeer eigenaardig omgesprongen. Slechts van de ruïne te Tandjoeng Medan trof ik nog resten aan, echter zoo vervallen en overwoekerd door gewassen, dat eerst na een grondige schoonmaak bepaald zal kunnen worden, wat het oorspronkelijk geweest is. Een deel der steenen is gebruikt om den muur om het erf van de pasanggrahan te Raoe op te bouwen, terwijl het ook geen goed aan de resten heeft gedaan, dat men nu ruim 50 jaar geleden de tempelput heeft laten uitgraven door een Inlandschen politieoppasser, zonder daarbij, zooals de man, die nog in leven is, mij zelf verklaarde, nader toezicht uit te oefenen. De goede man heeft niets beters weten te doen om het binnenste van den tempel te bereiken, dan een groote gang dwars door de muren te breken.

Staan in elk geval van deze biaro nog voldoende restes overeind om na schoonmaak en ontgraving een indruk te geven, wat het bouwwerk oorspronkelijk geweest is, van de biaro te Taroeng-taroeng is niets meer over. Wellicht op de hoogte van de vondst van de pripihs in de biaro Tandjoeng Medan heeft nu een 30 jaar geleden de toenmalige Assistent-Resident bij dezen tempel een poging gedaan om gouden schatten op te graven en heeft daartoe het gebouw radicaal laten afbreken, aan de bevolking vergunning gevende de steenen voor huizenbouw te benutten. Gevonden is er niets, daar men niet midden in het gebouw, doch langs de muren is gaan graven. De fundamenten zijn dan ook tot en met den laatsten steen opgeruimd en slechts nog aanwezige sleuven stellen ons in staat te bepalen, dat het gebouw ongeveer 6.50 : 6.50 M. moet zijn geweest, bijna dezelfde afmetingen als van de biaro Tandjoeng Medan, waar aan de nog aanwezige hoeken de afmeting van het hoofdgebouw op ongeveer 6.75 : 6.75 M. kon worden aangenomen. [1])

Ook van de derde der biaro's in het Loeboek Sikapingsche rest vrijwel niets meer. Op de plek waar eenmaal het gebouw moet hebben gestaan bij de kampoeng Pantjahan, bevindt zich nu nog een aardhoopje met enkele baksteenen.

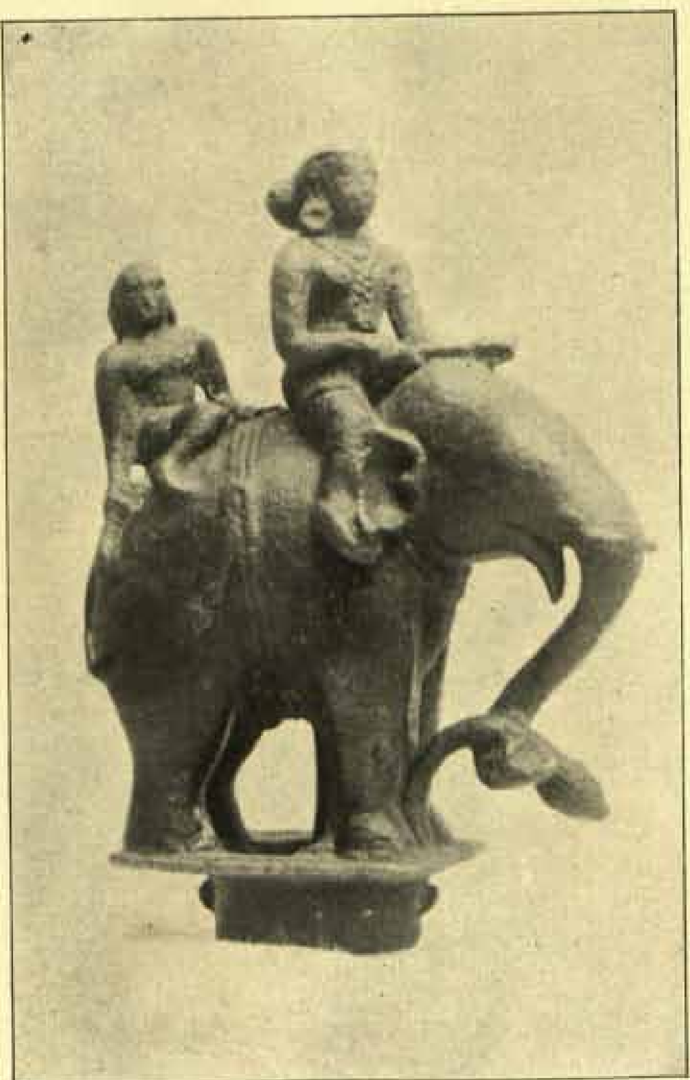
Van de reeds in 1866 afgebroken biaro te Loeboek Sikaping zelf kon ik niets te weten komen.

Opmerking verdient, dat de bouwvallen zich bevinden in het brongebied van de Rokan, de biaro Tandjoeng Medan zelfs dicht bij de Soengei Soempoer, een zijrivier van de Rokan, ligt, zoodat ook hier waarschijnlijk de tempelbouwers langs een der groote rivieren van de Oostkust uit het land zijn binnengedrongen.

Nadat het onderzoek in de afdeeling Loeboek Sikaping was afgeloopen, begaf ik mij via Kota Nopan en Si Aboe naar Padang Sidempoean. Te Kota Nopan werd bij den

---

1) Dat eene dergelijke eigenaardige opvatting omtrent het nuttig gebruik van de oude bouwvallen te maken, nog niet tot den „goeden ouden tijd" behoort blijkt uit een onlangs door mij ontvangen particulier bericht, dat het lagere personeel der B.O.W. de biara's in de Padang lawas wilde gebruiken om van de baksteenen roode cement te stampen voor den bouw van bruggen, pasanggrahans etc. in die onderafdeeling. Gelukkig kon hiervoor tijdig een stokje worden gestoken.

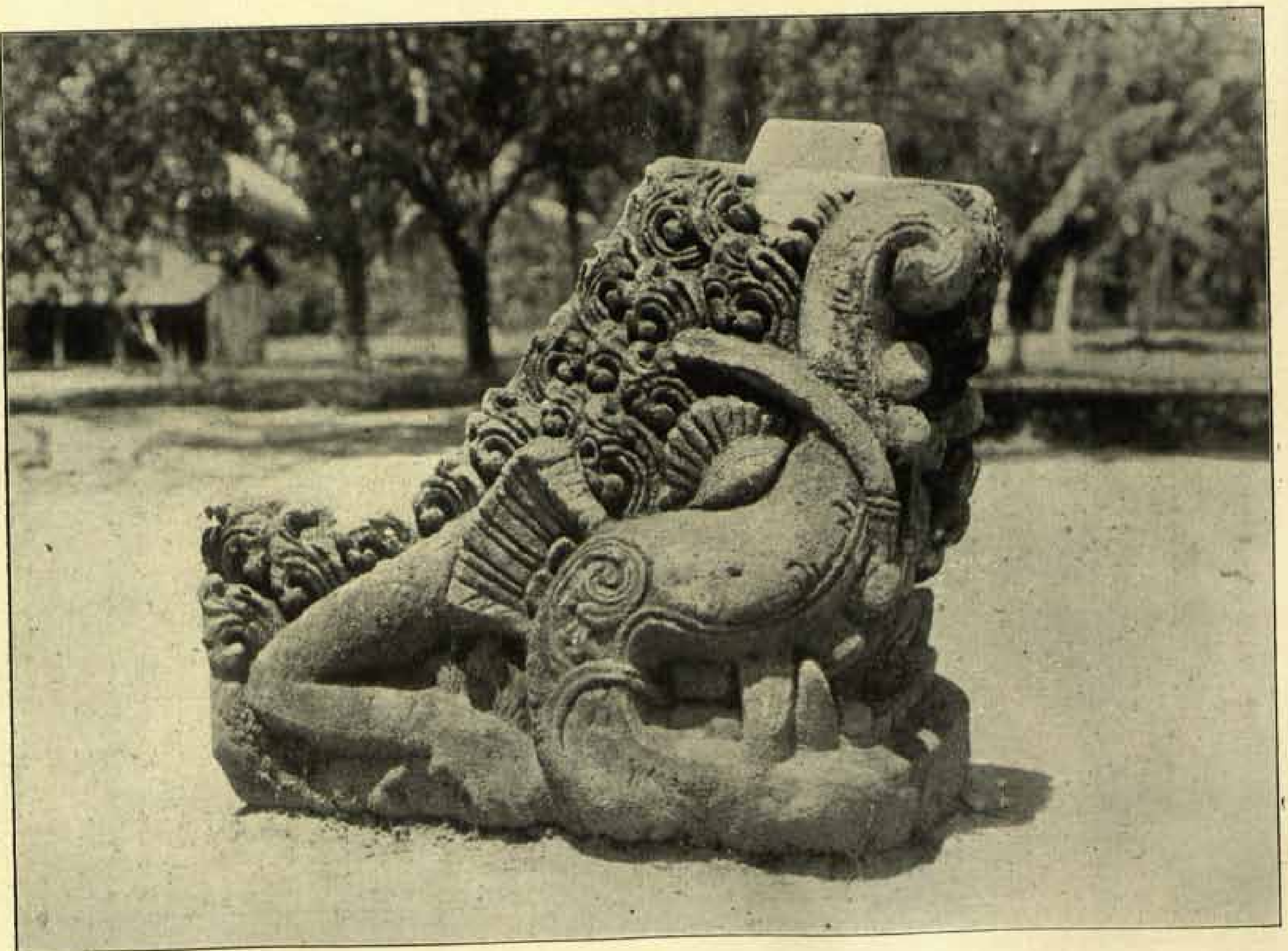

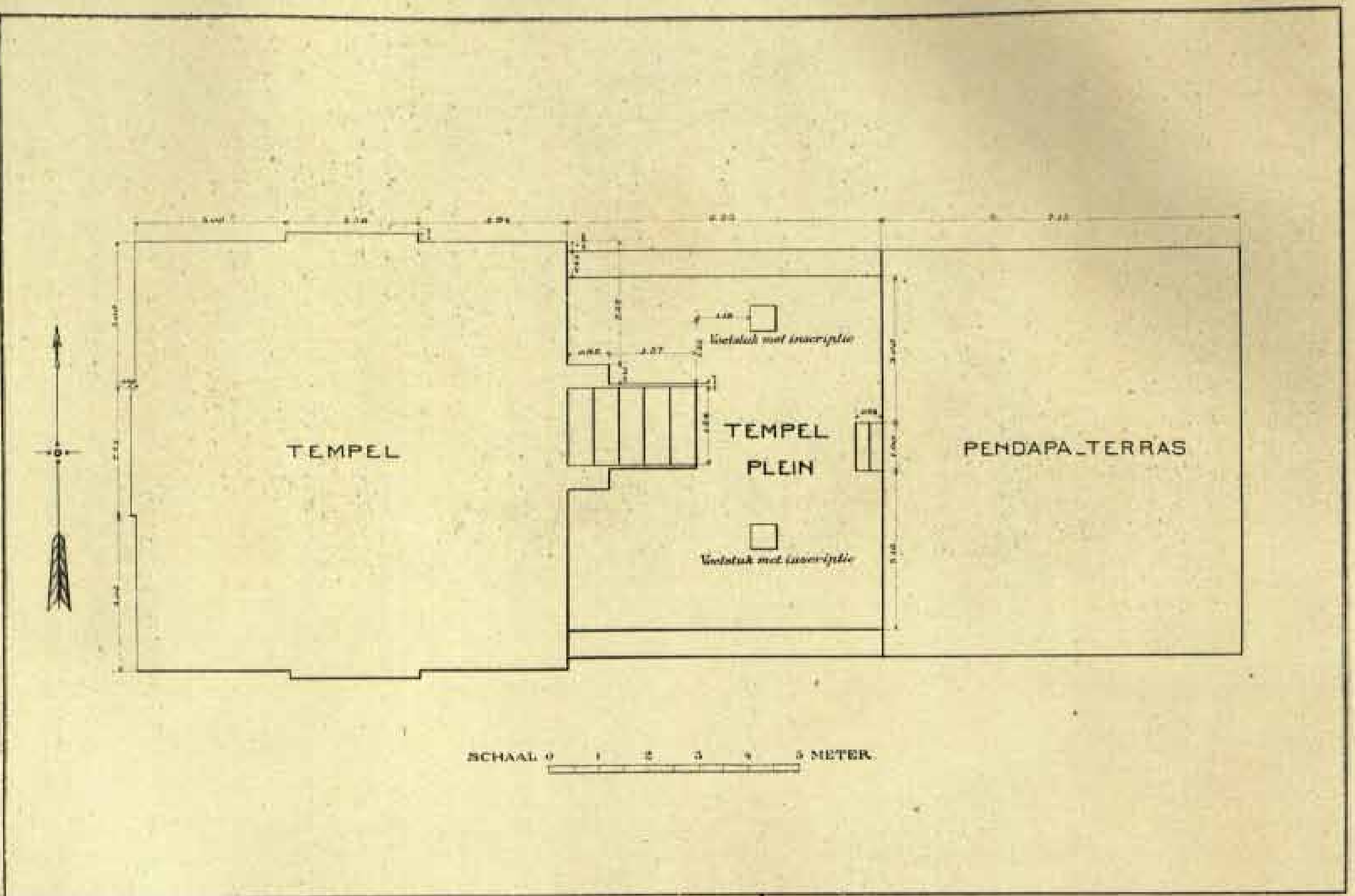
1. *Bronzen beeldje, gevonden in de rivier bij Kg. Penjaboengan, onder-afd. Mandabiling. Geschenk van den heer Steinbuch aan het Museum te Batavia (Foto O. D. 5200).*

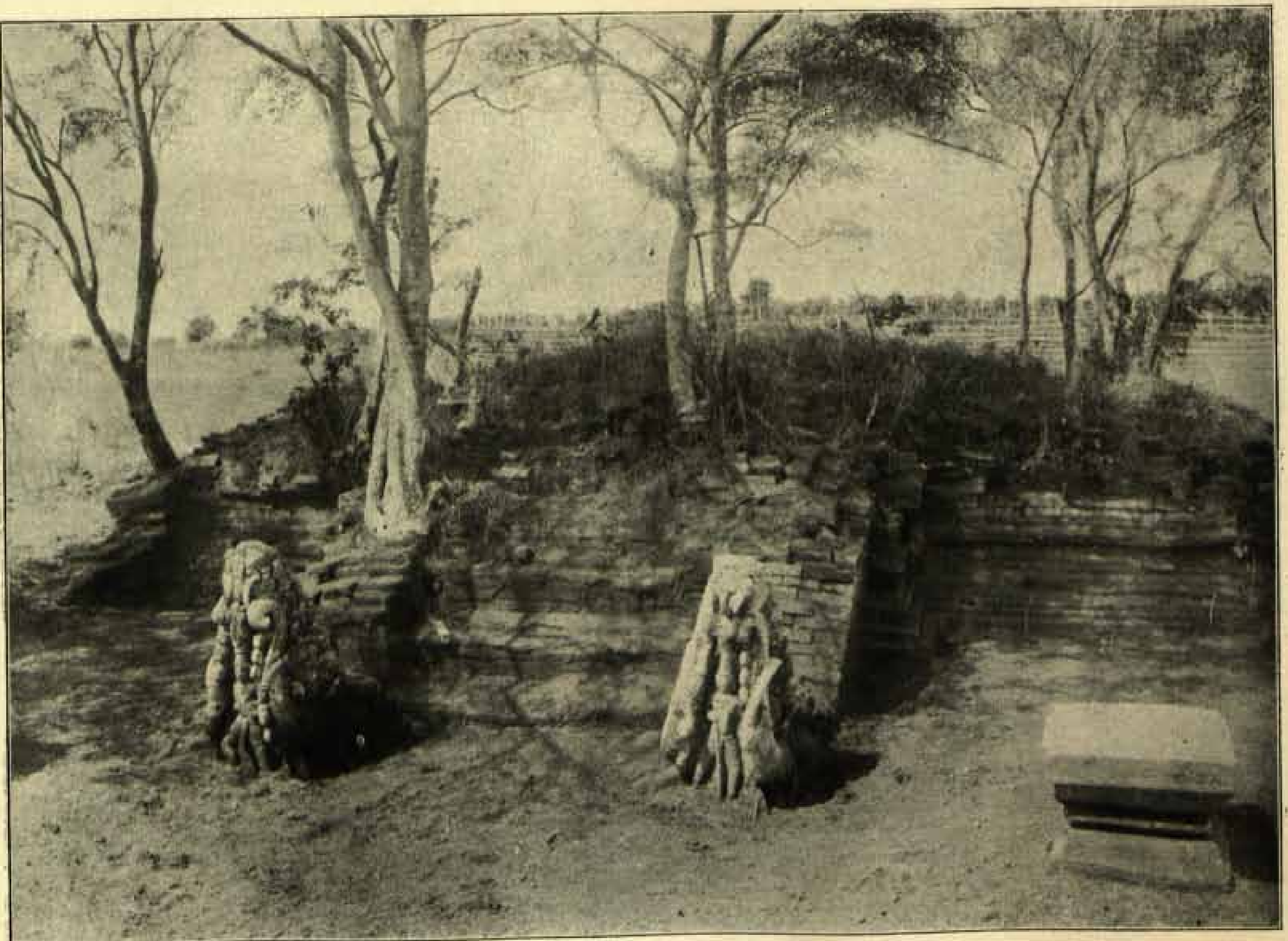
2. *Fragmenten van een bouwwerk van andesiet, opgesteld op de pasar te Si Aboe, afkomstig van Penjaboengan, onder-afd. Mandabiling, afd. Padang Sidempoean (Foto O.D. 4174).*

3. *Makara, afkomstig van de overblijfselen van een baksteenen bouwwerk te Goenoeng Toewa, onder-afd. Padanglawas, afd. Padang Sidempoean, thans op het Controleurserf (Foto O.D. 4171).*

4. *Plattegrond van de biara Sitokpajan, onder-afd. Padanglawas, afd. Padang Sidempoean.*

5. *Voorzijde van de biara Sitokpajan (Foto O.D. 4172).*

6. *Het voorerf van de biara Sitopajan (Foto O.D. 4173).*

Controleur een merkwaardig bronzen beeldje aangetroffen, voorstellende twee vrouwen, zittend op den rug van een olifant (Pl. 1). Het stuk is gevonden in de rivier bij de kampoeng Penjaboengan in de onderafdeeling Mandahiling en heeft blijkbaar gediend als topstuk van een statiestaf of iets dergelijks. De heer Steinbuch was zoo welwillend het stuk voor het Museum te Weltevreden af te staan. Wellicht is een dergelijk beeld het prototype van de Bataksche grafmonumenten, die hieronder ter sprake zullen komen.

De heer Steinbuch vestigde er ook mijne aandacht op, dat bij het goudwasschen in de rivier, die bij Natal in zee stroomt, herhaaldelijk gouden sieraden, ringen, etc. gevonden worden. Het koeriahoofd te Natal moet er eene groote verzameling van hebben, terwijl verschillende stukken in het bezit zouden zijn van den Civiel Gezaghebber van Goenoeng Sitoli (Nias), O. J. Rookmaker, die vroeger te Natal geplaatst was. Daar de tocht er heen per Gouvernements-stoomer ruim een week in beslag zou hebben genomen, zag ik er van af de stukken persoonlijk in oogenschouw te nemen.

Eveneens door de goede zorgen van den Controleur van Kota Nopan voornoemd zijn de fragmenten van beelden enz., die in de buurt van Penjaboengan gevonden zijn, op de pasar te Si Aboe onder een afdakje verzameld (Pl. 2). Er bevinden zich stukken onder, die slechts afkomstig kunnen zijn van een tempel van andesiet en inderdaad is volgens de bevolking een steenen tempel te Bonan Dolok gestaan hebbende, afgebroken ten tijde dat resident van Hasselt te Padang Sidempoean gevestigd was, hetgeen natuurlijk nog niet zeggen wil, dat die tempel op last van dien resident is afgebroken.

Den 5den Februari vertrok ik uit Padang Sidempoean naar de Padang Lawas, teneinde een onderzoek in te stellen naar de aanwezige tempelruïnen. Al dadelijk kan worden vastgesteld, dat de oudheidkundige inventaris van de Padang Lawas, zooals die gepubliceerd is in Kwartaalverslag Oudheidk. Dienst 1914 blz. 108 e.v. herzien zal moeten worden, daar enkele oudheden in het geheel niet en andere op twee verschillende plaatsen onder verschillende namen voorkomen.

Enkele der door mij bezochten zullen hieronder met een paar woorden worden besproken.

Ter hoofdplaats Goenoeng Toewa bevinden zich midden in de kampoeng dicht bij het huis van den radja in den grond de overblijfselen van een baksteentempel. Door den toenmaligen fg. Controleur van Padang Lawas, den heer Van der Beek, is indertijd een proefsleuf gegraven, waarbij twee groote steenen makara's als ondereinden van trapvleugels voor den dag kwamen, die op het Controleurserf zijn gedeponeerd, waar zij door mij werden aangetroffen (Pl. 3). Het leeuwtje, het overgebleven exemplaar van de twee stuks volgens de bovenbedoelde inventaris vroeger van Goenoeng toewa tonga (moet zijn biara Sitokpajan) naar het controleurserf overgebracht, bevindt zich nu voor het Controleurskantoor.

Op ongeveer 3 paal van de hoofdplaats, een paar honderd meter ten Noorden van den weg naar Portibi, bevindt zich de oudheid Sitokpajan, in den inventaris

bedoeld met de terrassen etc. te Goenoeng toewa tonga (blz. 111/112). Deze bestaat eerstens uit een soubassement, waarvan de bovenbouw of verdwenen of nimmer aanwezig is geweest, het laatste is het meest waarschijnlijk. Dit soubassement heb ik laten uitgraven en bevond het volgende. Het lichaam is ongeveer 8.58 : 8.52, met op elk der 3 zijden uitsprongen van 0.09 — 0.16 M. over een lengte van 2.52 — 2.58 M. Aan de Oostzijde bevindt zich de trapuitbouw, die in totaal 2.09 M. voor het tempellichaam uitspringt, terwijl in de hoeken van uitsprong en tempellichaam kleinere uitsprongen worden aangetroffen van 0.82 : 0.41 M. Een plattegrond van het geheel gaat hierbij (Pl. 4), waarin, wat de afmetingen betreft, vooral het onregelmatige opvalt. Er moet zeer slordig gebouwd zijn.

Op het pleintje voor den tempel kwamen twee vierkante steenblokken voor den dag in den vorm van voetstukken doch zonder gat in den bovenkant en zonder tuit. Op deze voetstukken werden twee inscriptie's aangetroffen op de bovenste lijst. Op het meest Noordelijke voetstuk bevindt die inscriptie zich op de Oostelijke en Noordelijke zijde. Op het Zuidelijke voetstuk staat het zeer korte inschrift slechts op de bovenlijst aan de Zuidzijde.

De beide inscriptie's zijn in Oud-Javaansche letters, doch hebben de karakters een merkwaardigen, hoekigen vorm, ongetwijfeld den vorm vertegenwoordigende, waaruit het moderne Batakschrift is ontstaan.

Eveneens werd op het tempelplein aangetroffen de onderste helft van een beeld, dat wellicht eens op een der beide voetstukken gestaan heeft (Pl. 6). De afhangende plooien der kain pandjang en trouwens het geheele voorkomen doen sterk denken aan de bekende Balineesche poppen.

De zijmuren van het soubassement verlengen zich rechts en links in twee muren, die aan de beide zijden het tempelplein begrenzen, terwijl de Oostzijde van dat plein wordt ingenomen door een bouwwerk, van ongeveer 7.16 : 7.15 M., misschien een pendapa of iets dergelijks. In elk geval was het tempelplein slechts te bereiken door die pendapa te passeeren, daar in de zijmuren geen sporen van trappen werden aangetroffen.

Opmerking verdient, dat deze tempel geheel afwijkt van alle andere door mij in Padang Lawas bezochte oudheden, al behoort hij ook, zooals uit vorm en bewerking der makara's blijkt, tot dezelfde kunstperiode. Hierbij kan worden aangeteekend, dat alle makara's het bekende spleetoog hebben, terwijl men eene bijzondere voorliefde schijnt gehad te hebben voor het afbeelden van personen of krijgers in groot ornaat in den opengesperden bek van het monster. Leeuwen, vogels, etc., die men op Midden-Java herhaaldelijk op die plaats vindt aangebracht vond ik bij de makara's in Padang Lawas nergens.

Met uitzondering van de bovengenoemde biara Sitokpajan, zijn verder alle door mij bezochte tempels in de Padang Lawas naar hetzelfde schema gebouwd, natuurlijk met meer of minder verschil in de details. Bij allen was het tempelerf omgeven door een ringmuur en bevond zich ongeveer midden op het plein de hoofdtempel, liggende, voor zoover kon worden nagegaan de poort in den muur recht tegenover den ingang van den hoofdtempel. Alle tempels door mij bezocht liggen met hun front naar

het Oosten. Voor alle tempels heeft een gebouw gelegen recht tegenover den ingang. Of dit een geheel uit steen opgetrokken gebouw is geweest, dan wel een pendapa-terras kon nergens meer worden nagegaan. Gewoonlijk bevinden zich rechts en links van den hoofdtempel nog nevengebouwtjes, waarvan het aantal bij elken tempel varieert.

Het hoofdgebouw zelf heeft bestaan uit een vrij hoogen onderbouw, waarop zich de eigenlijke tempel verhief, die aan de zijkanten en den achterkant uitsprongen had, echter zonder nissen, terwijl aan het eigenlijke tempellichaam door profileeringen etc. zich nog een aparte voet laat onderscheiden. De daken zijn bijna alle min of meer ingestort, zoodat over den vorm weinig gezegd kan worden. Alleen dat van Bahal 1 is van een eigenaardigen ronden stûpa-achtigen vorm geweest.

Het puin van deze daken heeft zich opgehoopt rond den onderbouw der tempels, waardoor deze het uiterlijk hebben van op een kleinen heuvel te liggen, terwijl tevens die onderbouw daardoor geheel aan het gezicht onttrokken wordt. Opruiming van die puinhoopen zou te veel tijd in beslag hebben genomen, zoodat er niet toe werd overgegaan. Alleen bij Bahal 1 werd een onderzoek ingesteld naar de ornamenteering der onderbouw, waarop ter plaatse nader zal worden teruggekomen.

De trap, die van den beganen grond naar het eigenlijke tempelgebouw voerde is bij de tempels, waar dit nog geconstateerd kon worden, niet zoo steil als bij de meeste tempels op Java het geval is. Vandaar dat de trapuitbouw van relatief aanzienlijke lengte is. Bij alle biara's eindigen de trapvleugels in groote makara's, die onderling zeer veel gelijkenis met elkaar vertoonen en van flinke afmeting zijn. De foto van de makara van Goenoeng toewa geeft een goed denkbeeld van het uiterlijk van al deze ornamentstukken. Bijna overal werden de makara's nog in situ aangetroffen en waar zij niet meer voorkwamen kon toch worden vastgesteld door wien en waarheen zij waren weggesleept. Het verdient aanbeveling maatregelen te treffen om alles wat is weggehaald (veel is het gelukkig nog niet) weer naar de oude standplaats terug te doen brengen.

Tenslotte kan worden vermeld, dat alle gebouwen van baksteen zijn met uitzondering van een der bijtempeltjes van Si Pamoetoeng, dat van natuursteen is. Makara's, leeuwen, beelden etc. zijn van natuursteen gemaakt en wel van een mergelachtig gesteente, een soort harde padas. Als niet-geoloog kon de naam van het gesteente door mij natuurlijk niet worden vastgesteld.

Nadat het onderzoek van de biara Sitokpajan was afgeloopen, begaf ik mij naar de biara Hotan Sosa, iets benedenstrooms Portibi bij den rechteroever van de Panei gelegen. Dit is dezelfde biara in meergemelde inventaris bedoeld op blz. 108, r. 3 v.o. en op blz. 110 onder No. 76, Aek Biara. De hoofdtempel is zeer vervallen en met onkruid en boomen begroeid. Boven de kroonlijst springt het dak aanzienlijk terug zoodat de eerste daketage, die vierkant was, aanzienlijk veel kleiner is dan het tempellichaam.

Bij het gehucht Bahal, eveneens behoorende onder Portibi, liggen op den linkeroever van de Panei de 3 biara's, in den inventaris vermeld op blz. 108, 3 laatste regels en op blz. 109 onder den naam van Sitoengir-toengir. Om verwarring te voor-

komen lijkt het mij het beste, deze 3 biara's te benoemen naar het gehucht waar zij vlak bij liggen en met de nummers 1, 2 en 3 te onderscheiden, van het Westen beginnende. Van dit drietal is de meest Westelijke, dus Bahal 1 ook de meest merkwaardige. De ringmuur om het tempelterrein is hier duidelijk te volgen, terwijl te oordeelen naar de overblijfselen de toegangspoort van aanzienlijke afmetingen moet zijn geweest. Die toegangspoort doorgegaan zijnde stoot men dan op de restanten van het gebouw (pendapaterras?), dat voor den hoofdtempel gelegen heeft.

Aan den hoofdtempel zelf (Pl. 7) zijn verschillende merkwaardige bijzonderheden te constateeren. Vooreerst is, niettegenstaande het tempellichaam vierkant is, met de boven reeds vermelde uitsprongen aan de 3 zijden, het dak rond, zonder dat de van Java bekende overgang van vierkant via achthoek te bespeuren is. Misschien is die wel aanwezig, doch dan van zoo geringe hoogte, dat er van af den beganen grond niets van is te zien. Dit ronde dak heeft geheel het uiterlijk van een stûpa of in de lengte gerekte halve bol en is te halverhoogte versierd met afhangende guirlanden terwijl er ook nog lijstwerk aan voorkomt. Een dergelijk dak is door mij bij geen der andere tempels aangetroffen.

Een tweede merkwaardigheid is, dat zich op de deurpilasters in hautrelief uitgehouwen, bevinden twee groote menschenfiguren, die de geheele ruimte op de pilasters in beslag nemen. Wellicht hebben ook bij Bahal 2 zich op die plaats dergelijke figuren bevonden, bij de andere tempels trof ik er echter geen sporen van aan.

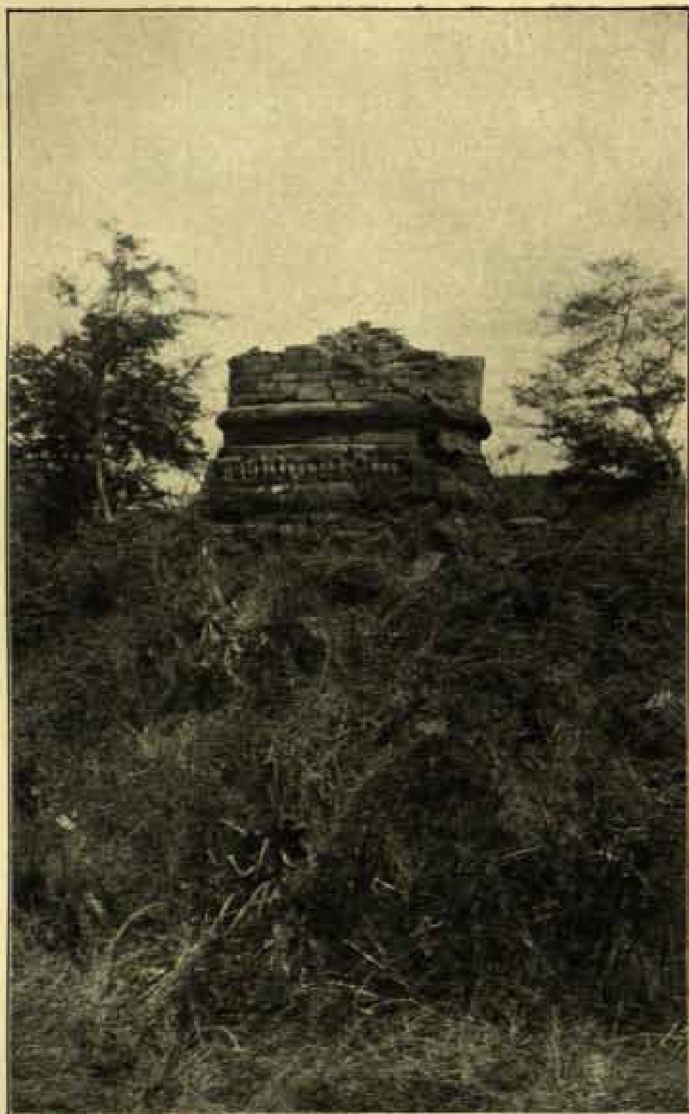
Van Bahal 1 is verder door mij het puin langs een deel der achterzijde en der trapuitbouw opgeruimd, waardoor de ornamenteering van die gedeelten zichtbaar werd. De achterzijde, evenals waarschijnlijk alle zijden van den onderbouw, is verdeeld in paneelen, zoo, dat elk paneel ongeveer even breed is als het de paneelen scheidende muurstuk. Dit laatste is grootendeels glad gehouden, doch zijn hier en daar kleine stukken te bespeuren, die het vermoeden wettigen dat ook dit muurgedeelte, zij het ook zeer spaarzaam, geornamenteerd was. Elk paneel is gevuld door een zeer wijdbeens hurkende figuur met als hoofd een zeer gestyleerde leeuwenkop. Deze leeuwenkoppen deden sterk denken aan die aangebracht aan de buitenmuren van het kleine tempeltje op het Controleurserf te Tabanan (Bali), waarmede natuurlijk niet gezegd wil zijn, dat er eenig nader verband tusschen Bali en Padang Lawas zou bestaan.

Ook aan de trapuitbouw komt de verdeeling in paneelen voor, geheel op dezelfde wijze als aan het hoofdgebouw. Echter zijn hier de paneelen niet gevuld met hurkende figuren met leeuwenkoppen, doch met hurkende figuren, die, al heeft het gezicht ook iets leeuwachtigs, toch wel menschen of râkṣasa's zullen moeten voorstellen. De linkerhand dezer figuren wordt voor het lichaam gehouden, terwijl de rechterhand een boven het hoofd horizontaal opgeheven zwaard draagt. De haartooi dezer figuren is de Çiwaietische jaṭa, zooals men die ook op Java bv. bij de meeste Gurubeelden vindt.

De onderbouw van den hoofdtempel heeft aan de achterzijde gemeten een lengte van 8.25 M. Verdere maten konden door begroeiïng en bedekking met puin en afval niet worden vastgesteld.

7. *Biara Babal no. 1 bij Portibi, onder-afd. Padanglawas, afd. Padang Sidempoean (Foto O.D., Serie A, 427).*

8. Resten van een bouwwerk bij biara Babal no. 1 (Foto O.D., Serie A, 425).

Aan de Noordzijde van den hoofdtempel bevindt zich een klein gebouwtje, de restanten van een koepel- of klokvormig monumentje op vierkante onderbouw, terwijl het onderstuk der klok zelf met guirlanden en lijstwerk versierd is (Pl. 8). Zeer waarschijnlijk lijkt het mij hierin een stûpa te zien, waardoor het Buddhistische karakter van Bahal 1 dan zou vast staan. Door de begroeiïng van het terrein kon niet worden geconstateerd of zich binnen de ringmuren nog meerdere gebouwen bevonden hebben, dan wel of de er voorkomende hoopen baksteen slechts afval en puin van hoofdtempel en stûpa zijn geweest. Het eerste nl. dat er nog wel meer gestaan heeft, lijkt mij het meest waarschijnlijk.

De biara Bahal 2 ligt een paar honderd meter ten Oosten van Bahal 1. Ringmuur en pendapaterras werden aangetroffen, tenminste de overblijfselen er van. Ook aan deze biara zijn de pilasters rechts en links van de deur van het hoofdgebouw wellicht met menschenbeelden versierd geweest. De makara's als uiteinden der trapvleugels zijn aanwezig en staan nog op de oorspronkelijke plaatsen. Het dak van den tempel is waarschijnlijk wel vierkant geweest. Merkwaardig is hier nog, dat aan de voorzijde boven de kroonlijst rechts en links 2 kleine nissen voorkomen. Waarschijnlijk heeft op die hoogte een rij dergelijke nissen rond het geheele dak geloopen, doch kon dit door begroeiïng niet worden geconstateerd. Wat er in die nisjes heeft gestaan kon ik niet meer nagaan. Benoorden het hoofdgebouw bevinden zich de restanten van een ander bouwwerk, dat twee kleine trapjes heeft gehad. De makara's, vier in getal, bevinden zich nog in situ. Evenals bij Bahal 1 komen op het terrein verschillende restanten van beelden voor. Zoo vond ik hier een romp van een beeld met een hand in abhaya voor het lichaam, een restant van een opzittende leeuw, een rechterschouder met armstomp, een stuk van de borst van een tweede beeld, etc. Of de tempel Buddhistisch of niet was kon bij geen der 3 Bahaltempels worden geconstateerd.

Bahal 3 is nog meer in verval en nog onaanzienlijker vergeleken met Bahal 1. Ook hier werden restanten gevonden van de ringmuur, het pendapaterras en een zijheiligdom, alles zwaar begroeid en in elkaar gestort.

De volgende tempel, die voor onderzoek aan de beurt kwam, was de Biara Si Pamoetoeng, gelegen bij de samenvloeiïng van Panei en Baroemoen. In afmetingen onderscheidt deze biara zich van alle anderen door de grootte. De beschrijving door den heer Ch. E. P. van Kerchoff er van gegeven in Tijdschr. Bat. Gen. deel XXXII blz. 490/494 is juist en kan daarnaar verwezen worden. Ik trof dus aan de restanten van den ringmuur met poort, het pendapaterras, een heiligdom Noord en een heiligdom Zuid van den hoofdtempel gelegen, benevens buiten den ringmuur in het Zuiden 2 kleine ruïnen, een waarvan door den heer van Kerchoff bedoeld is op blz. 492, r. 6 v.o. Het bijtempeltje ten Noorden binnen den ringmuur is dat, waarvan hierboven reeds werd aangeteekend, dat het in de Padang Lawas het eenige mij bekende is, dat niet van bak-, doch van natuursteen is opgebouwd.

De makara's van de trapvleugels van den hoofdtempel bevonden zich nog ter plaatse, terwijl iets meer naar het Oosten, eveneens voor de trapuitbouw twee

opzittende leeuwen werden aangetroffen en twee hoofdelooze beelden. Een derde beeld stond op de overblijfselen van het heiligdom uit natuursteen opgetrokken.

De biara, in den inventaris vermeld op blz. 109 r. 3. e.v. als heetende Djoweng Balangoeng, bleek in werkelijkheid den naam te dragen van Si Djoreng Belangah en werd een enkele maal ook wel Biara Manondjati genoemd. Deze biara heeft weer de gewone afmetingen. Ringmuur en pendapaterras waren ook hier weer aanwezig, terwijl bij dit heiligdom zich ten Zuiden van het hoofdgebouw restanten van twee kleine bouwwerken bevinden. Op de meest Westelijke van deze twee werd aangetroffen een topstuk van een hoektorentje, wellicht behoord hebbende tot de ornamenteering van het dak van het hoofdgebouw.

Alle tot nog toe bezochte biara's lagen in de troosteloozen alang alang-woestijn, die het middendeel van de onderafdeeling Padang Lawas vormt, de het laatst genoemde al dicht bij de boschgrens. De laatste der door mij geinspecteerde biara's nl. de biara Aek Sangkilon ligt midden in het bosch en is geheel door planten overwoekerd. Details konden hier dan ook niet worden nagegaan. Alleen bleek ook hier weer de ringmuur aanwezig te zijn geweest. Voor de trapuitbouw werden eveneens de beide makara's aangetroffen.

Hiermede was het onderzoek der biara's in Padang Lawas afgeloopen en restte nog slechts de inscriptie van Porlak Dolok. Den 14den Februari arriveerde ik te Si Boehoean en werd de 15de besteed met het maken eener abklatsch van dat opschrift. Het is aangebracht op een ruwe, onregelmatige steenen pilaar, waarvan het topstuk is verhakt tot een Ganeçahoofd, aan de achterzijde gedekt door een lotosbloem. De bovenste helft der inscriptie is in Oud-Javaansche karakters, waarop dan eenige regels volgen in mij onbekende letterteekens, waarschijnlijk behoorende tot het een of andere Voor-Indische alphabet. De inscriptie in Oud-Javaansche letters bleek omloopend gelezen te moeten worden en was op de meeste plaatsen zeer onduidelijk. Het jaartal was zeer flauw zichtbaar en bleek te zijn 1167. De pilaar, waarop het opschrift is aangebracht staat midden in het bosch op een 100 M. terzijde van den grooten weg iets voorbij de kampoeng Paringgonan. Op deze plaats werden nog aangetroffen een vierarmige Ganeça zonder aureool zittend tegen een recht achterstuk, niet op een lotoskussen, doch op een gewone steenplaat, een been in de gewone sila-houding, een been opgetrokken. Zeer opvallend waren de leelijke, in den vorm van een bijna dichtgevouwen waaier gestyleerde ooren. De rechterbovenhand hield de bijl, de linker dito een cakra, terwijl de benedenhanden rechts het tandbrok en links het etensbakje vast hielden. Verder lag hier nog een stuk behakte natuursteen, oorspronkelijk een stuk van een dakafdekking of van een poortdak. In elk geval bleek er uit, dat ook hier in deze buurt een tempel van natuursteen moet gestaan hebben. De bevolking beweerde, dat al deze stukken door hunne voorvaderen waren meegebracht toen die zich van uit de Tobalanden in de Padang Lawas vestigden, eene bewering, die natuurlijk niet te controleeren is.

Van Si Boehoean werd via Sosopan en Aek Godang de terugweg naar Padang Sidempoean aanvaard, waar ik den 18den Februari aankwam.

De oudheden in de Padang Lawas lijken mij uit een archeologisch oogpunt zeer belangwekkend, vooral details als bv. de beelden rechts en links van de deur bij Bahal 1 en 2, die misschien op Achter-Indische verwantschap wijzen.

Van inscripties in Batakschrift bij Tiang Aras en Batoe Gana in de Padang Lawas liet ik abklatschen maken, daar door de tegenwoordige bevolking dergelijke inscripties in steen niet meer worden gemaakt. Daar ik het Bataksch niet machtig ben kan ik over den inhoud geen nadere inlichtingen geven.

Hiermede was mijne eigenlijke dienstreis uit een archeologisch oogpunt afgeloopen. De Heer L. van Vuuren, Hoofd van het Encyclopaedisch Bureau, echter had, ten tijde dat hij het bestuur voerde over de toenmaals pas onderworpen Pakpak-landen in die streek bij de kampoeng Pananggalan eigenaardige grafteekenen van Batak-radja' gevonden. Hij verzocht mij nu ik toch deze streken bereisde er eens heen te willen gaan om te constateeren of er wellicht Hindoe-invloed in die grafmonumenten te bespeuren viel. In overleg met den Chef van den Oudheidkundigen Dienst werd dan ook besloten de terugreis naar Java door de Pakpaklanden en over Medan te maken. Ook op oudheidkundig gebied is door eenige kleinere vondsten het maken van dezen omweg niet zonder belang geweest.

Alvorens echter over te gaan tot mededeeling van de resultaten van dit tweede gedeelte mijner reis dienen nog enkele gegevens, mij ter zake van de oudheden in de Padang Lawas door het Bestuur verstrekt, te worden medegedeeld. Heeft de toenmalige fg. Controleur van Padang Lawas, de heer Van der Beek, de verdienste opnieuw de aandacht op de oudheden in deze streek gevestigd te hebben, ook van zijn opvolger, den heer Fannoy, werd alle mogelijke medewerking ter zake ondervonden. Laatstgenoemde was zoo vriendelijk op zich te nemen een completen inventaris op te maken van de oudheden in de Padang Lawas. Als eerste resultaat van zijne onderzoekingen deelde hij mij mede, dat hij in de kampoeng Goenoeng Toewa tonga zelf de overblijfselen van een biara ontdekt had in den vorm van een hoop baksteenen. Van dit restant was tot heden nog niets bekend. Verder heeft hij een kleine proefopgraving laten doen te Nagasariboe (in den inventaris op blz. 111 vermeld onder No. 79) waar nog vrij aanzienlijke resten werden aangetroffen. Hij schrijft ter zake: „Er werden aangetroffen twee makara's als ondereinden van trapvleugels, de dijbeenen van een raksasa en de linkerhelft van het bovenlichaam, verder twee lotuskussens en enkele deelen van een hoektorentje. De vorm van de biara is als die van Goenoeng toewa tonga, dus voor de eigenlijke biara een soort voorportaal. Aan de ruïne gezien, zou ik zeggen, dat de biara zeer groot en hoog is geweest. De muur is gedeeltelijk nog te vinden en op zij twee graven meen ik (dit zullen wel restanten van neventempeltjes zijn, tot simpele puinhoopen vervallen. v. St. C.). De makara's zijn bijzonder groot, staan nog op hun plaats en waren geheel onder den grond verborgen. We konden 't voetstuk nog niet zien en toen was de hoogte van 't uitgegraven gedeelte al 70 cM. 't Is onmogelijk ze te verplaatsen, daarvoor zijn ze te zwaar .... De biara is geheel ingestort en zwaar begroeid."

Tenslotte moet er voor de oudheden in de Padang Lawas weder de aandacht op gevestigd worden, dat ook die allen gelegen zijn aan of bij de groote rivieren Panei en Baroemoen, zoodat de bouwers wederom wel langs die rivieren van de Oostkust af het land zullen zijn binnen gekomen. In zijn dagboek over Juli jl. in extract door den Resident van Tapanoeli opgezonden, blijkt, dat de bevaarbaarheid van de Panei bv. in de laatste 25 jaar zoo achteruit is gegaan, dat, waar indertijd de prauwen met een laadvermogen van 1 kojang tot Portibi konden komen, dit nu nog slechts tot 10 paal benedenstrooms mogelijk is.

Van Padang Sidempoean vertrok ik over Sibolga en Taroetoeng naar Balige om vandaar het meer over te steken naar Silalahi, het beginpunt van den tocht door de Pakpak-landen. Te Taroetoeng vestigde de Assistent-Resident mijne aandacht nog op de zoogenaamde steenen kist bij Boho aan den Westvoet van de Poesoek Boekit. In die kist moesten volgens de Bataksche overleveringen de poesaka's bewaard liggen van de stamvaders der Batakvolken. In overleg met ZEG. werd besloten bij mijn terugtocht uit de Pakpaklanden een plaatselijk onderzoek in te stellen. Daar de kist zeer heilig is, zoodat het zelfs aan een der Controleurs niet gelukt was de bevolking te doen toestemmen in de opening er van verzocht ik bovengenoemden Bestuursambtenaar die jaren lang in de Bataklanden heeft vertoefd en het volle vertrouwen van de bevolking geniet, mij bij dat bezoek te willen vergezellen. Met de welwillendheid, die ik overal van Bestuurszijde mocht ondervinden, werd aan mijn verzoek gevolg gegeven. Al dadelijk kon hier worden geconstateerd, dat de bewuste steen absoluut geen kist is gebleken te zijn, doch een gelaagd blok vulkanisch gesteente. De grenzen tusschen de lagen zijn door de bevolking aangezien voor afscheiding van kist en deksel.

Van Silalahi uit werd de reis door de Pakpaklanden gemaakt via Sidikalang naar Salak, van waar uit de bovenbedoelde graven te Pananggalan bezocht werden. De grafteekens bestonden uit paarden, waarop menschelijke figuren gezeten waren, nl. 1 waarop achter elkaar twee mannen zaten, 1 met slechts een vrouwenfiguur, 1 met een man en een vrouw en 1 met een man, een vrouw en een kind. Bij ondervraging bleken zij van zeer recenten datum te zijn. Het laatstvermelde grafmonument, dat met man, vrouw en kind was zelfs door den tegenwoordigen radja van Pananggalan gemaakt. Achtereenvolgens stelden de personen voor: op No. 1, waar de 2 mannen op zaten, de overgrootvader van den tegenwoordigen radja, met diens zoon, die indertijd door vergiftiging aan hun einde waren gekomen. Daarom was met de oprichting van het grafteeken dan ook niet gewacht tot ook de echtgenoote overleden was, zooals dat anders usance is. De vrouw in quaestie had haar man jaren overleefd en was tenslotte na haar overlijden een afzonderlijk grafteeken voor haar opgericht, nl. dat waar de vrouw alleen te paard zit. Het derde monument was voor de grootouders (man en vrouw te paard) van den tegenwoordigen radja, terwijl op het laatste, zooals vermeld door hem zelf opgericht voor zijn ouders, tevens de beeltenis voorkwam van een op jeugdigen leeftijd gestorven broertje. Dergelijke grafteekenen werden, naar men mij te Pananggalan mededeelde voor overleden radja's opgericht wanneer het

laatste groote doodenfeest voor hen was gevierd geworden. Bij mijn terugtocht naar Sidikalang bleek mij, dat er op meerdere plaatsen in de Pakpaklanden dergelijke beelden voorkomen, zooals trouwens na de in Pananggalan verkregen inlichtingen wel te verwachten was. Ik vond er te Salak zelf, te Si Aboe, te Djamboe en te Si Antar. Wel zat hier op elk rijdier slechts 1 persoon, doch daartegenover bleek op deze plaatsen, dat niet altijd paarden als rijdieren werden gebruikt. Ik trof nl. verschillende beelden aan, die op olifanten zaten. De heer Ypes, de Assistent Resident van Taroetoeng had er mijne aandacht op gevestigd, dat bij lijkverbranding, tot voor kort bij aanzienlijke Pakpakkers nog voorkomend, doch sedert om mij onbekende reden door het Bestuur verboden (wellicht invloed van de zendelingen?) de overblijfselen tot de verbranding plaats had bewaard werden in fraai besneden houten kisten, in prauwvorm, waar op de achtersteven een menschenfiguur was voorgesteld. Dergelijke kisten dienden ook om overblijfselen te bewaren (schedels etc.) van lijken die niet verbrand werden. Ik slaagde er in een zeer fraai exemplaar, bij Salak staande, te fotografeeren. De heer Ypes had opgemerkt, dat het figuurtje op de kist (welke kist de overblijfselen bevattende, buiten de kampoeng in het vrije veld werd opgesteld) altijd de rug naar de kampoeng gekeerd had. Hij veronderstelde dat de bedoeling was, dat de geest in de prauw reizende, zoo snel mogelijk uit de kampoeng naar het zielenland kon komen, zoodat de kampoengbewoners er geen last van hadden. Ik ben te weinig op de hoogte van den Batakgodsdienst om te mogen beoordeelen of een autoriteit ter zake als de heer Ypes gelijk heeft. Mocht het inderdaad zoo zijn, dan hebben de grafmonumenten met hunne rijdieren wellicht dezelfde bedoeling. Intusschen wil ik toch de aandacht vestigen op het bovengenoemde bronzen beeldje van Penjaboenga door den heer Steinbuch aan het Museum geschonken. Dergelijke beelden als in de Pakpaklanden nl. ontmoette ik later ook in Deli. Een heele groep staat voor het gebouw van de A. V. R. O. S. te Medan, afkomstig van Name Bintang (Pl. 9) In uitvoering lijken de Delische beelden mij echter ouder dan de Pakpaksche. Hebben wellicht dergelijke voorstellingen als het Mandahilingsche bronsje, ofschoon dat toch wel niets met vooroudersdienst op begrafenissen te maken zal hebben gehad, de voorbeelden gevormd voor de latere grafmonumenten, waarbij dan de dichter bij het Hindoe-origineel staande Delibeelden een overgangstrap vormen en de beelden van Salak, waar olifanten bij enkele de plaats der paarden vervangen, in die rijdieren nog de oorsponkelijke vorm bewaard? Het lijkt mij, dat de Tamilinscriptie van Baros, de inscriptie in Voor-Indische letterteekens van Porlak Dolok (en misschien ook die van Pagerroejoeng) de lijkverbranding bij Pakpaks en Karo's, de quaestie der Pakpak- en Deli-grafteekens etc., moet samenhangen met het raadsel der Sembirings. Een nauwkeurig plaatselijk onderzoek door een deskundige zou lang geen overbodig werk kunnen worden genoemd.

Met het onderzoek der grafteekens was het doel van mijne reis in de Pakpaklanden bereikt en keerde ik nu volgens het programma, naar Balige terug om via Pematang Si Antar Medan te bereiken, vanwaaruit de terugreis naar Java zou worden ondernomen.

Dank zij de medewerking van verschillende zijden ondervonden is ook het verblijf te Medan niet geheel en al onvruchtbaar geweest. Om te beginnen vestigden de heeren M.van IJzeren te Medan en Jhr. Roell te Bindje mijne aandacht op een verschijnsel, voor zoover mij bekend nog nergens anders in den Archipel geconstateerd, ik bedoel nl. het voorkomen van schelpen-afval-heuvels in de streek be-Noorden Medan. Zooals bekend komen deze heuvels in Europa veel voor, langs de Deensche, Fransche en Portugeesche kusten. In hoeverre zij hier in Indië ook tot praehistorische tijden gerekend mogen worden, is mij onbekend. Prof. Dr. Krom wees er bij zijne inleiding voorafgaande aan den oudheidkundigen inventaris der Buitenbezittingen reeds op, dat wij hier in den archipel gedeeltelijk nog leven in een tijdvak, in Europa praehistorisch genoemd. Voor de schelpenheuvels in Deli geldt dit eveneens. De heer Andreae te Medan toch wees mij er op, dat men daar langs de kust die heuvels dagelijks kan zien ontstaan, doordat de bewoners der op palen gebouwde woningen aan het strand hun afval, waaronder vele schelpen onder hunne huizen weg werpen. Intusschen kunnen de door mij bedoelde heuvels niet geheel op die wijze ontstaan zijn, aangezien zij meters hoog zijn. Geslachten lang moeten zij als vuilnisbelt gediend hebben, voor zij een omvang als de tegenwoordige hebben kunnen krijgen. Een dier heuvels, die op de onderneming Boeloe Tjina, werd door mij bezocht. Men was bezig die af te graven om uit de schelpen kalk te branden. De heuvel lag naar schatting in rechte lijn 10-15 KM. van de tegenwoordige kust verwijderd, zoodat, waar men voor de havenwerken van Belawan wel opnemingen zal hebben gedaan omtrent jaarlijksche aanwas van het land ter plaatse m.i. kan worden vastgesteld hoe lang het geleden was, dat de heuvel van Boeloe Tjina aan het strand lag, dus ontstaan is. Zooals te verwachten was vonden wij in den heuvel behalve schelpen nog andere afval, beenderen van dieren (bij de door ons verzamelde bevonden zich bv. resten van neushoorns, een jonge tijger, apen, dolfijnen etc.) door de oude bewoners geconsumeerd, benevens steenen keukengereedschap, wrijfsteenen, enz. Ook het typische verschijnsel, dat de mergpijpen allen gespleten waren om het merg te kunnen eten, werd hier evenals in Europa opgemerkt.

Het verdient aanbeveling enkele van die schelphoopen als natuurmonumenten of anderszins in den oorspronkelijken toestand te laten. Indien er niet tijdig maatregelen worden getroffen bestaat er kans, dat tenslotte alle dergelijke overblijfselen zullen worden opgeruimd om kalk te branden, terwijl aan den anderen kant ik er mij van overtuigd heb, dat van de Deliplanters (vrijwel alle bekende heuvels komen op cultuurondernemingen voor) bij instandhouding van sommigen alle medewerking mag worden verwacht.

Van uit Medan werd mede een bezoek gebracht aan de reeds bekende Batoe Oemang. Ik voor mij heb de overtuiging dat de in den steen uitgeholde kamer de grafkamer is geweest voor den een of anderen machtigen Batakvorst uit den ouden tijd, misschien wel voor een der Aroevorsten.

Dank zij de voorlichting van den heer Schadee, oud-Assistent Resident ter Oostkust, kwam ik op het spoor van een zeer merkwaardig bronsje, dat zich

9. *Bataksche beeldgroep, afkomstig van Name Bintang, onder-afd. Toentoengan, afd. Boven-Deli, thans opgesteld voor het Deli-museum* (*Foto* **O.D.** *4177*).

10. *Bronzen beeldje, afkomstig van Oedjoeng Sampoeng, Karo-hoogvlakte (Foto's O.D. 4175 en 4176).*

in de kampoeng Oedjoeng Sampoeng (Compl. Soeka, onderafd. Karolanden) op de Karohoogvlakte bevindt. Het is, zooals uit de foto blijkt (Pl. 10), een Buddhabeeld, zittende op de kronkels van een slang, die met haar huif Buddha's hoofd overschaduwt. Het merkwaardige van dit beeldje is de treffende overeenkomst met het steenen beeld van Malaka, door Coedès afgebeeld en beschreven in zijne bekende verhandeling „Le royaume de Çrîvijaya" in B.E.F.E.O. deel XVIII No. 6.

Tenslotte verdient nog vermelding eene opmerking door den heer Obdeyn, Secretaris van het Gouvernement Sumatra's Oostkust, gemaakt. Zooals bekend is de streek rond de Aroebaai het centrum geweest van een groot Batakrijk in den ouden tijd. De heer Obdeyn nu veronderstelde, dat de naam Aroe niets te maken zou hebben met het geboomte, waarnaar men wel eens beweerd heeft, dat de baai genoemd zou zijn, doch stamverwant zou zijn met het woord Karo. In dit verband vestigde hij ook nog de aandacht op den „Haro-haro" bekend in de Bataksche geschiedboeken van Simeloengoeng, Tanah Djawa, etc., die indertijd een niet onbelangrijke rol op politiek gebied heeft gespeeld. Deze beide opmerkingen verdienen m.i. de volle aandacht. Meerdere gegevens hoop ik binnenkort te mijner beschikking te hebben waarna gepoogd kan worden eenig meer licht over de oude geschiedenis der Bataks te verspreiden.

Van Belawan den 24sten Maart vertrokken, arriveerde ik den 28sten d.a.v. te Tandjoeng Priok, waarmede deze dienstreis een einde nam.

Kali Bana, 6 September 1920.

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

DERDE KWARTAAL 1920

§ *1. Personeel en organisatie van den Dienst.*

Bij Gouvernements Besluit van 22 September werd aan den Chef wegens zesjarigen dienst acht maanden verlof naar Europa verleend met bepaling, dat hij zijne betrekking zal neerleggen op den dag in de maand Januari voorafgaande aan dien, waarop hij zich naar Europa zal inschepen.

Bij Gouvernements Besluit van 18 September werd de heer V.I. van de Wall bij dezen dienst werkzaam gesteld.

Aan den Fotograaf-teekenaar, den heer J. J. de Vink werd wegens ziekte een binnenlandsch verlof van zes weken verleend.

§ *2. Reizen.*

De Chef ondernam een inspectiereis, waarbij op Midden-Java tjandi Prambanan, tjandi Idjo en de oudheden in het Bojolalische en in Oost-Java de tjandi's Panataran, Kalitjilik, Soembernanas, Soemberdjati, Gambar, Toeban, Sanggrahan en Bajoelangoe bezocht werden.

De bouwk. Inspecteur bezocht geregeld tjandi Prambanan en ondernam bovendien reizen naar Gedong Sanga, Ngawen, Boroboedoer en den Goenoeng Woekir.

De heer Van Stein Callenfels maakte reizen naar Blitar en Solo en verbleef het overige deel van het kwartaal op den Diëng.

De Adj. bouwk. Inspecteur inspecteerde monumenten in het Malangsche en Goenoeng Gangsir en vergezelde den Chef op zijn reis langs de reeds genoemde Oost-Javaansche oudheden.

De Fotograaf-teekenaar maakte dienstreizen naar Djokja, Gedong Sanga en Solo.

§ *3. Publicaties.*

Het Oudheidkundig Verslag over het tweede kwartaal ging ter perse.

De Engelsche vertaling van den Korten Gids voor de Boroboedoer van de hand van Mr. Gloyne kwam gereed en zal zoo spoedig mogelijk gedrukt worden.

§ *4. Geschenken.*

Voor de bibliotheek werd ten geschenke ontvangen Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 5. Archaeology and Waishnava tradition by R. Chandra, 1920.

§ 5. *Nieuwe opnamen, opgravingen, bescherming van monumenten, enz.*

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

Nieuwe opnamen. In de omgeving van Moentilan werden de verschillende bekende oudheden bezocht. Van tjandi Rambianak is niets meer te vinden. Een onderzoek op het plateau van den heuvel Woekir gaf weinig meer te zien dan reeds in het derde kwartaalverslag van 1919 is gememoreerd. Een opmerkelijk beeldvoetstuk, dat bij gelegenheid zal gefotografeerd worden, werd door mij uit den grond gehaald en goed gesteld; de restanten van een tempelvoet werden bloot gelegd, veel bijzonders is hierbij niet voor den dag gekomen.

De ligging van tjandi Ngradjek werd onderzocht, de restanten van den tempelvoet blootgegraven, om te onderzoeken of een eventueele waterafvoer, in verband met de diepte, mogelijk zou zijn: de overblijfselen zijn belangrijk genoeg, om de kosten van eene ontgraving te wettigen, maar de waterafvoer zou tamelijk veel uitgaven vorderen; omdat die afvoer niet geregeld kan worden door het graven van een sloot, maar hiervoor een gesloten buis, op de bepaalde diepte ingegraven, noodig is, is dit werk voorloopig uitgesteld. De geornamenteerde steenen te zien op de foto 2096 zijn, zooals men zeide, overgebracht naar het tempelterrein van Boroboedoer; dit zal bij gelegenheid onderzocht worden.

Tjandi Ngawen ligt gunstig op slechts een afstand van ongeveer een paal van Moentilan. De belangrijkheid van het monumentje is o. a. te zien op foto's Nos. 2047-2070 (Zie Rapp. Oudk. Dienst 1911 p. 62-73 en pl. 172-179); slechts enkelen van de prachtig geornamenteerde steenen worden aangetroffen; door gebrek aan een goed geregelden waterafvoer zijn de vroeger ontgraven gedeelten wederom met grond aangeplempt en ongetwijfeld zullen de meesten wel weer voor den dag komen, als het terrein ontgraven is; de afvoersloot naar de kali is gegraven; een gedeelte van het tempelterrein, dat in den loop der jaren een andere bestemming kreeg, werd afgekocht van de tegenwoordige eigenaren en om het nu afgepaalde terrein werd een pagger geplaatst.

Met de ontgraving is een begin gemaakt.

Boroboedoer. De onderhandelingen voor den koop van gronden voor den aanleg van een weg in de richting Oost-West in den as van den tempel zijn in het begin van het kwartaal afgesprongen, omdat de eigenaren zonder grondig motief de grondprijs van *f* 6.— per vierkante roede verhoogd hadden tot *f* 10.—; na eene correspondentie met den Ass. Resident van Magelang werd door ZEG. aan den Controleur van Moentilan opdracht gegeven de redenen van deze verhooging te onderzoeken en te trachten een voordeeliger prijs te bedingen; het gevolg van deze bemiddeling was dat de eigenaren de gronden, welke intusschen door mij waren uitgezet, wilden verkoopen voor *f* 8.— per roede. Met deze prijs werd ten slotte

I

Çiwa-tempel te Prambanan.
1. *Plaats van het potje in den ringmuur. Eronder het potje afzonderlijk.*

2

3

4

5

Çiwa-tempel te Prambanan.
2—4. Kalakoppen (met aansluiting). 5. Makara-hoekstuk.

genoegen genomen, maar daar de eigenaren niet wilden ingaan op mijn voorstel om de gronden te betalen op het tijdstip, dat ze in gebruik genomen zouden worden, werden de onderhandelingen wederom afgebroken.

Gedong-songo. Bij mijn bezoek aan Gedong-songo vergezelde de heer de Vink mij naar de verschillende tempeltjes; voor alle werd de plaats der paggers vastgesteld. Vervolgens werden de punten, waarvan de foto's van de tempeltjes genomen zullen worden, vastgesteld; daarna zal de heer de Vink beginnen met de opmeting en het in teekening brengen.

Daar de heer de Vink nog vele andere werkzaamheden zal moeten verrichten kan er voorloopig van een herstelling geen sprake zijn.

Loemboeng bij Prambanan. Aan de ontgraving werd onder toezicht van den heer Rothe doorgewerkt. Van den oorspronkelijken terreinringmuur werden nog enkele steenlagen teruggevonden, voldoende om de richting en de dikte te bepalen; deze muur valt binnen de grens van de kortelings aangekochte terreinstrooken, terwijl er nog wel zooveel plaats over is, om de ontgraven steenen achter den ringmuur op te tassen, zoodat het tempelterrein geheel vrij komt. Wanneer de steenen zijn vervoerd zullen de steenen terreinvloeren recht, vlak en afwaterend gelegd worden. De werkzaamheden vorderen slechts langzaam, omdat deze geschieden door het personeel, dat door het B. B. aan den heer Rothe ter beschikking is gesteld en dit personeel in de eerste plaats heeft te zorgen voor het schoonhouden der tempels; voor belooning van extra werk wordt aan deze vaste werklieden een kleine toelage door mij verstrekt.

Te Djokjakarta wordt onder toezicht van Hardjosoesastro doorgewerkt, aan het gereed maken van houten hekken en aanwijzingspalen voor de verschillende tempels; met de verzending wordt successievelijk doorgegaan.

Te Koedoes werd nagezien of de werkzaamheden voor een nieuwe school binnen de ommuring van de oude begraafplaats waren stopgezet, zooals de Regent beloofde; met genoegen kon ik constateeren dat de bouw gestaakt is.

Te Prambanan werd doorgewerkt aan het stellen der balustraden van den Çiwatempel; van den tweeden tempelringmuur zijn twee uitwendige hoeken afgesteld; aan de herplaatsing en het bijmaken van steenen aan den Westelijken muur van het boven-tempelterrein werd doorgewerkt; evenzoo aan de afscheiding van het buiten-tempelterrein.

Nu gebleken is, dat er aan de Oostelijke zijde van het tempelcomplex geen drie maar vier rijen onder den grond bedolven liggen en daar dus de ontgraving tot den grondslag van deze rij zal moeten geschieden, moet ook de terreinringmuur, die (zooals bekend, alleen dient voor de afsluiting van het geheele tempelcomplex) dieper worden aangelegd. De opruiming der steenhoopen aan den Westkant werd onder toezicht van den heer van Coolwijk krachtig ter hand genomen. Met het sorteeren van steenen werd doorgegaan.

Vondsten. Bij het herplaatsen van gevonden steenen komt het herhaaldelijk voor, dat steenen die zich nog ter plaatse bevinden, tijdelijk moeten worden afgebroken om een goed verband te kunnen verkrijgen met de op nieuw te plaatsen steenen; dit geschiedde dus ook met een der hoeken van den tweeden tempelringmuur (waarmede bedoeld wordt de muur op den eersten omloop) en bij die gelegenheid werd een zeer merkwaardige vondst gedaan, te zien op pl. 1; zooals men ziet was het bronzen potje, waarvan de diameter aan den voet 10 cM bedraagt, werkelijk ingebouwd d.w.z. niet geplaatst nadat de tempelmuren waren opgebouwd, want zonder het weghakken [1]) van een der hoeken van den steen rechts naast het potje, was weg nemen onmogelijk.

Aan de samenstelling der koppen respectievelijk voorgesteld op de pl. 2 en 3 behoeft niet te worden getwijfeld; achtereenvolgens werden de fragmenten in de steenhoopen aan de Westzijde aangetroffen en op het terrein op elkaar geplaatst. Het staat vast, dat deze dorpels moeten dienen om doorgangen af te sluiten; verder zijn er onder de (ongeveer) 40 dorpels slechts vier, die in drie lagen zijn opgebouwd; alle andere hebben de kalakoppen op één laag uitgebeiteld. Daar de lengtematen tusschen de opleggingen (duidelijk aan de onderzijden waar te nemen) overeenkomen met de wijdten van de doorgangen naar de cella's van den Çiwatempel, werd door mij verondersteld, dat zij bestemd waren om die doorgangen af te sluiten. Het bewijs, dat die veronderstelling juist was, werd gevonden in de aanwezigheid van de rechthoekige lijst o.a. te zien aan de bovenste laag van pl. 3; als men namelijk heeft vastgesteld dat de combinatie voorgesteld op pl. 4 juist is en de hoeksteen van diezelfde combinatie, te zien op pl. 5, goed bekijkt, kan men aan de bovenste steenlaag de doorsnede van de bovenbedoelde rechthoekige lijst waarnemen.

De aansluiting aan een ander bouwdeel moest dus gezocht worden in een bouwdeel met eenzelfde profileering; als men nu aanneemt (zooals ik deed) dat de hier behandelde dorpels moeten dienen als afsluitingen van de doorgangen naar de cella's, moet in die richting gezocht worden.

De zijwanden der torentjes, die de doorgangen naar de cella's zullen flankeeren, zijn in fragmenten opgesteld, zooals op de pl. 6 en 7 te zien is; dat deze combinaties juist zijn, is vooral aan het ornament duidelijk te zien; dat ze verder bestaan uit twee hoeken en een middenpilaster met tusschenliggende geornamenteerde paneelen is eveneens duidelijk te constateeren; als men nu in aanmerking neemt, dat de breedte, bestaande uit de breedte der drie pilasters met die der twee tusschenliggende paneelen overeenkomt met het bovenvlak der basementen van de bedoelde torentjes, terwijl ook de dieptemaat (te zien op pl. 7) daarmede klopt, dient alleen nog te worden vastgesteld, dat deze torenwandjes passen tegen en aan de kalakoppen bovengenoemd. Om dit aan te toonen zal een combinatie op den grond worden opgesteld en daarvan de noodige foto's in het volgende kwartaal worden overgelegd.

---

1) Dit weghakken geschiedde zonder mijne toestemming op een oogenblik, dat ik niet op het terrein aanwezig was.

6

7

8

9

Çiwa-tempel te Prambanan.
6 en 7. Zijwanden der torentjes naast de cella-ingangen. 8 en 9. Nisbekroningen.

Wat de combinaties betreft, aangegeven op pl. 8 en 9, kan reeds worden uitgemaakt, dat deze nisbekroningen behooren boven de nissen in het lichaam van den Çiwatempel; de bovenste laag op pl. 9 kan een zeer belangrijke aanwijzing geven voor het gedeelte onder de kroonlijst.

Verslag van den Adj. bouwk. Inspecteur.

Omtrent de werkzaamheden gedurende het afgeloopen kwartaal valt niet heel veel bijzonders te rapporteeren. Zij omvatten hoofdzakelijk de verdere ontgraving van de tjandi Sawentar, die met den meest mogelijken spoed werd voortgezet.

Het aantal totdusver gevonden tempelsteenen is betrekkelijk gering. Niettemin geven deze interessante en waardevolle aanwijzingen of kunnen dat nog doen voor de vroegere samenstelling van het dak.

Zoo kon o.a. de bovenste top van het dak weer saamgesteld worden.

Van de daaronderlvolgende lagen zijn ook reeds eenige steenen gevonden; alvorens hier iets over mede te deelen is het raadzaam eerst de verdere ontgraving af te wachten, daar het heel goed mogelijk is, dat nog meer steenen gevonden worden. De ontgraving is thans over het geheele terrein tot op ± 1.15 boven het vermoedelijk oorspronkelijke tempelterrein gevorderd. Hier en daar beginnen zich baksteenen bouwwerken aan de oppervlakte te vertoonen, waarvan echter de bestemming en mogelijke onderlinge samenhang nog niet is te bepalen. Ook hiervoor dient eerst de verdere ontgraving afgewacht te worden. Het tot dusver bloot gekomen deel van den voet, is behalve de afgestorte hoeken, geheel onbeschadigd, wat, gezien de vele groote laharkeien, die gedurende de ontgraving voor en tegen de tempel werden gevonden, een wonder mag heeten. In welken toestand het benedengedeelte verkeert, moet afgewacht worden; de gunstige toestand van het bovengedeelte wettigt de veronderstelling, dat het benedengedeelte eveneens nagenoeg onbeschadigd is.

Voorts werden gedurende dit kwartaal de monumenten in het Malangsche geinspecteerd. De tempels werden van groen gezuiverd waarbij steeds de grootst mogelijke voorzichtigheid werd betracht om beschadiging der reliefs etc. te voorkomen. Vooral bij Kidal eischt de schilferachtige steen de uiterste voorzichtigheid.

Gelukkig zet zich bij dezen tempel weinig of geen mos af en kan het zuiveren van groen zich hier in hoofdzaak bepalen tot het uittrekken van heel jonge plantjes, die zich tusschen de voegen vertoonen.

Bij Toempang zet zich daarentegen voornamelijk aan de Zuidzijde, heel veel mos af; de steen is echter van een betere structuur en de ornamenteering veel grover zoodat het mos, mits heel voorzichtig, zonder groot gevaar verwijderd kan worden. Het is evenwel raadzaam het verwijderen van mos zooveel mogelijk te beperken. Tegelijkertijd met de tempels werden de terreinen en ompaggeringen nagezien en in orde gebracht, terwijl tevens de houten toegangshekken werden geplaatst.

Goenoeng Gangsir werd op gelijke wijze behandeld als de hier bovengenoemde Malangsche monumenten. Niet minder dan Kidal eischt deze tempel met zijn rooden baksteen de grootste voorzichtigheid. Ook hier werd een houten toegangshek geplaatst, benevens de wegwijzers langs de wegen.

Den Dienstchef vergezelde ik op zijn inspectietocht langs de monumenten Kalitjilik, Soembernanas, Soemberdjati, Gambar, Toeban, Sanggrahan en Bajoelangoe. Deze tempels gaven geen reden tot bijzondere opmerkingen.

Bij Soembernanas was de situatie van het terrein sinds het laatste bezoek geheel gewijzigd. Had vroeger de kali ter hoogte van den tempel en er boven nog een behoorlijke diepte, zoodat er een zeker kwantum water door afgevoerd kon worden, thans kan er moeilijk meer van een kali gesproken worden, daar deze zich geheel met zand gevuld heeft, zoodat de geheele vlakte open ligt voor het afkomende water. De tegenwoordige toestand geeft dan ook alle reden tot bezorgheid, dat de tempel in de komende Westmoesson weer overstroomd zal worden.

Verslag van den Wnden. Inspecteur omtrent de drooglegging van het Diëng-plateau.

Door verschillende omstandigheden bestond er aanleiding het vraagstuk van het onderhoud, de bewaking etc. der oudheden op het Diëng plateau nog eens onder oogen te zien. Na verschillende besprekingen met de betrokken hoofden van plaatselijk bestuur en het hoofd van den oudheidkundigen dienst werd besloten in principe aan te nemen dat allereerst zou worden overgegaan tot eene stelselmatige ontgraving, ten einde vast te stellen wat er eigenlijk nog aanwezig is in verband met de vraag welke gronden op het plateau tot oudheidkundige reserve gemaakt zullen moeten worden.

Uit den aard der zaak kan deze vraag eerst worden opgelost nadat door volledige ontgraving is vastgesteld, welke restanten er nog over zijn van de oude vestiging. Door de welwillende medewerking van alle betrokken bestuursambtenaren en den Directeur van Binnenlandsch Bestuur werd besloten voorloopig alle gronden, die nog niet door Inlanders geoccupeerd zijn of op andere wijze reeds in beslag zijn genomen als oudheidkundige reserve te beschouwen en geen gronden meer aan Inlanders in gebruik te geven of aan wien ook in eigendom of recht van opstal af te staan, indien er uit archeologisch oogpunt bezwaren tegen bestaan.

Nadat dit was vastgesteld kon de quaestie der volledige ontgraving onder oogen worden gezien. Al direct trad daarbij het vraagstuk van de drooglegging van het moeras op den voorgrond. Reeds herhaalde malen heeft men getracht tijdelijk voorzieningen te treffen, doch met het resultaat dat na korteren of langeren tijd de oude toestand weer was ingetreden. De eenige afdoende maatregel, het volledig draineeren van het moeras, althans van het gedeelte, waar de oudheden gelegen zijn,

heeft men nooit ter hand genomen, volgens mondelinge overlevering, omdat de kosten op een kleine 20 mille werden geraamd.

Het behoeft geen betoog, dat het voor de in het moeras gelegen bouwvallen hoogst noodzakelijk is, tot algeheele draineering over te gaan. Door den voortdurend drassigen toestand van den grond zijn de steenen steeds volgezogen met vocht, dat verdampt als de zon er op schijnt en de in het water opgeloste bestanddeelen achterlaat, welke den steen in meerdere of mindere mate aantasten. Een vergelijking van de basreliefs van Tjandi A zooals zij ruim 5 jaar geleden zijn opgegraven en zooals zij nu zijn is voldoende illustratie voor dit betoog. Doch er is meer. Het is duidelijk dat in den tijd, dat de Ardjoenatempels en alle andere gebouwen, die nu in het moeras liggen, werden opgericht, het Diëngplateau nog niet zoo drassig was als het nu is. Van bevoegde zijde werd er de aandacht op gevestigd, dat het zeer goed mogelijk kan zijn, dat in den aanvang het plateau droog was en er in het centrum een kratermeer gelegen was, waarvan de zoogenaamde Bale kambang nog het overblijfsel zou zijn. De oude stad zou dan aan den oever van het meer gebouwd zijn en later zou door de een of andere oorzaak, bv. aardstortingen e.d. in het doorbraakdal van de Kali Toelis, die de natuurlijke afwatering van het moeras vormt, de afwatering in het ongereede zijn geraakt, waardoor de meerspiegel ging rijzen. De oude bewoners hebben dit euvel trachten te ondervangen door het graven van den tunnel, nu bekend als Gansiran Swatama, doch daar die tunnel niet diep genoeg was, bleef het plateau drassig, waarop het tenslotte zou zijn verlaten. Deze hypothese heeft veel aantrekkelijks, daar verschillende feiten hierdoor verklaard worden en, zooals nader zal worden uiteengezet, het bestaan van het centrale meer een feit is.

Indien de hypothese echter waarheid bevat, moeten de ruïnen zich veel verder op het plateau uitstrekken dan men oppervlakkig zou zeggen en bv. in het zeer moerassige midden-gedeelte, waar juist uithoofde van die moerassigheid nooit opgravingen hebben kunnen worden uitgevoerd, nog heel wat in den grond zitten, ja de mogelijkheid niet zijn buitengesloten, dat men na drooglegging en opgraving het stadsplan, althans van het centrale gedeelte, volledig voor den dag zou zien komen.

Allereerst moest nu worden vastgesteld het verloop van den eigenlijken bodem van het oorspronkelijke plateau. Door den toenmaligen hoofd-ingenieur Jhr. Boreel werd welwillend personeel afgestaan voor de noodige afmetingen en peilingen. Hierbij bleek dat van den Noordrand af de bodem zeer langzaam en gelijkmatig naar het midden afloopt tot men op een paar honderd meter ten zuiden van de Ardjoenagroep eene diepte heeft bereikt van 4.28 M. Nog 5 meter meer naar het Zuiden peilende bereikte men plotseling op 10 M. nog geen grond. Hier is dus de oever van het oude kratermeer bereikt, dat veel grooter van omvang blijkt te zijn geweest dan de tegenwoordige Bale kambang, terwijl daardoor tevens vast stond, dat, ingevolge bovenvermelde hypothese aannemende, dat hier inderdaad vroeger een stad aan het meer gelegen heeft, de draineering van het plateau slechts tot een diepte van 4.28 M. noodig zou zijn om de geheele stad te voorschijn te kunnen brengen.

Daardoor kwam men voor het dilemma te staan, òf het moeras slechts tot een diepte te draineeren, waardoor de Ardjoenagroep en fundamenten aan den noordrand geheel droog zouden komen te liggen en waardoor een onderzoek naar het bestaan van fundamenten en andere restanten meer in het midden van de vlakte gelegen even onmogelijk zou blijven als tot nog toe het geval was, òf op grond van meergenoemde hypothese het moeras tot een diepte van 4.28 M. te draineeren, waardoor dat onderzoek dan zou kunnen plaats hebben.

Het behoeft geen betoog, dat de wetenschap het laatste vorderde, waarbij nog in aanmerking kwam, dat, mocht het blijken dat tenslotte toch alleen langs de randen van de vlakte restanten van oude bouwwerken voorkomen, de paar duizend gulden die voor die diepe draineering meer zouden zijn uitgegeven toch niet als weggeworpen mochten worden beschouwd, daar eerstens het vaststellen van het feit of er al dan niet in het middendeel ruïnen voorkomen wetenschappelijk van groot belang is, doch bovendien uit een economisch oogpunt een groot complex gronden, die nu geheel waardeloos zijn, door de drooglegging beplantbaar zouden worden.

Derhalve werd niet geaarzeld doch in principe aangenomen, dat het moeras, indien de kosten niet te hoog zouden blijken te zijn, tot een diepte van 4.28 zou worden gedraineerd.

De groote vraag werd nu welke wijze van drooglegging het minst kostbaar zou zijn. Men kon n.l. twee wegen volgen en wel hetzij de bestaande Kali Toelis zoodanig uitdiepen en vergrooten, dat die voor den afvoer van het overtollige water voldoende capaciteit kreeg, hetzij over het zadel, waar de oude bewoners hun tunnel reeds door geboord hadden, een nieuw afvoerkanaal graven vàn voldoende capaciteit, waardoor het water naar de Kali Dolok zou worden afgevoerd. De hulp van den Directeur B.O.W. werd ingeroepen om dit probleem op te doen lossen, waarop deze hoofdambtenaar eene desbetreffende opdracht gaf aan het hoofd van de irrigatieafdeeling Serajoe. Het is een aangename plicht hier de medewerking te mogen constateeren door alle betrokken takken van dienst, waarvan de hulp werd ingeroepen, op de meest welwillende en voortvarende wijze verleend.

Met bekwamen spoed werden door het personeel dier Irrigatie-afdeeling de noodige opmetingen gedaan en projecten ontworpen, waarbij bleek, dat de afvoer langs de Kali Dolo, hoewel technisch lastiger, economisch voordeeliger zou zijn, aangezien het te graven kanaal op het zadel zelf wel vrij diep zou moeten worden, doch de lengte in totaal nog geen 1000 M. zou bedragen, terwijl de uitdieping en verbreeding der Kali Toelis over grooten afstand zou moeten plaats hebben om het beoogde doel te bereiken.

In overleg met den Ingenieur van de Irrigatieafdeeling Serajoe te Bandjarnegara werd nu het volgende bepaald. Door dien ambtenaar zou het project voor het te graven kanaal met alle bijkomende noodzakelijke werken bv. een bamboebrug in den weg Diëng-Batoer, worden gemaakt, waarbij aan het kanaal een bodembreedte van ½ M. zou worden gegeven, wat voldoende wordt geacht, indien eenige hierna te noemen maatregelen werden doorgevoerd.

Dezerzijds werd indertijd reeds bericht ontvangen, dat de projecten gereed waren en zouden worden ingediend. Sedert is er niets meer van vernomen.

Zooals boven reeds gezegd, werd eene bodembreedte voor het kanaal van $^1/_2$ M. voldoende geacht voor den afvoer van het water in het moeras zelf, rekening houdende met de er in ontspringende bronnen. Daarbij zou dan echter moeten worden zorg gedragen, dat er geen water van de omringende bergen meer in het moeras kon vloeien, althans niet in het gedeelte, dat zou worden gedraineerd. Om te beginnen moest dus zorg worden gedragen, dat de grootste affluent, de Kali Toelis werd omgelegd, terwijl verder ook op andere punten maatregelen ter bereiking van het beoogde doel getroffen worden. Daar al deze werkjes technisch geen moeilijkheden opleverden, werd besloten, dat de uitvoering er van al direct door den oudheidkundigen dienst zou worden ter hand genomen.

Allereerst werd dus een aanvang gemaakt met de omlegging der Kali Toelis, die tot nog toe iets benoorden de pasanggrahan rechtstreeks in het moeras vloeide. Een nieuwe leiding werd gegraven langs den weg, die van Diëng-koelon, door Diëng-wetan naar de tjandi Bima loopt, met voldoende capaciteit om ook in den regentijd niet alleen het water van de Kali Toelis op te nemen, doch ook het van de ten Oosten van het plateau gelegen bergen afvloeiende regenwater. In den loop van den Oostmoesson kwam dit werk gereed en in deze Westmoesson is reeds gebleken dat de capaciteit voor het beoogde doel voldoende is. Deze nieuwe Kali Toelis volgt, zooals boven gezegd, den door Diëng-wetan naar het Zuiden loopenden weg tot de plaats, waar op de oudheidkundige kaart van het Diëng-plateau de alleen-liggende yoni staat ingeschetst, om zich daar naar het Zuidwesten om te buigen teneinde weder in het oude bed terecht te komen. Een eerste gevolg van deze omlegging is geweest, dat het waterpijl tot bij de Ardjoenatempels aanmerkelijk gezakt is, daar de indertijd door den heer Leydie Melville gegraven leidingen door het moeras zuidwaarts, nu nog slechts het moeraswater zelve behoeven af te voeren en niet meer het water van de Prahoe afstroomende bovendien.

Met het graven van twee andere leidingen, een van af het huis van den loerah van Diëng-koelon langs den grooten weg zuidwaarts tot aan de nieuwe Kali Toelis en een van af datzelfde huis Westwaarts naar den Gangsiran Swatama moest gewacht worden tot het doorkomen van den Westmoesson, daar deze leidingen speciaal voor het opvangen en afvoeren van het regenwater op de bergen, die het plateau aan den Noordkant begrenzen, zouden moeten dienen en daarom hunne capaciteit niet van te voren kon worden bepaald. Sedert is ook daarmede een aanvang gemaakt en zijn deze beide leidingen zoo goed als gereed. Er rest dan nog het aanleggen van een leiding van een punt ongeveer ten Oosten van tjandi Gatotkatja liggende, langs den weg aan den voet van den Pangonan loopende, tot aan meergemelden Gangsiran bij fundament 8. Deze leiding zal alsnog in het eerste kwartaal 1921 worden gegraven, waarmede dan de door den oudheidkundigen dienst uit te voeren voorloopige maatregelen tot stand zijn gebracht.

Tijdens het wachten op het doorkomen van de regens werd gebruik gemaakt van het beschikbare werkvolk om twee kleine proefopgravingen te doen. Eerstens werd een onderzoek ingesteld naar het in den grond voorkomen van meerdere stukken, behoorende tot tjandi A. Verschillende interessante stukken werden te voorschijn gebracht. Het werk is nog niet afgeloopen daar intusschen de regens doorkwamen en daarom het beschikbare werkvolk aan het graven der leidingen moest worden gezet.

Een tweede proefopgraving werd gedaan ten Westen van fundament 2. Zooals bekend komen onder de oudheden op verschillende plaatsen steenen pilaren voor. Zoo loopt een rij van fundament 10 in Zuid Oostelijke richting, waarbij de pilaren in rechte lijnen op korter of langer afstand van elkaar liggen. Echter treft men een viertal van dergelijke pilaren ook aan tusschen de fundamenten 1 en 3. In dit laatste geval hebben zij het kennelijke doel om het straatje tusschen die beide woningen af te sluiten voor groot vee e.d. terwijl het in het eerste geval niet buitengesloten is, dat zij grenssteenen zijn. Vlak naast fundament 2 nu, stak een dergelijke pilaar uit den grond en leek het interessant na te gaan of deze daar de functie vervulde van de pilaren tusschen de woningen 1 en 3 of niet. Daartoe werd een kleine proefopgraving gedaan, die geen resultaat opleverde, daar tot op verscheidene meters ten Westen van woning 3 geen nieuw fundament werd aangetroffen. Wel gaf deze opgraving aanleiding tot een interessante vondst op iconografisch gebied. Men trof n.l. aan een klein zittend mannenbeeldje, tweearmig, de linkerhand in den schoot liggend, de rechterhand geopend met de palm naar voren voor de borst houdend, terwijl tusschen de vingers een akṣamala afhangt. Het eigenaardige van dit beeldje is, dat het haar in 4 zware tressen, aan elke zijde 2, is opgenomen, welke tressen in slangenkoppen eindigen (vide photo). Wellicht heeft men hier te doen met een voorstelling van Çiwa op het oogenblik dat hij de Ganges bij haar val uit den hemel naar de aarde op zijn hoofd opvangt. Mocht dit juist zijn, dan is het voor zoover bekend het eerste dergelijke beeld, in Indië aangetroffen.

§ 6. *Epigraphie en Iconographie.*

Onder § 5 is reeds melding gemaakt van de eigenaardige vondst van een bronzen urn in den wand van den Çiwatempel te Prambanan. Het voorwerp, dat wat den vorm betreft niets bijzonders vertoont, was voor drie kwart gedeelte gevuld met zand en gruis, dat tot onderzoek naar het laboratorium van het Mijnwezen gezonden is. De vraag is of de inhoud soms sporen van dierlijke verbrandingsproducten bevat; in dat geval zal men aan de urn wellicht eenzelfde beteekenis mogen toekennen als aan die, welke indertijd bij de ontgraving der tempelputten voor den dag gekomen zijn.

Een andere belangrijke ontdekking werd te Prambanan gedaan door het aantreffen van fundamenten van een 4de rij bijtempeltjes. Heeft deze in een vierkant om het complex heengeloopen, dan wordt hiermee het tal der bijtempeltjes van 156 tot 224 opgevoerd.

Vanuit Djokja ondernam ik vergezeld van den bouwk. Inspecteur en den Opzichter der Hindoebouwvallen te Prambanan een tocht naar tjandi Idjo op het

Zuidergebergte, waarbij en passant de Buddhistische beelden te Boegisan en Bogem (waaronder zich een zeer fraaie, helaas hoofdelooze Bodhisattwa bevindt) en het zgn. Çiwa-plateau bezocht werden.

De in 1886 door Dorrepaal, administrateur der onderneming Saragedoeg, ontdekte tjandi Idjo werd op initiatief der Archaeologische Vereeniging te Djokja opgenomen en gedeeltelijk in teekening gebracht door H. L. Leydie Melville en in 1887 uitvoerig beschreven door J. Groneman [1]). Na hem heeft alleen Knebel de oudheid bezocht en daaraan in zijn inventaris enkele woorden gewijd [2]).

Ondanks hare betrekkelijk geringe bekendheid behoort tjandi Idjo ontegenzeggelijk tot de belangrijkste kleine bouwwerken van Midden-Java. De decoratie van de tempelkamer, in welks achterwand een fraaie kâla-makara-nis is aangebracht, geflankeerd door uitspringende paneeltjes met voorstellingen van Gandharwa's in basrelief, is geheel eenig in de Midden-Javaansche architectuur. Even merkwaardig is de situatie der bijtempeltjes in drie rijen van drie voor den hoofdtempel en één op een vooruitgeschoven post in het Westen.

Daar de wanden van den hoofdtempel naar buiten zijn omgestort en de overblijfselen door een hoogen berg van aarde en onkruid tegen steenendieven beveiligd zijn geweest, mag verwacht worden dat bij de ontgraving van het terrein op en bij den bergtop belangrijke constructiedeelen voor den dag zullen komen en een gedeeltelijke wederopbouw van het monument mogelijk zal zijn.

Er kon geconstateerd worden, dat niet alleen op den top van den goenoeng Idjo bouwwerken gestaan hebben, maar ook op de helling en dat zelfs aan den voet van den berg zich overblijfselen van fundamenten bevinden. Zoo belooft het onderzoek, dat door den heer Perquin, zoo spoedig de werkzaamheden te Prambanan het toelaten, zal ingesteld worden belangrijke resultaten te zullen opleveren.

Ook de andere uit de inventarissen bekende overblijfselen van kleinere monumenten in Djokja en de Kedoe zullen — aldus werd met den Bouwk. Inspecteur overeengekomen — successievelijk ontgraven, opgemeten, in teekening gebracht en gefotografeerd worden. Blijkt daarbij, dat hun instandhouding om de een of andere reden gewenscht is, dan zullen zij ompaggerd en onder de bewaking van een djoeroe koentji gesteld worden; als zij geen bescherming waard zijn, m.a.w. tot de in kwartaalverslag 1912 p. 7 vlg. omschreven groep behooren, kunnen zij zonder bezwaar verder aan hun lot worden overgelaten.

De thans geheel ontgraven tjandi Lawang bij Bojolali, welke wij van uit Solo bezochten, bleek een belangrijke aanwinst voor de Midden-Javaansche architectuur te zijn. Een beschrijving van het bouwwerkje met foto's en bouwkundige teekeningen zal in een volgend verslag een plaats vinden. De door. P. A. Hadiwidjojo ontdekte inkrassing aan de binnen-zijde van een der pijlers van den poortdoorgang geeft te lezen; ṣu (ṣa?) tikâ 798 nta (nna?) mû (mṛ?).

1) Tijdschr. Bat. Gen. XXXII (1887) p. 313-338 met situatie-teekening, plattegrond van den hoofdtempel en twee doorsneden.

2) Rapp. Oudh. Comm. 1909 p. 125 sq.

Daar de ș als beginklank in het Sanskrit en oud-Javaansch bijna niet voorkomt, ontbreken voor dat teeken waarschijnlijk een paar letters of woorden die op het beschadigde gedeelte links van de inkrassing kunnen gestaan hebben. De krul onder de ș is wel wat te veel naar rechts aangebracht, zoodat niet zeker is, of men met een klinkerteeken u. of een groef in den steen te doen heeft. Misschien is het onbegrijpelijke eerste woord op te vatten als het eind van den bekenden aanhef (swasti çri çakawar (șa tita), waarbij de ka van de inscriptie een verschrijving zou zijn van ta. Het jaartal zou dan luiden 798 en het paar laatste woorden onverklaard blijven. Het cijfer der honderdtallen kan echter ook als la gelezen worden en het 7de teeken als cijfer 3. De transcriptie wordt dan: șu (șa ?) tikâla 983 mû (mṛ ?) en men krijgt een twee eeuwen jonger jaartal.

De dateering der inscriptie is dus onzeker en geeft geen houvast voor het trekken van historische en stijlcritische conclusiën.

De in Oost-Java bezochte tjandi's Panataran, Kalitjilik, Soembernanas, Soemberdjati, Gambar, Toeban, Sanggrahan en Bajalangoe, geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Op enkele monumenten na, die nog onder handen genomen moeten worden, verkeeren thans alle bouwwerken bij Blitar en Toeloengagoeng met de daarbij behoorende terreinen in een uitstekenden staat.

De in de desa Setrian, onderdistrict Kanigoro, gevonden beschreven steen (Oudhk. Versl. Iste Kwt. 1920 p. 50), bleek een opschrift in duidelijke reliëfletters te dragen, luidende: bañu gunung çûnya wwang d.i. 1014 en iets lager manâwahâ.... De rest van den steen zit in den grond en kon niet uitgegraven worden daar de bevolking daartegen bezwaar heeft.

§ 7. *Fotografiën.*

De fotograaf-teekenaar maakte een aanvang met het opmeten en fotografeeren van de bouwwerken te Gedong Sanga. Te Solo fotografeerde hij op aanwijzing van den heer Callenfels de bronzen beelden en enkele andere oudheden in het Sriwedari-museum. Van de plechtigheden te Djokja en Solo bij gelegenheid van het huwelijk van P. A. Prang Wedono werden op aanwijzing van Dr. Schrieke enkele opnamen gemaakt.

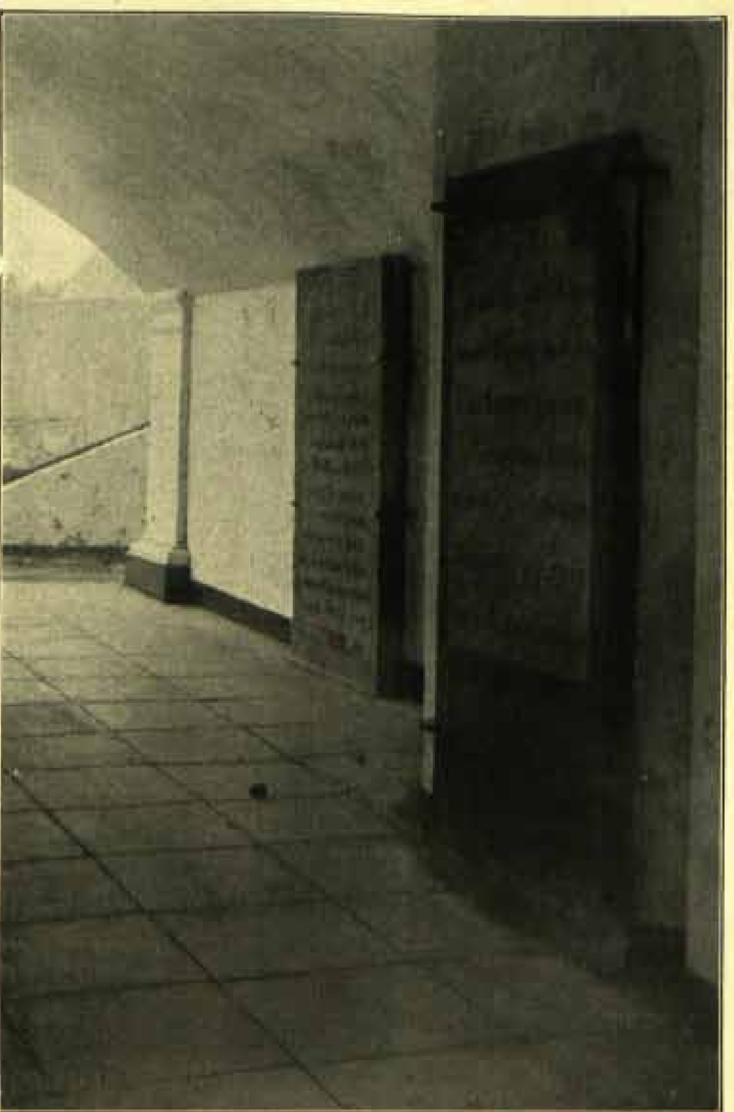
De bouwk. Inspecteur nam van de werkzaamheden te Prambanan een 50tal foto's.

§ 8. *Teekeningen.*

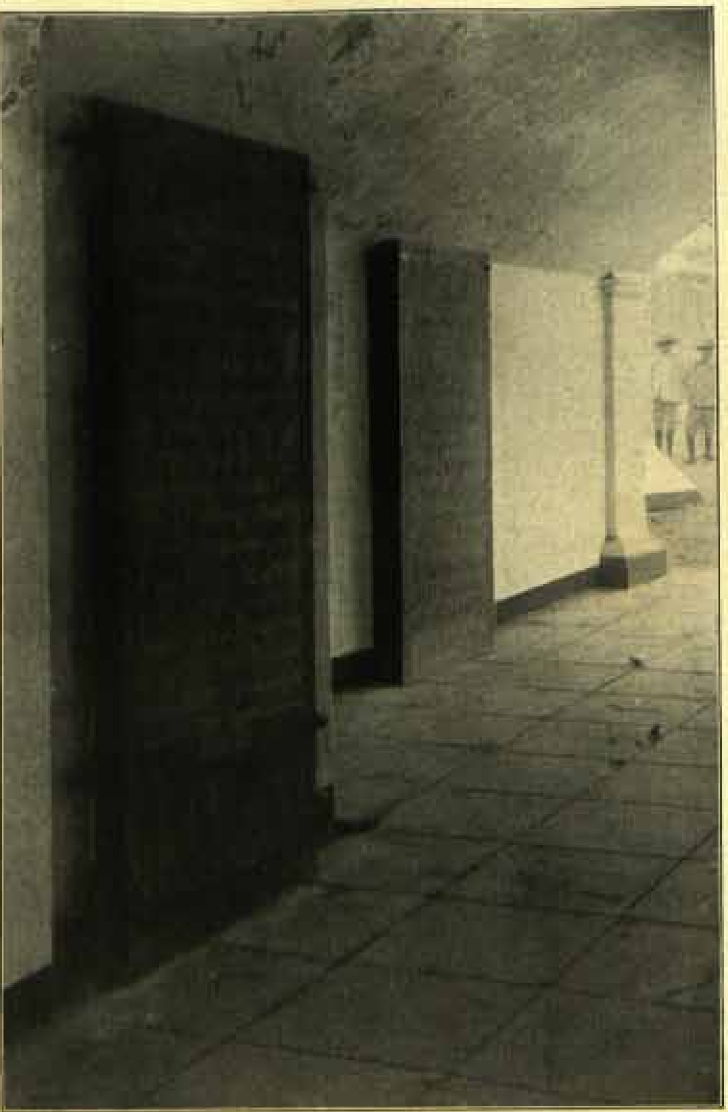
De potlood-teekeningen van Panataran werden door den Bouwk. Adj. Inspecteur ingeleverd en zullen op het bureau in inkt gezet worden.

§ 9. *Hollandsche en Engelsche Oudheden.*

Bij Gouvernements Besluit van 17 September werd bepaald, dat onder de herstellingen ter voorkoming van verval van de Portugeesche Buitenkerk te Batavia ook begrepen is de herstelling van het orgel, onder aanteekening, dat zoo de daar uit voortvloeiende uitgaven niet kunnen worden bestreden uit de bij besluit van 22

1

2

Het inwendige der eerste poort van Fort Marlborough te Benkoelen.

Mei 1920 toegestane som van f 60.000 de meerdere kosten tot ten hoogste van f 4000 voor rekening van den Lande worden genomen. Mr. J. Riphagen, organist der Willemskerk te Weltevreden, stelde zich bereidwillig beschikbaar om voor de herstelling van het antieke instrument, dat volgens kenners een bijzonder mooien klank bezit, zorg te dragen.

Van Ir. J. L. Moens ontvingen wij een aantal foto's van het fort Marlborough te Benkoelen — tusschen 1714 en 1720 door de Engelschen gebouwd, nadat zij het fort St. George om gezondheidsredenen verlaten hadden — met bijschriften, waaraan wij gaarne het volgende ontleenen.

Pl. 1 en 2. Foto's van het inwendige van de eerste poort van het Fort, gezien vanaf de loopbrug over de buitenste gracht; zij worden overgelegd ter illustratie van de wijze, waarop vier, op verschillende plaatsen aangetroffen oude Engelsche grafsteenen door mij zijn ingemetseld in het afgeloopen jaar.

Pl. 1 (op den achtergrond) Steen van *George Shaw*, in drie verspreide stukken gevonden op het emplacement van het voormalige Fort St. George, nabij KM 3 van den weg van Benkoelen naar Ketahoen. Voor zoover bekend nog niet gepubliceerd. De inscriptie luidt: „*GEORGE SHAW Son of Mr. Thomas Shaw of London Merchant;* „*after he had served the RT. HONble. COMPANY as Factor in Fort St. GEORGE for* „*some time; came over in the Year 1699 Second of this Place. In which Station he continued* „*until he was removed by death, April y*

Op den voorgrond steen van James Cuney; aangetroffen met den volgenden steen achter het tegenwoordige residentiekantoor te Benkoelen. De nog niet gepubliceerde inscriptie luidt: „*Here Lyeth Interrd the Body of Capn. James Cuney He* „*departed this Life February ye. 7th. 1737 Ao. Aetatis 36*"

Pl. 2. Op den voorgrond steen van Henry Stirling. Inscriptie: „*Here lies Interred* „*The Body of HENRY STIRLING late of Council at Fort Marlborough on this Coast.* „*He was ninth Son of James Stirling of Keir Esqr. and the Honourable Mrs. Marion* „*Stuart of the Kingdom of Scotland and Departed this Life on the first day of April 1744* „*Aged 25 Years*".

Op den achtergrond Steen van Richard Watts overgebracht van het zg. Monument Parr, waar het uiteraard niet thuishoorde; vermoedelijke vindplaats de zelfde als hoogerbeschreven steen van Shaw. Inscriptie reeds gepubliceerd, doch onvolledig: „*Richard Watts Esqr. some time of Council for the Rt. Honble. Compas* „*Affairs in fort St. George And in the Year 1699 came over Deputy Governor of this* „*Place And in abt. three Years after made by Commission from the Company the first* „*President of this Coast in wch. Station he departed this Life Decemr. 17, 1705. And* „*in the 44th Year of his Age*".

Pl. 3. Achterzijde van de eerste poort van het Fort Marlborough; op de foto is de steen van Shaw ook nog te zien. Op den voorgrond links het graf van een onbekenden Engelschman (grafsteen onbeschreven); daarnaast (op de foto niet zichtbaar), liggen de graven van Thomas Parr en Charles Murray met beschreven steenen. Over de eerste zie nader hierbeneden. Het grafschrift van Murray (reeds

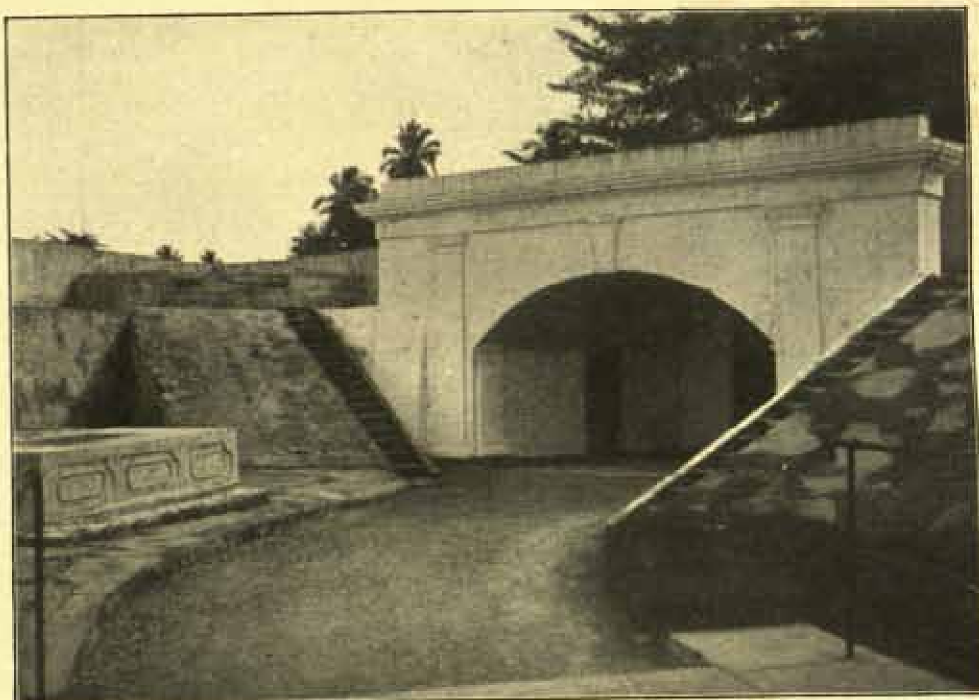
gepubliceerd, doch onvolledig) luidt als volgt: „*Here are deposited the Remains of CHARLES MURRAY ESQ*r. *Assistent to the Resident of Fort Marlborough. His Bravery arrested the sanguinary Progress of the BAND of ASSASSINS on the Night of the 27th December 1807, when THOMAS PARR ESQ*r. *RESIDENT of BENCOOLEN & REPRESENTATIVE of the GOVERNMENT fell bij their misguided Fury. His humane Care preserved the Life of the Widow of his Friend, wounded in continued Effort to shield her Husband from the Daggers of the Assassins. Disease induced by anxious and unceasing Exertions in the zealous Discharge of his public Duty during a Season of Danger and Alarm, terminated this Life on the 7th of January 1808 Aged. 21 Years. In Memory of the brave and humane Conduct and his public Service THE RIGHT HONOURABLE LORD MINTO Governor General in Council ordered this Monument to be erected*".

Pl. 4. Gezicht op de binnenzijde van den tweeden wal, aansluitend aan de tweede toegangspoort; deze wal verkeert nog in zijn oorspronkelijken staat. Het fort doet thans dienst als kazerne voor de gewapende politie van Benkoelen. Rechts ziet men een hoek van het moderne kazernegebouw, dat binnen de wallen is aangelegd.

Drie foto's met bijzonderheden betreffende den in 1807 vermoorden Engelschen Resident van Benkoelen Thomas Parr.

Pl. 5 en 6. Foto's van de drie gemetselde graven tusschen de eerste en tweede poorten van het fort Marlborough. Op foto 5 zijn slechts twee der graven te zien n.l. dat van een onbekende en dat van Parr; op foto 6 is ook het graf van Murray te zien. Het voorste gedeelte der graven is het hoofdeneind, de kleine (tweede) grafsteen is „added at the feet" der overledenen, door familie of vrienden als klein blijk van waardeering enz. Het graf van Parr is het middelste der drie graven. Hier volgt de copie van het grafschrift op den steen van Thomas Parr, zooals die thans is aangebracht in het Monument Parr (zie hierbeneden). Reeds gepubliceerd, doch zeer onvolledig en foutief:

Here are deposited
the Remains
of
THOMAS PARR ESQUIRE
RESIDENT
and Representative of the Honorable E.I.C^{Y}.
at
FORT MARLBOROUGH
in
BENCOOLEN
who
although a benevolent Father to the
Malay Inhabitants and solicitous to improve
their Freedom and Prosperity in the
prudent and gradual Introduction of

3

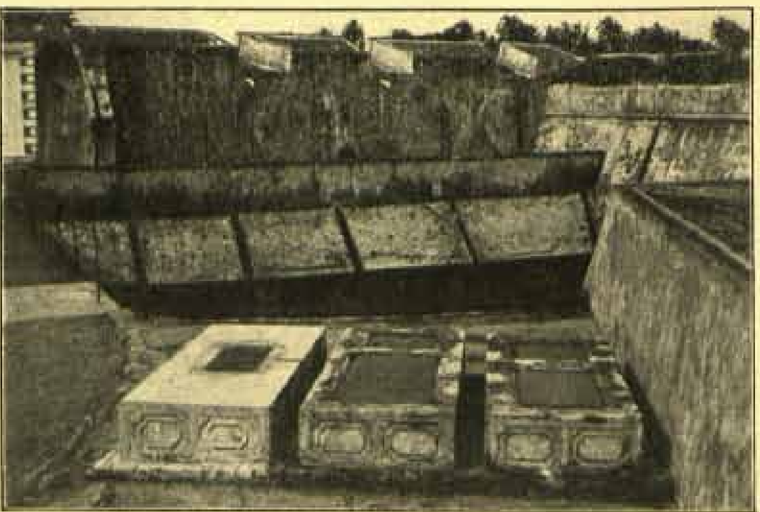

4

Fort Marlborough te Benkoelen.
3. Achterzijde van de eerste poort. 4. Binnenzijde van den tweeden wal.

5

6

7

5 en 6. Gemetselde graven in Fort Marlborough te Benkoelen.
7. Monument Parr te Benkoelen.

SPONTANEOUS....................
fell
with (out Senti) ence
of the .... (and unr)ivaled atrocity
under the misguided and barbarous Fury
of a Band of Assassins
in the Night of the 27th of December
A. D. 1807
in the... th Year of his Age.

The rare and estimable qualities
the pure and mild Virtues
which in private Life adorned
THE INDIVIDUAL
are recorded in the Affections
of the Afflicted Friends
who have survived him

IN TESTIMONY
of the high Score entertained by the
SUPREME GOVERNMENT
of
BRITISH INDIA
of the eminent Talents indefatigable Toil
and inflexable Integrity which
as a PUBLIC MAN
marked a faithful and meritorious Service
of twenty three Years
under the
PRECIDENCY of FORT WILLIAM
in
BENGAL
and were more conspicuously displayed
in the important and arduous Station
which he held
to the Close of his exemplary Life
with singular Honor to
HIMSELF
and Advantage to
His EMPLOYERS
THE RIGHT HONORABLE GILBERT LORD MINTO
Governor General in Counsel

has ordered
this Marble to be erected
to his Memory.

In den eersten regel van bl. 91 blijkt achter het woord „spontaneous" nog te moeten staan „Innovation"; de overige oningevulde plaatsen zijn absoluut onleesbaar, terwijl de tusschen haakjes geplaatste woorden in den derden en vierden regel op gissingen berusten. De steen is zoo sterk verweerd, dat de lezing eerst na toepassing van allerlei kunstgrepen is mogen gelukken. Het ligt in de bedoeling het houten schot t. g. t. te vervangen door een marmeren plaat.

Pl. 7 het z. g. Monument Parr, in den volksmond Koeboeran boelĕd geheeten; dit monument werd in 1808 op last van de Engelsche Compagnie en op kosten van de bevolking opgericht ter herdenking van den moord op Parr. Dezen Resident werd terwijl hij ziek te bed lag, door eenige „assassins" het hoofd afgesneden, welk hoofd daarna in triomf werd rondgedragen. Dit geschiedde naar aanleiding van eenige cultuurdwangmaatregelen, welke Parr op last van zijn Compagnie en wellicht wat heel streng doorvoerde. Het planken schot werd aangebracht in een der vier toegangen, welke na de hevige aardbeving van 1914 gedurende de restauratie werd dichtgemetseld en waarin de bovenbeschreven steen van Watts werd gesteld.

Thans heet het terrein van de voormalige woning van Parr „Kĕbon Koemĕndoer"; het is echter nog bij de omwonende bevolking bekend, dat er eertijds gewoond heeft „Toean Mister Parr". De heuvel waarop Parr's woning stond heette Mount Felix, dezelfde naam die thans nog het geheele perceel draagt in de kadastrale registers. Het perceel is gelegen aan den ouden Engelschen weg van het Fort Marlborough naar de toenmalige havenplaats aan de Poeloe-baai, genaamd Pasar Atjeh. Van de woning is nagenoeg niets meer over; van de fundamenten zullen wellicht nog de restanten kunnen worden opgegraven.

Een woord van dank aan den heer Moens voor zijn belangrijke mededeelingen en niet minder voor zijn bemoeiingen om de Engelsche grafsteenen een waardige opstelling te verzekeren, is hier niet misplaatst.

§ 10. *Programma voor het volgend kwartaal.*

De Wnde. Inspecteur zal vergezeld van den Bouwk. Adj. Inspecteur en den Fotograaf-teekenaar een reis ondernemen naar Bali waarbij het onderzoek naar de zich nog in diverse desa's bevindende koperen platen zal voortgezet worden.

De bouwk. Inspecteur en bouwk. Adj. Inspecteur zullen respect. de werkzaamheden aan de tjandi's Prambanan en Sawentar voortzetten.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,
Dr. F. D. K. BOSCH.

LIJST

DER FOTOGRAFISCHE OPNAMEN

IN HET DERDE KWARTAAL 1920.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5265	13 × 18	Tjandi Lawang, distr. en afd. Bojolali (Solo).	Tempel gezien van af het Westen.
5266	"	Idem	id. id. Zuiden
5267	"	Idem	id. id. Noord-Oosten
5268	"	Idem	id. id. Zuiden (detail)
5269	"	Idem	Z. W. hoek na gedeeltelijke ontgraving.
5270	"	Idem	Na de ontgraving. Van af het Noord-Oosten.
5271	"	Idem	id. id. Noord-Westen.
5272	"	Idem	id. id. Zuid-Westen met afzonderlijk opgestelden top.
5273	"	Idem	Antefix met ornament.
5274	"	Idem	Drie verschillende steenen met ornament.
5275	"	Tjandi-redjo (Paras) distr. en afd. Bojolali (Solo).	Terras-muur (?).
5276	"	Idem	Opgegraven fragmenten.
5277	"	Langenardja (lustverblijf v/d Soenan van Soerakarta).	Steenen beelden (drie Kuwera's, een Durgâ en een Ganeça).
5278	"	Idem	id. (tempelwachter, leeuw, Ganeça, drie Durgâ's enz).
5279	"	Soekoeh, distr. Karangpandan afd. Sragen.	Gezicht op het hoofd-monument met terras.
5280	"	Idem	Drie bas-reliefs.
5281	"	Soerakarta (stads-tuin)	Steenen beeld van Durgâ.
5282	"	Blitar (Regents-erf)	id. van Sûrya, Durgâ en vrouwen- (spuier) beeld.
5283	"	Idem	Steenen beeld van Brahmâ en Râkṣasa.
5284	"	Idem	Achterzijde Râkṣasa-beeld.
5285	"	Idem	Steenen beeld van Durgâ.
5286	"	Idem	id. van een Danawa, een Çiwa en een kikker (regengod)?.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5287	13 × 18	Blitar (Regents-erf)	Steenen beeld van een Râkṣasa en een sluit-steen met ruiter op fabeldier en relief.
5288	„	Idem	id. van een god, een godin, een spuier-beeld en een beschreven steen.
5289	„	Soerabaja (vroeger i/h bezit v/d. heer Mens Fiers Smeding).	Steenen-beeld van Pârwatî (?) (Vergl. Rapp. O. C. 1908 p. 21 sqq.)
5290	„	Idem	Steenen-beeld van Çiwa (Mahâdewa)
5291	„	Idem	id. van Lakṣmî.
5292	„	Idem	id. van Çiwa (Mahâdewa)
5293	„	Idem	id. van Çiwa-Guru.
5293a	„	Idem	id. id.
5294	„	Idem	id. van Pârwatî.
5295	„	Idem	id. van Wiṣṇu (?).
5296	„	Idem	id. van Pârwatî (?).
5297	„	Idem	Onbekend beeldje.
5298	4½×6½	Tjisolok, distr. Palaboehan, afd. Soekaboemi (Pr. Regentsch.)	Twee (ronde) steenen hoofden, bij den pasanggrahan.
5299	9 × 12	Menado (Protestantsche kerk) eiland Celebes.	Zilveren beker met gravures.
5300	„	Idem	Zilveren schaal (onderkant) v/h doop-font.
5301	„	Idem	Zilveren schaal (bovenkant) met gravures.
5302	„	Idem	id. (bovenkant) vergroot.
5303	„	Idem	id. detail rand-gravure.
5304	„	Idem	id. id.
5305	„	Idem	id. id.
5306	„	Idem	id. id.
5307	„	Idem	id. id.
5308	„	Idem	id. id.
5309	13 × 18	Tjandi Toempang, distr. Pakis, afd. Malang, thans Mus. Bat. No. 76a.	Steenen beeld van Hayagrîwa.
5310	„	id. id. No. 112a.	Steenen beeld van Bhṛkuṭî.
5311	„	id. id. No. 247a.	id. van Sudhanakumâra.
5312	„	Tj. Sanggrahan, distr. en afd. Toeloengagoeng.	Westzijde v/d ringmuur na de ontgraving in 1920.
5313	„	Idem	Z. W. hoek v/d poort na de ontgraving.
5314	„	Idem	Z. zijde v/d ringmuur. id.
5315	„	Tj. Soember Nanas, distr. Srengat, afd. Blitar.	Aanzicht vóór de ontgraving.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5316	13 × 18	Tj. Soember Nanas, distr. Srengat, afd. Blitar.	Aanzicht v/d uitgraving v/d overzijde van de kali.
5317	„	Tj. Sawentar, distr. en afd. Blitar, res. Kediri.	Overzicht van uit het Westen, na de ontgraving in 1920.
5318	„	Idem	id. van uit het Noorden. id.
5319	„	Idem	id. van uit 't Zuid-Oosten, id.
5320	„	Idem	Topstuk.
5321	„	Idem	id. van een andere zijde.
5322	„	Tjandi Prambanan.	Çiwatempel. Trapvleugel voor de herstelling. Zie schema 4200 No. 7.
5323	„	Idem	Çiwatempel. Trapvleugel voor de herstelling. Zie schema 4200 No. 1.
5324	„	Idem	Çiwatempel. Zittend beeld, vermoedelijk behoorende boven een der ingangen naar de cella's. Zie foto's 5262, 5264.
5325	„	Idem	Zijwand van een der torentjes, die den doorgang naar de cella's flankeeren. Hoek-middenpilaster. Zie 4206.
5326	„	Idem	Hoekpilaster van hetzelfde bouw-deel. Zie No. 5325.
5327	„	Idem	Band met de voorstelling van eenden, behoorende bij de kroonlijst v/d Çiwatempel. Zie foto 5346.
5328	„	Idem	Kâlakop, vermoedelijk behoorende boven één der ingangspoorten naar de cella's v/d Çiwatempel. Zie foto's 3824 en 3835.
5329	„	Idem	Çiwatempel. Pilaster behoorende bij één der ingangspoorten naar de cella's.
5330	„	Idem	id. id. met een belangrijke aanwijzing van aansluiting aan het tempellichaam.
5331	„	Idem	Çiwatempel. Uitw. hoek v/d tweeden tempel-ringmuur vóór de herstelling. Zie schema 4200 No. 23.
5332	„	Idem	id. id. Zie schema 4200 No. 27
5333	„	Idem	id. id. Zie schema 4200 No. 25
5334	„	Idem	id. id. gedurende de herstelling. Zie schema 4200 No. 11; met aanwijzing van een merk-

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
			waardige vondst, in den vorm van een koperen potje.
5335	13 × 18	Tjandi Prambanan.	Het koperen potje bedoeld op foto 5334, ongeveer op 1/5 van de ware grootte.
5336	"	Idem	Brahmâ- of Wiṣṇu tempel. Beeld in nis, behoorend in het tempellichaam.
5337	"	Idem	id. id. beeld in nis, met er bovenbehoorende bekrooning.
5338	"	Idem	id. id. meer gecompleteerd.
5339	"	Idem	Çiwatempel. Gedeelte van een nisbekrooning behoorende boven een der nissen in het tempellichaam.
5340	"	Idem	Çiwatempel. Gedeelte van een nisbekrooning behoorende boven een der nissen in het tempellichaam, meer gecompleteerd.
5341	"	Idem	id. id. id.
5342	"	Idem	Çiwatempel. Tweede tempelringmuur (op den omloop) Westzijde v/d N. trap na gedeeltelijke herstelling. Zie schema 4200 No. 28.
5343	"	Idem	id. id. vóór de herstelling. Zie schema No. 4200 No. 26.
5344	"	Idem	id. Inw. hoek. id. id. id. Zie schema No. 4200 No. 24.
5345	"	Idem	id. Westtrap id. id. id. id.
5346	"	Idem	id. Uitw. hoek. id. id. id. No. 20.
5347	"	Idem	Uitw. hoek. id. id. id. No. 18.
5348	"	Idem	Dorpel (bestemming nog onbekend.
5349	"	Idem	id. meer gecompleteerd.
5350	"	Idem	id. compleet, met belangrijke aanwijzing voor eventueele herplaatsing.
5351	"	Idem	id. meer gecompleteerd en met belangrijke aanwijzing v/d eventueele herplaatsing.
5352	"	Idem	id. id. id.
5353	"	Idem	id. id. id.
5354	"	Idem	id. (geprononceerde schoudervorm).
5355	"	Idem	id.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5356	13 × 18	Tjandi Prambanan	Dorpel.
5357	"	Idem	Boventerrein-ringmuur. N. W. hoek vóór de herstelling.
5358	"	Idem	id. id. Zuid-Westhoek vóór de herstelling, van af het Oosten.
5359	"	Idem	Zijwand van een der torentjes, die den doorgang naar de cella flankeeren (eventueel zullen bekronen). Midden-pilaster.
5360	"	Idem	id. id. fragmenten.
5361	"	Idem	id. id. hoek- en midden-pilaster.
5362	"	Idem	id. id. als No. 3361, meer ter zijde.
5363.	"	Idem	Pilaster met makara-basement, enz. vermoedelijk behoorende bij een der ingangen der twee kleinste tempels op het boven-tempelterrein. Vergelijk 4070.
5364	"	Idem	Dorpel. (kâlakop).
5365	"	Idem	id.
5366	"	Idem	id. Kâlakop, bestemd voor afsluiting van een der vier toegangen naar de cella's van den Çiwatempel.
5367	"	Idem	id. Onderste deel. Bestemd voor afsluiting van een der doorgangen naar de cella's v/d Çiwatempel. Vergelijk foto's Nos. 5359-5362.
5368	"	Idem	id. als No. 6367, meer gecompleteerd.
5369	"	Idem	id. id. id.
5370	"	Idem	id. id. id., met zeer belangrijke aansluiting aan de torentjes, die den doorgang naar de cella's flankeeren. Vergl. foto's 5359-5362.
5371	"	Diëng-Plateau.	Tjandi Sĕmbadra, op 15 Juni 1920.
5372	"	Idem	Tjandi Poentadewa id.
5373	"	Tjandi Mendoet, distr. Moentilan, afd. Magelang.	Vóóraanzicht tijdens de restauratie in 1901.
5374	"	Hoofdplaats Jogjakarta.	Gezicht op een der poorten van het vroegere water-kasteel.

EPIGRAPHISCHE EN ICONOGRAPHISCHE AANTEEKENINGEN

DOOR

DR. F. D. K. BOSCH.

1. *Nogmaals de koperen plaat van 848 Çaka.*

Prof. Krom's Epigraphische Bijdrage „Een koperen plaat van 848?" [1]) waarin de juistheid van het jaartal 848 der door ons in het Oudheidkundig Verslag 1917 p. 88 vlg. besproken oorkonde in twijfel getrokken wordt, noopt ons nog eenmaal op deze kwestie terug te komen.

De lezer van prof. Krom's artikel herinnert zich, dat de schrijver na eene vergelijking van den tekst der bewuste inscriptie met andere oorkonden uit ongeveer denzelfden tijd tot de conclusie komt, dat de inkleeding en formuleering van het gunstbewijs te ouderwetsch zijn voor het jaar 848 en beter passen in de twintiger jaren van dezelfde eeuw. Verder wijst hij er op, dat in deze periode de cijfers voor 2 en 4 vaak moeielijk te onderscheiden zijn, aangezien het eerste cijfer, als de naar links buigende poot een terughaal naar rechts maakt en nog wat naar beneden doorgetrokken wordt, sprekend op een 4 gaat lijken, en neemt dan aan, dat, al moge het cijfer op zichzelf meer overeenkomst met een 4 dan met een 2 vertoonen „de bedoeling van den man, die het cijfer er ingrifte, een 2 geweest moet zijn". Hiermede zouden alle moeilijkheden verdwenen zijn: als het jaartal 848 luidt kan men zich aan de oude opvatting, dat Dakṣa vóór of in 841 overleden is en Siṇḍok eerst in ca 851 den troon beklimt, houden.

Nemen wij het cijfer in kwestie nader in beschouwing.

1. 2. 3.

Als wij prof. Krom's bedoeling goed weergeven is de 2 van fig. 1 van het door hem beschreven type, dat een bedriegelijke overeenkomst met de 4 vertoont. Wij gaan

1) Bijdrage Kon. Inst. 75 (1919) p. 8 vlg.

hiermede geheel accoord, maar wijzen er tegelijk op, dat het niet déze cijfer-vorm was, die Brandes bij de transcriptie van de oorkonde van Dinaja aan't weifelen bracht. Zooals men uit fig. 2 ziet,[1]) is het eigenaardige van die cijfers, dat de benedenhaal niet naar rechts, maar juist zeer ver naar links is doorgetrokken, en dat in sommige gevallen de verticale lijn in het midden een zwakke indeuking naar links vertoont, zoodat men in onzekerheid verkeert of men met een abnormale 2 of met een dito 4 te maken heeft.

Het cijfer, waar het om te doen is, de 4 van het jaartal van onze koperen plaat, vertoont noch de door prof. Krom veronderstelde, noch de op den steen van Dinaja voorkomende afwijkingen. Het is een gewone, normaal-gevormde 4 met de scherpe knik naar voren, die het cijfer op de arabische 3 doet lijken. De andere cijferteekens voor 4 in dezelfde inscriptie, die op precies dezelfde wijze gevormd zijn, al zijn zij wat duidelijker en krachtiger uitgevallen, doet elken zweem van twijfel, die nog mocht zijn overgebleven, verdwijnen.

Of nu prof. Kroms suppositie, dat de graveur, die een 4 schreef, in werkelijkheid een 2 bedoeld heeft, houdbaar blijft?

Men zal moeten toestemmen, dat het geen lichte taak is daarvoor het overtuigend bewijs te construeeren.

Al zijn de Hindoe-Javaansche graveurs bij de weergave van den tekst nog al eens slordig te werk gegaan, bij een zoo uitstek gewichtig onderdeel als de dateering van een oorkonde zijn zij steeds bijzonder punctueel geweest. De jaartallen van de authentieke edicten hebben steeds een onbeperkt vertrouwen genoten en, naar ons weten, is nooit één enkel feit aan 't licht gekomen, dat dat vertrouwen heeft vermogen te schokken.

Om dus waarschijnlijk te maken, dat bij 't graveeren van het jaartal in kwestie de Javaansche werkman zich vergist heeft en een 4 gegrift heeft, waar hij een 2 bedoelde, dat verder de oorkonde is uitgegeven en door de betrokken desa in ontvangst is genomen, zonder dat de fout hersteld werd, kortom, dat een reeks gebeurtenissen heeft plaats gehad, die even zoovele uitzonderingen op den gewonen gang van zaken zijn, zullen de aan te voeren argumenten buitengewoon krachtig en overtuigend moeten zijn. Wij gelooven niet, dat prof. Krom er in geslaagd is die te leveren.

Zonder iets af te willen doen van de resultaten, die de vergelijking tusschen onze oorkonde en de ongeveer gelijktijdige heeft opgeleverd, blijven wij het een waagstuk achten alleen aan de hand van eigenaardigheden van inkleeding en stijl een oorkonde op een 20 jaar nauwkeurig te dateeren, te meer als die oorkonde in een onzekere en woelige periode valt als de eerste helft der 9de Çaka-eeuw op Java stellig geweest is.

1) Ontleend aan foto No. 744 van de Oudheidk. Comm., die de voorzijde van den steen weergeeft. Van deze gelegenheid maken wij gebruik er op te wijzen, dat de bedoelde steen aan vier zijden beschreven is, waarvan slechts ééne in Brandes' Oud-Jav. Oorkonden getranscribeerd is. De tekst bevat niet 25 regels schrift (Knebel R.O.C. 1902 p. 331) maar 22 en is ook niet „afgeschuurd en beschadigd", maar, het boven gedeelte van den linker zijkant uitgezonderd, vrij goed leesbaar.

Wanneer men op de vindplaats van de koperen plaat (nabijheid van Boroboedoer) staat mag maken, zou voor de gesignaleerde verwantschap tusschen ons edict en die der twintiger jaren van dezelfde eeuw nog wel een andere verklaring te vinden zijn dan prof. Krom voorstelt. Niets belet ons te gelooven, dat de kanselarij-stijl op Midden-Java tot in het midden der 9de Çaka-eeuw ouderwetsche allures behouden heeft en dientengevolge de tekst van de midden-Javaansche plaat van 848 meer overeenkomst vertoont met de kwart-eeuw oudere edicten dan met de gelijktijdige Oost-Javaansche. Een feit, dat voor deze verklaring pleit, vindt men in de Jayapattra van 849, welke eveneens midden-Javaansche oorkonde een even korte, even „ouderwetsche" dateering bevat als de plaat van 848.

Zoolang dus niet de onomstootelijke bewijzen geleverd zijn, dat de 4 van het jaartal 848 op eene — even onbegrijpelijke als onvergeefelijke — vergissing van den graveur berust, óf overtuigend is aangetoond, dat in een bepaalde periode der Javaansche epigraphie het teeken voor de 4 ook voor de 2 gebruikt is, meenen wij aan de verlokkingen van het jaartal 828 — met zijn eenvoudige oplossing van het vraagstuk — weerstand te moeten bieden en ons te blijven houden aan 848 onder aanvaarding van alle tegenstrijdigheden en moeielijkheden, die het in het leven heeft geroepen. [1])

2. *De Inscriptie van Ranoe-Kembolo.*

Deze tot heden onbekende inscriptie werd door den heer Lisius, administrateur van de onderneming Ranoe Pani, in 1919 ontdekt op een steenblok aan den Westelijken oever van de Ranoe-Kembolo (op de Noordhelling van den Semeroe, district Kandangan, afdeeling Loemadjang, residentie Pasoeroean). Door tusschenkomst van den heer Van Stein Callenfels ontving ik van den vinder een afteekening van het inschrift en later een door den heer Gerritsen, Iste Luitenant van den Topografischen Dienst, genomen foto.

Het tweeregelige, goed gespaard gebleven inschrift begint met een viertal karakters, waarvan de beteekenis niet duidelijk is. Het eerste teeken is een l a of, als cijfer opgevat, een 7. Daarop volgen twee gelijkvormige teekens, die als letters noch als cijfers zijn thuis te brengen; het meest gelijkenis vertoonen zij met de j a, waarvan dan echter het middenstuk op geheel ongewone wijze gevormd zou zijn, of, als cijfer opgevat met de 4, in spiegelschrift. Het vierde teeken is een g a, als cijfer een 1.

De rest van het inschrift, waarvan de lezing geen moeilijkheid geeft, luidt: m p u k â m e ç w a r â t i r t h a y a t r a (te lezen K â m e ç w a r a en t î r t h a y â t r â) d.i. „de tocht naar de heilige badplaats (ondernomen door) Heer Kâmeçwara."

Uit de Javaansche epigraphie zijn drie peronen van den naam Kâmeçwara

1) Door de vriendelijkheid van Dr. Bosch in staat gesteld nog even van zijn gevoelen te doen blijken, meent ondergeteekende de interpretatie van het cijferteeken door 2 te moeten handhaven. De krul links boven loopt trouwens ook verder naar beneden, dan men uit de reproductie op p. 98 (No. 3) kan opmaken, en in de 𝓒, die wij op de plaat zien, herkennen wij een 2, die door zijn wat langer staart bedriegelijk op een 4 gelijkt. N. J. Krom.

Inscriptie van Ranoe-kembolo.

Gouden beeldje van Mindanao.

bekend; de beide vorsten, die respectievelijk van ca. 1038 — 1052 en omstreeks 1107 over Kediri regeerden, en een hoogwaardigheidsbekleeder genoemd in de ambtenarenlijst van de oorkonde van Sidoteka van 1245. [1]) Het is duidelijk, dat geen der beide Kedirische koningen met het mpu Kâmeçwara onzer inscriptie bedoeld kan zijn, daar in dat geval de naam door den Mahârâja-titel of minstens het prefix çrî zou zijn voorafgegaan. Blijft dus over de hoogwaardigheidsbekleeder van Sidoteka, die voluit heet: rakryan mantrî sirikan dyah Kâmeçwara.

De titel dyah, dien deze Kâmeçwara voert, is uitsluitend aan de familieleden en de allervoornaamste ambtenaren des vorsten voorbehouden, terwijl mpu ook voor de namen van lagere functionarissen gebruikt wordt. [2]) Het is intusschen opmerkelijk, dat in de oudere oorkonden, uit den tijd van mpu Siṇḍok, voor de namen van dezelfde ambtenaren in dezelfde functie mpu niet zelden met dyah wisselt. Zoo wordt de rakryan wka dyah Balyang [3]) elders pu Balyang genoemd [4]); dyah Sahasra [5]) heet elders pu Sahasra [6]) enz. Men mag hieruit besluiten, dat dyah een voornamer vorm is van mpu, maar overigens geen groot verschil tusschen beide titels bestond.

Op grond van de titulatuur zou er dus geen overwegend bezwaar bestaan om den dyah Kâmeçwara van Sidoteka met den mpu Kâmeçwara van Ranoe-Kembolo te vereenzelvigen. Er kunnen echter natuurlijk nog vele andere personen van dien naam bestaan hebben, zoodat we ons van verdere gissingen omtrent de identiteit van den vromen bedevaartsganger moeten onthouden.

Met den tîrtha, die in de inscriptie genoemd wordt, kan niet anders dan het meertje Ranoe-Kembolo bedoeld zijn, aan welks Westelijken oever het steenblok is aangetroffen. In den Hindoe-Javaanschen tijd was dit dus een heilige badplaats en ter gedachtenis van een pelgrimstocht daarheen heeft mpu Kâmeçwara het inschrift in den steen laten beitelen.

3. *Een gouden Hindoe-beeldje van Mindanao (Philippijnen).*

Bij zijn bezoek aan Batavia bij gelegenheid van het Ingenieurs-congres stelde prof. H. Otley Beyer, Chief of the Museum Division of the Philippine Library and Museum te Manilla, ons een drietal foto's van een belangrijke vondst ter hand, die onlangs op Mindanao gedaan is, bestaande uit een gouden Hindoe-beeldje. Aan de door prof. Beyer bereidwillig verstrekte inlichtingen ontleenen wij het volgende. Het voorwerp werd, na het woeden van een hevigen storm, gevolgd door een overstrooming van de rivier, door een inlandsche vrouw gevonden in de modder van

1) O.J.O. LXXXIII.
2) K.B.W.b. s.v. dyah: „raden, vóór de namen van ongetrouwde mannen .... Zonen v. hofgrooten, die met een prins opgevoed en hem reeds van kindsbeen als gezellen of bedienden worden toegevoegd." Zie ook Krom, Epigraphische Bijdragen I, B.K.I. 75 (1919) p. 11.
3) O.J.O. XXXIV, XXXVII (851), XXXVIII (851), XLIII (852).
4) O.J.O. LII.
5) O.J.O. XXXVII (851).
6) O.J.O. XLVI (857), XLVIII (865), LI (866).

een ravijn op den linkeroever van de Wawa-rivier, dichtbij de stad Esperanza, Agusan Province, Mindanao. Het is vervaardigd van zuiver geel goud van omstreeks 21 karaat, weegt 1791.5 gram en vertegenwoordigt een waarde van $ 1003.15. De tegenwoordige eigenaar, een official van Agusan Province, ontving het van de oorspronkelijke vindster tegen een kleine vergoeding (!). De totale hoogte is 15.2 c.M., de breedte van knie tot knie 9 c.M. Omtrent de vindplaats teekent prof. Beyer nog aan, dat de inwoners van Agusan Province heidenen zijn en geen Mohammedanen ooit daar gevestigd zijn geweest. Het land stond vroeger (ca. 1500 A.D.) onder een hoofd bekend als de Raja van Butuan.

Behalve dit gouden beeldje en een koperen beeldje van 8 c.M. hoogte, dat in 1820 op het eiland Sibu gevonden werd en een Çiwa zou voorstellen, zijn in de Philippijnen geen Hindoe-beelden ooit aangetroffen. De vondst van het eerste is ook voor Java niet zonder belang, omdat Hindoe-Javaansche stijlinvloed er duidelijk in te bespeuren is. Vooral de overeenkomst met de bronsjes van Ngandjoek is opvallend. De hooge spits toeloopende makuṭa met rozetten op den voorhoofdsband, de armringen met vierbladerige bloemen versierd, het vrouwensnoer, waarin het koord gemakkelijk te herkennen is en eindelijk het gelaat met den langen Griekschen neus, herinneren levendig aan de Ngandjoeksche voorstellingen. Alleen is alles bij het Philippijnsche beeldje veel grover van uitvoering en onbeholpener van makelij. Om die reden zal men het niet zonder meer aan een Hindoe-Javaanschen kunstenaar mogen toeschrijven, maar eerder aan een vrij krachtigen stijlinvloed moeten denken.

Daar de godin in geen der beide handen een attribuut voert, is geen gissing omtrent haar identiteit mogelijk, zelfs is niet uit te maken of zij tot het Çiwaitische of Buddhistische pantheon gerekend moet worden. Het feit, dat — althans op Java — veel grooter aantal Buddhistische dan Çiwaitische bronzen en gouden beelden voorkomen en de laatste gewoonlijk staand worden voorgesteld, doet de schaal een weinig naar den Buddhistischen kant overhellen.

4. *Oudheden ter Westerafdeeling van Borneo.*

Tot de merkwaardigste oudheden in de Westerafdeeling van Borneo behoort de mukhalingga („lingga met aangezicht") te Sepaoek (een eind bovenstrooms Sekadau, onderafdeeling Sintang, res. Westerafd. van Borneo), het eerst opgemerkt door Teysmann in 1875 [1]) en daarna beschreven door Controleur Bakker in een onuitgegeven, thans in het archief van den Oudheidkundigen Dienst berustende Nota van omstreeks 1880 [2]).

De Resident van de Westerafdeeling van Borneo was zoo vriendelijk op ons verzoek een foto van dezen lingga te laten maken, die hierbij wordt afgebeeld tegelijk met een bij de bovengenoemde Nota-Bakker behoorende potloodteekening van den mukha, die op de foto niet duidelijk is.

1) Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië XXXV (1875) p. 325 vlg.
2) Zie verder Not. Bat. Gen. 1876 p. 77, 1877 p. 44 vlg., 1882 p. 137 vlg., 1892 p. 11 en Rouffaer, Zijn er nog Hindoe-oudheden in Midden-Borneo aan de Boven-Sekadau? Tijdschr. Bat. Gen. LI (1909) p. 469 noot.

1

2

3

4

1. *Mukhalingga van Sepaoek.*
2. *Teekening van den mukha.*
3. *De drie vlakke steenen van Sepaoek.*
4. *Antefix en zandsteenen beeldje van Sanggau.*

Bakker beschrijft den lingga als volgt: „De op blz. 53 van het verslag van den heer J. E. Teysmann bedoelde Lingam staat achter het huis van Adeh Inal en is gedeeltelijk in den grond gezakt. Het beneden einde van deze zuil heeft den vorm van een vierzijdig, het middelste gedeelte dien van een achtkantig prisma, terwijl het boveneinde den vorm heeft van een halfbolvormig afgesloten cilinder. Elk dezer vormen is 37 c.M. lang. De lengte van het grondvlak bedraagt 26 c.M.; de middellijn van den cilinder is iets korter. Deze cilinder is versierd met een vrouwenhoofd (zie fig. A) hetwelk nog zeer goed zichtbaar is, zijnde alleen de neus een weinig beschadigd. Ook loopen twee kromme lijnen van de achterzijde om de zuil naar voren, waar zij zich in het midden, boven die figuur in een punt vereenigen. Deze zuil was niet oorspronkelijk geplaatst, daar waar zij nu staat, maar is door Pangeran Laksamana vorige bestuurder van het landschap Sepauk derwaarts overgebracht. Zij is door hem gevonden aan den rechteroever der Sepaukrivier dichtbij de monding, waar zij met 4 platte steenen bij eene aardschuiving was bloot geraakt. De 4 andere steenen zijn in den modder blijven liggen en sedert verdwenen. Op dezelfde tandjong, doch aan den oever der Kapoeas, even boven de kleine Chineesche kamp liggen 3 losse steenen welke bij elkander gevoegd een vierkant vormen, waaraan blijkbaar eene steen of zijde ontbreekt. Deze steenen liggen daar sedert menschenheugenis. Zij zijn bijna even groot en hebben den vorm van een gelijkbeenig trapezium, waarvan de basis 120 en de bovenzijde 30 c.M. lang is. De schuine zijden sluiten aan elkander terwijl in het midden een vierkante opening gevormd wordt. Zoowel aan de buiten als aan de binnenzijde dragen zij een opstaanden rand van 7 c.M. breedte. Een inscriptie heb ik niet kunnen ontdekken."

Aan een schrijven van den Controleur van Sintang van Juli 1919 ontleenen wij nog het volgende: „Inderdaad is de lingga met menschenhoofd nog te Nanga Sepauk aanwezig en wel terzelfder plaatse als vermeld in de nota Bakker, evenals de drie vermelde steenen. Volgens de bevolking behoort de lingga bij deze drie steenen, zou er dus in de nota Bakker desbetreffende een onjuistheid zijn. Inderdaad past de lingga ook in de vierkante opening tusschen de drie vlakke steenen, terwijl lingga en steenen even gaaf zijn en van denzelfden ouderdom schijnen. De bevolking hecht een bijgeloovige beteekenis aan deze oudheid en heeft bezwaren tegen een afstand of een verplaatsing ervan."

Daar controleur Bakker de drie trapezium-vormige steenen op de tandjong, waar zij gevonden zijn, gezien en gemeten heeft, bestaat o.i. geen reden aan een onjuistheid in zijn mededeeling te gelooven. Blijkbaar zijn eerst de lingga en daarna de daarbij behoorende trapeziumvormige steenen van de oorspronkelijke vindplaats naar Sepaoek overgebracht.

De lingga van Sepaoek is de eenige ons bekende mukha-lingga in den Archipel [1]).

1) Over den mukha-lingga zie Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography (1916) Vol. II Pt. I p. 97 vlg.
In Indo-China is de mukha-lingga niet onbekend. Zie Parmentier, Inventaire descriptif des monuments cams de l'Annam I p. 558, II p. 394; Finot, B.E.F.E.O. IV p. 914; Maitre, B.E.F.E.O. VI p. 342 en de fraaie plaat op p. 125 van Fournereau, Le Siam ancien I (1895).

Het kenmerk van dezen bijzonderen vorm van Çiwa's symbool is het voorkomen van één tot en met vijf aangezichten, (voorstellende de vijf aspecten van Çiwa als Wâmadewa, Tatpuruṣa, Aghora, Sadyojâta en Içâna), op de pûjabhâga, ook genoemd rudrabhâga, het bovenste, cylindervormige gedeelte. Volgens de âgama's heeft de lingga maar één aangezicht indien de tempelkamer maar één ingang heeft, nml. op het Oosten; zijn er twee ingangen tegenover elkaar, op het Oosten en Westen, dan vertoont de lingga aan de voor- en achterzijde een aangezicht; zijn er vier ingangen op de vier windstreken, dan heeft de lingga vier of vijf gezichten; het vijfde gezicht wordt dan boven op den top van den steen aangebracht en is naar het Oosten gewend. Als de lingga van Sepaoek in een heiligdom is opgesteld geweest, heeft dat, naar uit het bovenstaande is af te leiden, slechts één ingang op het Oosten bezeten.

Verder behoort volgens de âgama's de mukhalingga naar den vorm en afmetingen tot het Sarwasama type, waarbij de hoogten van het onderste vierkante gedeelte (Brahmabhâga), het middelste deel in den vorm van een achthoekig prisma (Wiṣṇubhâga) en het bovenste, cylindervormige deel (Rudra- of Pûjabhâga) aan elkaar gelijk zijn. Dank zij de nauwkeurige meting van Controleur Bakker kan geconstateerd worden dat dit voorschrift ten aanzien van den lingga van Sepaoek nauwkeurig is opgevolgd: de drie genoemde gedeelten zijn immers volgens hem 37 c.M. hoog.

Van deze gelegenheid maken wij gebruik nog enkele andere ons door den Resident verstrekte inlichtingen omtrent oudheden in de Westerafdeeling bekend te stellen.

Het hierbij afgebeelde antefix werd in 1917 op een oude begraafplaats achter het gouvernements etablissement te Sanggau gevonden. Er liggen daar nog vele steenen, die blijkbaar van een gebouw of gebouwtje afkomstig zijn. Vele zijn gebruikt als grafsteenen en om de randen van de graven af te zetten, andere weer maken den indruk, dat ze zich nog op de oorspronkelijke plaats bevinden. Afgaande op de zichtbare hoeveelheden steenen kan het bovenwerk niet heel groot geweest zijn. Omtrent deze overblijfselen vernam de Controleur van Sanggau nog het zonderlinge gerucht, dat daar Klingaleezen gevestigd zouden zijn geweest, althans donker gekleurde menschen, die neusringen droegen.

Ongeveer 1 K.M. Oostelijk van deze plek bevinden zich, volgens denzelfden Controleur, eigenaardig aangelegde terassen, waarop een hoop aarde ligt — naar zeggen der kampongbewoners de overblijfselen van een Hindoekeuken — waaruit bij afgraving een verweerd en beschadigd zandsteenen-beeldje te voorschijn kwam (pl 8).

Wat eindelijk de antieke prauw bij kampong Ngeris aan de Sekadau (een uur bovenstrooms van Rawak) betreft, waarop Rouffaer in 1909 de aandacht vestigde,

en waarover Bouman in 1911 het een en ander mededeelde [1]), daaromtrent ontvingen wij op ons verzoek om inlichtingen de volgende Jobstijding: Volgens bericht van den Gezaghebber van Sekadau deelden de bewoners van kampong Selinta hem mede, dat de prauw vroeger op den oever liggend, tijdens een hevigen bandjir door den stroom is meegesleurd om even bovenstrooms Soengei Kenaja op een zandbank vast te loopen. Door drijfhout is het wrak daarna uit elkaar geslagen en de overblijfselen afgedreven. De bevolking beweert, dat het hout der prauw eene bovennatuurlijke kracht bezat; zoo werd het o.a. gebruikt tot ·ering van ziekten in het rijstgewas.

5. *Aanvulling op de litteratuur-opgave van Tjandi Prambanan (Rapp. Oudhk. Dienst 1915 p. 54).*

Dr. Schrieke wees mij op de hieronder volgende passage in het Uittreksel uit het *Dagregister van de Cartasourase Hoffreyse* door den oppercoopman van Java's gezaghebber Elzo Sterrenberg, Ao. 1744 (De Jonge, Opkomst Dl. VII, Dl. X v.d. geheele serie, p. 41 sq.), welke op Tjandi Prambanan betrekking heeft en nog onopgemerkt is gebleven.

De gezaghebber Sterrenberg gaf op 16 September gevolg aan zijn voornemen om de Mataram te doorkruisen, ten einde te onderzoeken, hoe sterk de daar nog zwervende weerspannige Mantris waren. Met klein gezelschap 's morgens van Kartasoera vertrokken, liep de togt over de navolgende plaatsen: Sangong [1]), Cadersanang, Poko, Malingsong, Moubong, Gondang, Sampora en Anga Swangi. Den volgenden dag passeerde hij de limietscheiding van de Mataram, bij de negorij Tadji, trok door de negorij Prambanang en kort daarna, eenige minuten later, reden zij door de „vermaarde rivier Oempa, deselve correspondeert met de rivieren Solo en Pepee, in de regentijd is zij overal bevaarbaar met diepgaande vaartuigen en wel van 100 tot 200 roeden breed".

Over Randoelawang, bereikte men Djokja. Hier werd gekampeerd en op 17 Oct. [1744] de togt over Gading tot aan de Zuidzee voortgezet; dienzelfden dag nog ving de terugtogt aan, langs de begraafplaats der Soesoehoenans te Magirie.

1) Tijdschr. Bat. Gen. LIII (1911) p. 317 .... „Sedert de heer Pik zich de moeite gegeven heeft enkele planken van het door hem gevonden wrak bij Kg. Ngeris uit te graven, moeten blijkens de door mij verkregen informaties, de omwonende Dajaks en Maleiers weinig tijds later ijverig in de weer geweest zijn dat voorbeeld na te volgen, en zijn mitsdien een aantal planken en balken door hen opgedolven, die zij hebben gebruikt bij den bouw hunner woningen. Behalve, dat zij van djatihout waren, moet, volgens mijne zegslieden, aan die houtwerken niets bijzonders te zien zijn geweest. Geen inscripties, insnijdingen of figuren waren er aan zichtbaar, maar was het den delvers opgevallen, dat aan die planken en balken geen spoor van ijzeren bouten of spijkers te bespeuren viel, doch het geraamte van het vaartuig bijeen was gehouden door verbindingen met idjoektouw." Wanneer, zooals uit het bovenstaande blijkt, omstreeks 1910 de inlanders druk bezig waren het wrak af te breken, is het bevreemdend dat het volgens den gezaghebber van Sekadau, later de rivier is afgedreven, dus nog water hield en vrij gaaf geweest moet zijn. Blijkbaar is de opgave van Controleur Strikwerda (Not. Bat. Gen. 1865 p. 165) juist en hebben zich te Ngeris twee wrakken bevonden, waarvan het eene door Pik is gezien (zie Rouffaer l.c.p. 465) en door Bouman wordt bedoeld, en het andere bij een bandjir uit elkaar is geslagen.

1) De spelling der plaatsnamen door Sterrenberg is behouden. (Noot van De Jonge).

Den 18en Sept. reden zij naar Pasar Gede waar de grafplaats was van Kiai Gede, den eersten vorst over Mataram. Nog dien zelfden dag kwamen zij te Brambanang (Brambanan) waar Sterrenberg een metalen Doergabeeld vond, dat hij aldus beschrijft: „Brambanang, hier is eene groote hondert roeden besyden de passage een klipachtige berg, die wij met veel moeyte opklommen, om een metalen vrouwenbeeld te zien, hetwelk in een soort van een steenen tempel daar geplaatst stond en al zeer lange moet gestaan hebben, alsoo men ons verklaarde, dat in vorige tijden niemand dien weg moest passeren, zonder daaraan te offeren, dog zulx was naderhand afgeraakt en meer narigt heeft men daarvan niet kunnen krijgen. Het beeld stond levensgroot op een liggend koebeest en had diverse monsters terzijden, allen gegoten van metaal.[2])

Tusschen Passer Gedee en desen berg zag men veel diepe gaten gegraven en men wierd onderrigt dat zulx geschiedde om goud te zoeken, voor desen zeyden de inlanders, was aan den voet des bergs veel goud opgedolven, dog nu zag men dat niet meer practiseren."

Zooals men ziet bevat deze beschrijving vergeleken met die van Lons (1733) en het rapport van de reis van Van Imhoff, niet veel nieuws. De „klipachtige berg" is natuurlijk het met steenen bezaaide, met gras overwoekerde, soubasement van den hoofdtempel. Het vrouwenbeeld, op een „liggend koebeest" is de bekende Loro Djonggrang en de „diverse monsters terzijden" zijn de Mahâdewa, Gaṇeça, en Guru in de tempelkamer en de andere nissen. Dat Sterrenberg de steenen beelden van metaal vervaardigd denkt, vindt eene verklaring in de eigenschap, die de Durgâ en de Gaṇeça bezitten, dat zij, als er met een hard voorwerp tegen geslagen wordt, een metaalklank doen hooren. Van deze eigenaardigheid, waarop IJzerman de aandacht gevestigd heeft (Beschrijving der Oudheden enz. p. 49) is niet alleen Sterrenberg de dupe geworden; ook Valck schrijft (Gedachten over de ruïnen van den Hindoeschen Godsdienst, Tijdschr. v. Ned. Indië 3de jg. I, 1840) „het beeld van Ganesa heeft een hollen klank, en schijnt dus niet alleen van een andere zelfstandigheid te zijn samengesteld, maar wellicht ook gediend te hebben, om bedriegers te verbergen, die van daar het ligtgeloovig volk valsche godspraken verkondigden"

Opmerkelijk is, wat Sterrenberg terloops van het graven naar schatten in de buurt van Prambanan vertelt. Onder den „voet des bergs" zal men hebben te verstaan het wat lager gelegen terrein om de hoofdtempels, waar de schatdelvers in de bouwputten der bijtempeltjes wel het een en ander van hun gading gevonden zullen hebben. In 1744 zag men niets meer van dien aard „practiseren" en was blijkbaar het grondige onderzoek toen reeds afgeloopen.

---

2) Bij Raffles, History of Java Deel II, Bladz. 12 vindt men de beschrijving en onder No.65 der bij dat werk behoorende platen, vindt men de afbeelding van het Doergabeeld te Prambanan. Raffles noemt het beeld echter van steen vervaardigd; terwijl Sterrenberg het als van metaal beschrijft. (Noot van de Jonge).

BIJLAGE K.

DE LEEFTIJD DER VORSTEN VAN TUMAPĔL

DOOR

P. V. VAN STEIN CALLENFELS.

Staan door de gecombineerde gegevens van Pararaton en Nâgarakṛtâgama de sterfjaren van bijna alle vorsten der Tumapĕlsche dynastie wel vast, omtrent de tijdstippen hunner geboorte is bijna niets bekend. Toch kan het in verband met andere vraagstukken (ik wijs hier slechts op de indertijd door Prof. Dr. N. J. Krom besproken quaestie van wien de met een Camschen vorst gehuwde Javaansche prinses Tapasî eene dochter was) van nut zijn te trachten die geboortejaren bij benadering vast te stellen. Voor zoover mij bekend, is daartoe nog geen poging aangewend, weshalve ik gemeend heb goed te doen het ondervolgende aan het oordeel van belangstellenden te onderwerpen.

Staan de sterftejaren van de andere vorsten vrijwel vast, dit kan niet geheel en al gezegd worden van dat van den stichter der dynastie, Ranggah Râjasa of Ken Angrok. Omtrent zijn geboortejaar vermeldt de Pararaton niets, terwijl hij volgens die kroniek in 1169 overleden zou zijn. De Nâgarakṛtâgama is iets uitvoeriger. Vooreerst deelt die in zang XL: 1 mede, dat „er in 1104 een groot vorst was", welke vorst Ranggah Râjasa blijkt te zijn, wiens overlijden dan in XL: 5 gezegd wordt te hebben plaats gehad in 1149, dus 20 jaar eerder dan de Pararaton opgeeft. Reeds Kern wees in zijne bespreking van dezen zang (Uitg. Krom blz. 100/101) er op, dat het moeilijk valt tusschen deze beide jaartallen een keus te doen, terwijl hij tevens de aandacht vestigde op de dubbelzinnige omschrijving van de gebeurtenis in 1104, die zoowel kan doelen op Râjasa's geboorte als op zijne vermoording van den akuwu van Kuṭarâja, Tunggul amĕtung. Teneinde in deze quaesties eene beslissing te nemen is het noodig eene korte uiteenzetting vooraf te laten gaan van wat wij omtrent geboorte en sterfte van de Tumapĕlsche vorsten weten.

De stichter Ranggah Râjasa vermoordt na een zeer avontuurlijke loopbaan den akuwu van Kuṭarâja en huwt met diens weduwe, die bereids zwanger was. Gezien de vele avonturen van den moordenaar kan deze toen geen nauwelijks volwassen jongeling meer zijn geweest, moet reeds den leeftijd van bv. 25 jaar hebben bereikt. In het eerste jaar van zijn bewind te Tumapĕl moet zijne echtgenoote zijn bevallen van den zoon van zijn voorganger, Anûṣapati. Tot de jaren des onderscheids gekomen ziet deze in, dat hij, de stiefzoon, door Ranggah Râjasa anders behandeld wordt dan diens eigen kinderen, vraagt aan zijn moeder opheldering en verneemt nu eerst, dat hij geen zoon van Ranggah Râjasa is doch van den door hem vermoorden akuwu van Kuṭarâja. Daarop zint hij op wraak en laat Ranggah Râjasa dooden

door een zijner volgelingen. Neem aan, dat hij een jongen van een jaar of 14 was, toen hij de bewuste vraag aan zijn moeder deed of misschien zelfs nog jonger, hij kan toch moeilijk minder dan 18-20 jaren hebben geteld, toen hij zijn stiefvader uit den weg ruimde, aangezien hij voor dien tijd den invloed gemist zal hebben om iemand tot den moord over te halen en daarna zelf den troon te bestijgen. Ranggah Râjasa zal dus vermoord zijn geworden ongeveer 20 jaar, nadat hij dit lot zijn voorganger had laten ondergaan. Nu staat het absoluut vast, dat hij in 1104 reeds bestond, hetzij hij in dat jaar geboren werd, hetzij hij toen het bewind in Tumapĕl veroverd had. Wijders zijn zoowel Pararaton als Nâgarakṛtâgama het er over eens, dat hij in 1144 het rijk van Keḍiri vernietigde. Indien nu 1104 het jaartal van den moord op den akuwu van Kuṭarâja was, zou Anûṣapati in dat jaar of in 1105 geboren moeten zijn, was hij bij de verovering van Keḍiri dus 40 jaar oud en op het tijdstip, toen hij zijn stiefvader liet ombrengen nog ouder. Het is niet waarschijnlijk, dat hij zoo lang zijn wraakgevoel onbevredigd zou hebben gelaten, terwijl boven reeds geopperd werd, dat hij ongeveer 20 jaar moet zijn geweest, toen hij den troon besteeg na Ranggah Râjasa uit den weg te hebben geruimd. Daarmede vervalt de mogelijkheid van 1104 als jaar van Râjasa's moord op den akuwu en wordt de waarschijnlijkheid zeer groot, dat de dichter van den Nâgarakṛtâgama zijn geboorte heeft bedoeld, zooals trouwens ook Prof. Kern aannam. Hij was dus 40 jaar oud, toen hij door het verslaan van Keḍiri, alleenheerscher werd. In welk jaar is hij nu gestorven? Uit den aard der zaak is de Nâgarakṛtâgama in zijne opgaven meer betrouwbaar dan de Pararaton, eene waarschijnlijk in de 15e of 16e eeuw aan de hand van oudere bronnen samengestelde kroniek. Alleen daarom al zou de mededeeling van den Nâgarakṛtâgama, die als sterfjaar 1149 opgeeft, meer vertrouwen verdienen. Doch er is meer. In 1176 wijdde Anûṣapati's zoon diens kleinzoon Kṛtanâgara als vorst, terwijl in 1214 Raden Wijaya, stichter van Majhapahit en een achterkleinzoon van een jongeren stiefbroeder van Anûṣapati, niet alleen een leger blijkt te kunnen aanvoeren, doch al gehuwd is (vide de koperplaten van den Goenoeng Boetak van 1216). Laat hij toen 20 jaar oud zijn geweest en hij en al zijn ascendenten geboren zijn toen hunne respectieve vaders 20 jaar oud waren, dan moet Raden Wijaya geboren zijn in 1194, zijn vader Lĕmbu Tal in 1174, diens vader Narasingha in 1154 en Narasingha's vader (een stiefbroeder van Anûṣapati, doch uit dezelfde moeder) in 1134. Anûṣapati zelf moet dus op zijn laatst geboren zijn in 1132 en zou dan, met de Pararaton 1169 aannemende als het jaar, waarin Ranggah Râjasa op zijn last gedood werd, toch weder 37 jaar oud zijn geweest, wat naar wij boven hebben uiteengezet ons aan de hand van de voorstelling, die de Pararaton van den gang van zaken geeft, onwaarschijnlijk voorkomt. Wij kunnen dus wel aannemen, dat Ranggah Râjasa in 1104 geboren is en in 1149 is overleden. Anûṣapati moet dus geboren zijn omstreeks het jaar 1130; dan heeft de moord op zijn vader, den akuwu van Kuṭarâja, plaats gehad ongeveer in 1129, daar hij 6 maanden na zijns vaders dood is geboren (vide Par. tekst blz. 12 r. 36 en blz. 15 r. 9.). Ranggah Râjasa was dus zoowat 25 jaar oud, toen hij akuwu werd, juist zooals wij in den aanvang veronderstelden.

Daar Anûṣapati in 1170 (om bij de jaartallen van den Nâgarakṛtâgama te blijven, waarmede de Pararaton trouwens in dit geval slechts 1 jaar verschilt) werd vermoord, was hij dus toen ongeveer 40 jaar oud. Na de korte tusschenregeering van Tohjaya volgde Anûṣapati's zoon, Wiṣṇuwarddhana op, die, als men aanneemt dat zijn vader bij zijne geboorte 18-20 jaar oud was, omstreeks 1149 het levenslicht moet hebben gezien en omstreeks 1168 een zoon kan hebben gehad, den bekenden Kṛtanâgara. Toen deze laatste in 1176 tot vorst gewijd was, had hij dus den leeftijd van 8 jaar bereikt, terwijl zijn vader ongeveer 27 moet zijn geweest. Wat Wiṣṇuwarddhana kan bewogen hebben op zóó jeugdigen leeftijd afstand te doen is een raadsel. Ziekelijkheid kan het niet geweest zijn, want de Pararaton vermeldt in 1171 juist dat hij en zijn neef tevens boezemvriend Narasingha schoon van uiterlijk en gestalte en beiden even moedig waren (Par. tekst blz. 16 r. 22 en 25). Indien de feiten niet voor zich spraken, zou men bijna aan de juistheid van bovenstaande uiteenzetting gaan twijfelen. Daar Anûṣapati in verband met den avontuurlijken levensloop van Ranggah Râjasa niet meer dan ten hoogste 5 jaar eerder kan geboren zijn, dan wij boven aannamen, blijft het feit van de abdicatie van Wiṣṇuwarddhana op jongen leeftijd bestaan, waarom wij er geen argument in kunnen vinden om onze bovenstaande berekening te herzien. In 1190 (volgens Par. 1194 maar de jaartallen zijn daar in de war) overleed Wiṣṇuwarddhana op een leeftijd van ongeveer 41 jaar, terwijl zijn zoon Kṛtanâgara in 1214 vermoord werd, toen hij dus zoowat 46 zal zijn geweest.

Door aan te nemen, dat alle vorsten op hun 19e jaar een zoon kregen komen wij dan tot de volgende tabel, wat data van geboorte en overlijden van de leden der Tumapĕlsche dynastie betreft, waarbij opvalt dat allen in den bloei der jaren stierven.

RANGGAH RĀJASA, geb. 1104, overl. 1149, oud 45 jaar

ANŪSAPATI, geb. 1130, overl. 1170, oud 40 jaar
WISNUWARDDHANA, geb. 1149, ov. 1190, oud 41 jaar
KRTANĀGARA, geb 1168, ov. 1214, oud 46 jaar

MAHISA WONG ATĔLĔNG, geb. 1132, overl. ?
NARASINGHA, geb. 1151, ov. ?
LĔMBU TAL, geb. 1170, ov. ?
WIJAYA, geb. 1189, ov. 1231, oud 42 jaar

Tenslotte kan er de aandacht op gevestigd worden, dat de door Prof. Dr. Krom in zijne „Varia" in T. B. G. deel LVI blz. 318/320 besproken Tapasî, dochter van den vorst van Java en gehuwd met een koning van Campâ, moeilijk eene dochter van Kṛtanâgara kan zijn geweest, daar zij in 1196 reeds een zoon schijnt te hebben gehad en Kṛtanâgara volgens onze berekening toen zelf pas 28 jaar oud moet zijn geweest. Zij kan dus een dochter zijn geweest, omstreeks 1170 geboren, van Wiṣṇuwarddhana, dan wel van diens in dat jaar op 40 jarigen leeftijd vermoorden vader Anûṣapati, terwijl de mogelijkheid niet geheel en al is uitgesloten, dat Tohjaya haar

vader is geweest, ofschoon dat gezien s' mans zeer korte regeering niet waarschijnlijk is. Eene dochter van Ranggah Râjasa is zij wel niet geweest, daar zij dan vóór 1149 geboren zou moeten zijn, bij de geboorte van den Camschen prins in 1196 dus minstens tegen de 50 zou moeten loopen en in 1228, het jaartal van de Camsche inscriptie, waar zij op vermeld staat, 80 zou zijn geweest.

KALI BANA, 12 December 1920

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

VIERDE KWARTAAL 1920.

§ *1. Personeel.*

Van den Minister van Koloniën werd bericht ontvangen, dat Prof. Dr. N. J. Krom zich bereid had verklaard gedurende het buitenlandsch verlof van ondergeteekende de betrekking van Hoofd van den Dienst waar te nemen. ZHoogGel. wordt in het begin van 1921 op Java verwacht.

Den Inlandschen schrijver op het Bureau Simon galar Datoe Boenggoer ni adji werd op zijn verzoek eervol ontslag verleend, terwijl in zijn plaats werd aangesteld tot schrijver Mas Soembodo.

§ *2. Reizen.*

De Bouwkundig Inspecteur vergezelde den heer Clemenceau bij diens bezoek aan Boroboedoer, Mendoet, Pawon en Prambanan. Wijders maakte hij een reis naar de tempels bij Blitar en Toeloengagoeng, terwijl ter controleering van de werkzaamheden Tjandi Ngawen herhaalde malen werd bezocht, een rondreis langs de verschillende tempels in de Vorstenlanden en Zuid-Kedoe werd gemaakt en de werkzaamheden aan Prambanan bijna dagelijks werden nagegaan.

De Heer Van Stein Callenfels ondernam een reis naar Bali ter opsporing van oude oorkonden en langs de oudheden in Kediri, Malang, Bangil en Modjokerto. Gedurende het overige deel van het kwartaal verbleef hij op den Diëng.

De Bouwkundig adj. Inspecteur vergezelde den heer Van Stein Callenfels op een deel van diens reis door Bali, bezocht wijders de meeste tempels in Kediri, Malang, Bangil en Modjokerto en kwam in de laatste helft van December naar Weltevreden, waarbij onderweg met den bouwk. Inspecteur verschillende tempels in Midden-Java werden bezocht.

De Fotograaf-Teekenaar vergezelde den heer Van Stein Callenfels naar Bali voor het fotografeeren der oude oorkonden en verbleef voor de rest van het kwartaal te Ambarawa.

§ *3. Publicaties*

Het verslag over het tweede kwartaal 1920 verscheen in druk.

§ 4. *Geschenken.*

Voor de Bibliotheek werden de volgende boekwerken ten geschenke ontvangen:

Handbook of the old shrines and temples and their treasures in Japan, Bureau of Religions, Dept. of Education, 1920.

Ancient Chinese figured silks, excavated by Sir Aurel Stein at ruined sites of Central Asia, by F. H. Andrews, London 1920.

§ 5. *Nieuwe opnamen, opgravingen, maatregelen ter bescherming van oudheden, enz.*

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

Met de ontgraving van tjandi Ngawen werd doorgegaan; de ontgraving van het tempelcomplex Loemboeng werd beëindigd; de pagger werd geplaatst en alle steenen op het terrein verspreid, werden opgetast aan de Westzijde, waar het toegangshek gesteld zal worden. In het volgende kwartaal zal de steenen vloer afwaterend en vlak gelegd worden. Er is een begin gemaakt met het plaatsen van genummerde piketten voor de begrenzing der terreinen van tjandi Sewoe en voor zoover noodig van tjandi Prambanan.

Te Djocja werd doorgewerkt aan de afsluitingshekken bestemd voor de verschillende tempelterreinen in Oost- en Midden-Java.

Te Prambanan werd doorgewerkt aan het stellen der balustraden van den Çiwatempel; van den tweeden tempelringmuur zijn bijna vier uitwendige hoeken afgesteld, terwijl het bijhakken van nieuw gelegde steenen geregeld voortgang heeft. Het ontgraven en vervoeren der steenhoopen aan de West- en Zuidzijde werd voortgezet en de daarvoor in aanmerking komende steenen gesorteerd. Aan den boventerreinringmuur werd doorgewerkt. Aan de Westzijde van het tempelterrein is het grootste gedeelte van den afscheidingsmuur afgesteld.

In het derde kwartaal-verslag werd de samenstelling aangetoond der kalakoppen, bestemd voor de afsluiting der doorgangen naar de cella's; plaat 1 geeft de opstelling te zien op den beganen grond; plaat 2 vertoont een hoekpilaster op de oude plaats; deze hoekpilaster behoort bij één van de zijwanden der torentjes, die de doorgangen naar de cella's flankeeren, o. a. te zien op de plaat 3 na de gedeeltelijke herplaatsing.

Aan een zijde van den cella-ingang aan de Westzijde van den Çiwatempel staat nog op de oude plaats een steen, behakt met een olifant en relief; op deze steen is een makara geplaatst, terwijl reeds eerder door foto's werd aangetoond, dat deze makara's zijn te beschouwen als basementen van de opgaande, geprofileerde pilasters, welke eindigen in de groote kalakoppen van de cella-ingangen.

Om zeker te zijn van een juiste opstelling bij de herplaatsing, werd dit zeer belangrijke bouwdeel op den beganen grond gesteld en na de opstelling de hoogtematen

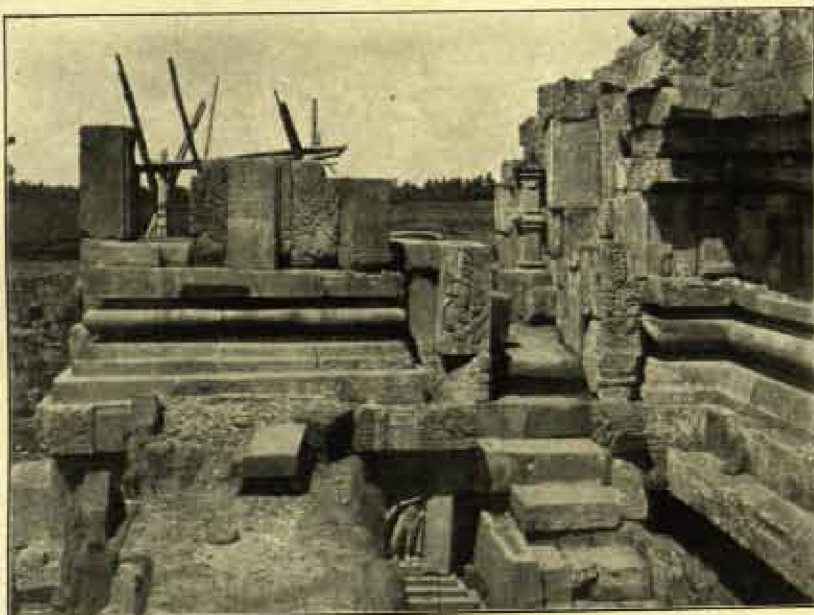
1

2

Çiwa-tempel te Prambanan.

1. *Kala-kop van den doorgang naar de cella's.*
2. *Hoekpilaster van den zijdoorgang naar de cella's.*

3

4

Çiwa-tempel te Prambanan.

3. *Zijdoorgang naar de cella's.*
4. *Makara met pilaster van cella-ingang.*

vergeleken met de geprofileerde steenlagen in den tempel zelven. Plaat 4 geeft een aanwijzing in de tweede laag boven de makara; de doorsnede van deze rechthoekige band komt overeen met die welke aan den tempel te vinden is boven de geornamenteerde halfronde lijst op plaat 5; dat de opstelling van het bouwdeel juist is, kan o.a. blijken uit plaat 5 en bovendien uit reeds vroeger gepubliceerde foto 's. De bovenste lagen van de opstellingen geven niet alleen aan, dat de pilasters eindigen in een sluitstuk bij wijze van kapiteel, maar geven ook een zeer belangrijke aanwijzing voor de bovenliggende laag. Het staat reeds vast, dat hierop een der groote kalakoppen past. Te zijner tijd zal dit nog nader worden aangetoond.

Zooals reeds werd gezegd zijn de onderstukken (de draagsteenen) der makara's van de cella-ingangen aan Noord-, Zuid- en Westzijde behakt met olifanten; de ingang naar de hoofd-cella is anders geconstrueerd, er is daar n.l. op het onderstuk een lotusbloem gebeiteld. Door een gelukkig toeval kon ik vaststellen, dat de makara *niet* op dezen steen geplaatst zou moeten worden, want op plaat 7 is duidelijk te zien, dat op den steen met lotusbloem een steen past met een voorstelling van een leeuwtje, welk leeuwtje nog ongeschonden te zien is op een anderen steen die past op den steen met lotusbloem die nog op de oude plaats ligt.

Aan de Noordzijde van den Çiwatempel rechts van den cella-ingang, is nog het grootste gedeelte te zien van een der beeld-nissen; dit gedeelte gaf de noodige aanwijzingen voor de completeering van de gedeelten der nisbekroningen.

Deze nisbekroningen zijn schitterend mooi van vorm en coceptie. De vorm pyramidaal opgebouwd en verfijnd door een geestig ontworpen combinatie van verticale en horizontale lijnen, is als een kroon van het Godenbeeld in de nis; de driehoekige vlakken, gevormd door de schuine lijnen van de kroon en de verticale der pilasters van het tempellichaam, zijn met speelsche bevalligheid versierd met in de wolken zwevende hemelingen, die sieraden strooien of bloemen in de handen houden.

De pilasters naast de nisbekroningen worden horizontaal afgedekt door een geornamenteerde band, waarboven de bekende guirlande-band, zie plaat 8, zoodat na de combinatie van de verschillende bouwdeelen, *het tempellichaam tot boven de nisbekroningen herplaatst zal kunnen worden.*

Verslag van den Bouwkundigen Adj. Inspecteur.

Bij Sawentar werd het ontgravingswerk tijdens de maanden October-December geregeld voortgezet. Het is nu zoover gevorderd dat het oorspronkelijke terreinniveau is bereikt en de tempel geheel vrij staat.

Het bereikte resultaat is verblijdend, want eerst nu komt het monument in al zijn schoonheid van vorm en lijn tot volle recht. Belangrijke steenen werden helaas niet meer gevonden; de hoop, er aan den voet nog enkele te vinden, is teleurgesteld geworden.

In een vorig rapport werd reeds vermeld, dat ten Z.W. van den tempel in de kaliwand een stuk metselwerk was gevonden. Een ingesteld onderzoek bracht aan het licht, dat we te doen hadden met den Z.W. hoek van een ringmuur; of dit evenwel de buitenste ringmuur is, blijft nog de vraag, maar in ieder geval blijkt er uit, dat het oorspronkelijke tempelterrein zooveel grooter is geweest, dan het thans is uitgegraven.

Het geheele oorspronkelijke terrein af te graven is echter vrijwel ondoenlijk, niet alleen dat een ontgraving over zoo 'n oppervlakte maanden zou duren, maar het zou tevens schatten van geld kosten. Het oorspronkelijke niveau ligt ± 5 M. onder de tegenwoordige terreinhoogte, er zouden dus duizenden kubieke meters grond verzet moeten worden, die eerst met pikhouweelen los gehakt moet worden.

Hoewel het dus niet in de bedoeling ligt het geheele oppervlak af te graven, toch dienen er nog enkele sleuven getrokken te worden. Zoo in de eerste plaats ten Zuiden van den tempel, waar in het thans afgegraven gedeelte, een stuk bouwwerk van andesiet aan het licht kwam, dat in de richting Noord-Zuid loopt. Zoover er thans over geoordeeld kan worden, blijkt het stuk van een ringmuur te zijn. Aan beide zijden komen lijsten en een paneelverdeeling voor.

Voorts werden er nog een tweetal pijlers van baksteen aangetroffen, één ten Zuiden en één ten Noorden van den tempel. Aan die van de Zuidzijde werd nog een klein stukje muur gevonden. Allervreemdst is echter, dat bedoelde pijlers ± 0.50 M. boven het pijl van het eigenlijke tempelterrein zijn gefundeerd. Wat hiervan de bedoeling is, is mij op het oogenblik nog een groot raadsel. Indien de pijlers op een zekeren afstand stonden, dan zou het mogelijk kunnen zijn, dat het omliggende terrein, evenals bijv. bij Kidal, zooveel hooger heeft gelegen, maar de pijler aan de Noordzijde staat, als men de zijde van den eigenlijken voet omtrekt (de pijler staat tegenover de trapvleugel) op nog geen twee meter afstand. Mogelijk brengt een nader onderzoek nog een oplossing.

Opgemerkt moet worden, dat de uitvoering van de pijlers zeer grof is en lang niet de zuivere techniek vertoont, die men als regel aantreft.

Behalve deze pijlers en het hierboven vermelde stuk ringmuur van andesiet, werd ten Westen tegenover den trap nog een fundamentje van baksteen aangetroffen. Er rest nog maar één baksteenlaag van, onder deze begint direct de kalisteen-fundeering. Tusschen de muren en in de onmiddellijke nabijheid daarvan, werden een viertal neuten gevonden, deze zouden dus er op wijzen dat wij hier met een pendopo-terrasje te doen hebben.

Ook van dit bouwwerkje ligt de grondslag zooveel hooger dan van het eigenlijke tempelterrein.

Ten slotte zij nog vermeld, dat aan de Zuidzijde van den tempel, drie steenen potten zijn gevonden. De potten zijn zeer eenvoudig afgewerkt zonder eenige versiering of ingriffeling.

Tijdens het kwartaal werden gecontroleerd de monumenten in het Malangsche en die in de omgeving van Modjokerto. Omtrent Singosari, Toempang en Kidal valt niets bijzonders op te merken, evenmin over West-Lawang, Bodjong Ratoe en Tikoes

5

6

Çiwa-tempel te Prambanan.

5 en 6. Toegang tot de cella's.

7

8

Çiwa-tempel te Prambanan.

7. *Draagsteen naast den ingang der hoofd-cella.*
8. *Pilaster naast de nisbekroning.*

Bij de tjandi Goenoeng Gangsir, Pari en Darmo werden de toegangshekken geplaatst, de paggers zoover noodig vernieuwd en de gebouwen onder toezicht van den opzichter van groen gezuiverd.

Voorts werden nog gecontroleerd de tjandi's, Sanggrahan, Bojolangoe, Gambar, Toeban en Soemberdjati. Ook omtrent deze oudheden valt niets bijzonders te rapporteeren.

Voor het eerst werden bezocht Ploembangan en de beide badplaatsen Belahan en Djalatoenda. De eerste is een kleine eenvoudige poort van andesiet. De platte grond is van een langgerekten vorm; de wanden zijn vlak, alleen terweerszijden van den ingang zijn kleine voorsprongen. Van het dak was zoo goed als niets te zien, doordat midden op een boom staat, die het geheele gebouwtje overdekt. De wortels van dezen boom zijn diep tusschen de voegen gedrongen, wat natuurlijk funest voor het bouwwerk is. Ter voorkoming van een verder verval is het noodzakelijk, dat de boom zoo spoedig mogelijk verwijderd wordt.

Dr. Verbeek vermeldt bij deze poort nog een vervallen tjandi. Van deze werd echter niets gezien, vermoedelijk is het geheel verdwenen of vormt thans een aardhoop. Het bezoek was van te korten duur om hier nog verder op in te gaan.

Evenals bij Ploembangan staat op de Zuidelijke muur van Belahan een groote boom, die weliswaar niet zoo fnuikend is, maar toch dient te verdwijnen. De twee door Dr. Verbeek genoemde poorten, zijn twee heel bijzondere bouwwerken in baksteen uitgevoerd. Ongetwijfeld zijn het een paar zeer leerzame stukken van de Oost-Javaansche architectuur.

Djalatoenda liet een indruk achter, die niet licht vergeten zal worden. Prachtig sluit het monument zich door zijn eenvoud bij de omgevende natuur aan. Dezelfde grootschheid die in het oerbosch is, spreekt ook het uit zoo zeldzame monumentaal bouwwerk. Heerlijk is het, temidden van de diepe stilte van het bosch, tegenover een dergelijke uiting van menschelijken geest te kunnen staan.

Jammer, dat het bouwwerk gedeeltelijk vervallen is. Om verder verval te voorkomen zullen ook hier enkele voorzieningen getroffen moeten worden. Zoo moet in de eerste plaats de boom gekapt worden, die op den hoogen achterwand staat, waardoor deze uit elkaar gedrongen wordt. Zoo is o.a. het groote blok steen, waarop het sierlijke jaartal is gebeiteld, al aanmerkelijk voorover en naar buiten gedrukt.

Bovendien stroomt het water over den geheelen achterwand, wat nu juist ook niet bevorderlijk is voor een goede instandhouding van het bouwwerk. Er zal dus getracht moeten worden het water, of weer door de spuiers te doen loopen, of elders af te voeren.

Behalve de reeds vermelde reizen, werd gedurende half October tot begin November een reis over Bali gemaakt. Over de Balineesche bouwwerken is al zooveel geschreven, dat ik dit niet meer opnieuw behoef te doen. Er werden echter een tweetal bouwwerken bezocht, waarover later, zoodra de teekeningen en foto's er van in mijn bezit zijn, nader op wordt teruggekomen. Bedoelde bouwwerken zijn de kluizenarij met rotsgraven te Tampaksiring en de poera „Yeh Gangga" bij Perean.

Zeer interessant en leerrijk waren de bijgewoonde tempelfeesten en offerplechtigheid. Niet alleen, dat men er een indruk krijgt, van tempelceremoniën op Java vóór 6 à 7 eeuwen, maar tevens wordt het raadselachtige van al die verspreide bouwwerkjes, die men ook op Java zoo vaak bij een tempel opmerkt, er door opgehelderd. Bij zoo'n tempelceremonie blijkt dadelijk, dat elk dier bouwwerkjes een eigen doel en speciale bestemming heeft.

Van den Assistent Resident van Loemadjang werd wijders bericht ontvangen dat de oudheid Koeto Renon, op 4 paal van Loemadjang gelegen, door de bevolking werd gebruikt als steengroeve ter verkrijging van baksteenen om roode cement te vervaardigen. Nadat het bevel was uitgevaardigd hier een einde aan te maken, werden door den Administrateur der suikerfabriek Soekodono daartegen bezwaren ingebracht, daar door hem contracten voor de levering van baksteen, uit de ruïnen afkomstig, met de bevolking waren gesloten. Natuurlijk werd op dit argument, dat men eerder van een Vandaal dan van een beschaafd mensch uit onzen tijd zou hebben verwacht, geen acht geslagen en werd de Assistent-Resident uitgenoodigd maatregelen te willen nemen om verderen afbraak tegen te gaan.

Ook uit de onderafdeeling Padang Lawas (Res. Tapanoeli) werd bericht ontvangen, dat men de baksteenen der biara's aldaar voor meer „nuttige" doeleinden wenschte te gebruiken. Bij navraag bleek gelukkig, dat dit voornemen wel had bestaan bij een Inlandsch mandoer der B.O.W., doch dat het door het Bestuur in den kiem was verstikt, voor er een begin van uitvoering aan kon worden gegeven.

§ 6. *Vondsten.*

De Resident van Bali en Lombok, de heer Damsté, zond bericht van de ontdekking bij de desa Tampaksiring op Zuid-Bali van een zeer belangrijk complex, bestaande uit een serie monumenten (grafmonumenten?) en een daarbij behoorend klooster. Van de hand van ZHEdGestr. zal een opstel hierover in het Tijdschrift van het Batav. Genootschap gepubliceerd worden.

Verder werd van den heer E. Jaconson te Fort de Kock de mededeeling ontvangen, dat op het terrein der cultuuronderneming Korintji-Maatschappij, bij Pinang Awang, onderafdeeling Moeara Laboeh (S.W.K.) een groot aantal (20 of meer) cirkels werden aangetroffen met een middellijn van 3 tot 8 M. en ongeveer ½ M. hoog, bestaande uit een omwalling van steenen, terwijl de binnenruimte met aarde is opgevuld. Praehistorische graven schijnen het niet te zijn, daar bij opgraving geen beenderen of asch werd gevonden.

Van den heer F. W. Stapel te Bandoeng werd een foto ontvangen, vergezeld van uitvoerige toelichting van verschillende nieuwe door hem ontdekte z.g. „orang batoe", steenen stampblokken etc. op de hellingen van den Dempo in het Pager-Alamsche (Palembang).

Tenslotte werd van den Assistent-Resident van Loemadjang bericht ontvangen, dat de Wedono van Kandangan in het Tenggergebied een zodiakbeker had

aangetroffen, nog niet vermeld in de bekende opgave van Dr. Kohlbrugge. Uit de beschrijving blijkt, dat men hier niet met het gewone type zodiakbeker te doen heeft, doch met dat, waarbij de zodiakteekens en menschenfiguren vervangen zijn door de Javaansche sterrenbeelden, Goeboeg pentjeng, Banjak anggrem, etc.

Over enkele vondsten van epigrafisch belang zal in de volgende paragraaf gehandeld worden.

§ 7. *Epigraphie en Iconographie.*

Door den heer Van Stein Callenfels werden op Bali wederom een 72-tal nog onbekende beschreven koperen platen in verschillende desatempels aangetroffen. Eene korte mededeeling van zijn hand omtrent de door die nieuwe vondsten verschafte historische gegevens, wordt als bijlage hierbij overgelegd. Met de definitieve publicatie zal gewacht worden, tot het materiaal zoo veel mogelijk compleet is.

Een zeer belangrijke vondst werd gerapporteerd door den Resident van Palembang, den heer Westenenk. ZHEdGestr. toch, heeft een tweetal inscripties aan het licht gebracht, die in taal en schrift-soort gelijk zijn aan de bekende oorkonde van Kota Kapoer op Banka. Door zijn vriendelijke bemiddeling werden photo's en abklatschen der beide inscriptie's ontvangen en tenslotte zelfs een der beide steenen herwaarts opgezonden. Over beide stukken, die in verschillend opzicht zeer interessant zijn, zal door ondergeteekende een afzonderlijk artikel worden geschreven.

Door bemiddeling van Mr. H. s' Jacob werd ter inzage ontvangen een koperplaat in particulier bezit te Soerabaja. Het bleek een vervolgplaat te zijn van de reeds bekende oorkonde van Pelem (Zie Brandes, Oud-Javaansche oorkonde in transcriptie No. LVI). Eene transcriptie van deze tot nog toe onbekende plaat wordt als bijlage hierbij gepubliceerd,

Tevens volgt als bijlage de transcriptie van een koperplaat in het Museum van de Sri Wedari te Soerakarta, door vriendelijke tusschenkomst van P. A. Hadiwidjaja en P. A. A. P. Prang Wadono ter inzage gekregen.

§ 8. *Fotografieën.*

De Fotograaf-Teekenaar vervaardigde op Bali een aantal foto's van de nieuw-ontdekte koperplaten en maakte daar tevens een serie opnamen van typisch-Balineesch houtsnijwerk.

Door den Bouwkundigen Inspecteur werden wederom verschillende foto's gemaakt in verband met den wederopbouw van den Çiwatempel te Prambanan.

§ 9. *Teekeningen.*

De teekeningen voor het Gedenkboek kwamen in dit kwartaal geheel gereed, terwijl een aanvang werd gemaakt met het calqueeren van de teekeningen der Diëngtempels.

§ 10. *Hollandsche Oudheden.*

Van Dr. M. Neyens werd bericht ontvangen van de aanwezigheid op Banda van een gedenkzuil, waarop nu een Hollandsch opschrift staat, doch het

oorsponkelijk een andere onleesbare, wellicht Portugeesche inscriptie moet hebben gedragen. (Vgl. Valentijn sub Bandasche Zaken hoofdst. 5.). Tevens deelde ZWel-Eerw. mede, dat hij er in geslaagd was eindelijk het grondplan terug te vinden van de bekende oude Portugeesch-Spaansche vesting Gam Lama of Castello en alle voornaamste gebouwen te identificeeren evenals de meer landwaarts in gelegen Fuerza nueva, waarmede op last van Dom Pedro de Acuna in 1606 een begin werd gemaakt.

Tenslotte werd van den heer Ir. J. L. Moens eene mededeeling ontvangen omtrent een opschrift op een Engelsch graf te Kroe welke mededeeling als bijlage hierbij is overgelegd.

Een rapport van den heer A. W. Jansz over de restauratie van de Portugeesche Buitenkerk en van de moskee te Ankee gaat als bijlage hierbij.

§ *11. Programma van het volgend kwartaal.*

De heer Van Stein Callenfels zal begin Januari naar Weltevreden komen en daar blijven tot de aankomst van Prof. Dr. N. J. Krom, vervolgens zal hij een reis naar Bali maken ter voortzetting van het onderzoek naar beschreven koperenplaten op dat eiland.

De Bouwkundig Inspecteur zal het toezicht blijven houden op de opgravingen in de Vorstenlanden, in hoofdzaak van Prambanan.

De Bouwk. Adj. Inspecteur zal de ontgraving van tjandi Sawentar voortzett en

De Fotograaf-Teekenaar zal in de eerste helft van het kwartaal op aanwijzing van den Bouwk. Inspecteur verschillende werkzaamheden te Gedong Sanga verrichten en vervolgens den heer Van Stein Callenfels op diens reis naar Bali vergezellen.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst'

Dr. F. D. K. BOSCH.

LIJST
DER FOTOGRAFISCHE OPNAMEN
IN HET VIERDE KWARTAAL 1920

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5375	13 × 18	Tjandi Sawentar, distr. en afd. Blitar	Lijsten etc. op het terrein.
5376	"	Idem	id. id.
5377	"	Idem	Geornamenteerde stukken op het terrein.
5378	"	Idem	Enkele stukken op elkaar gepast.
5379	"	Tjandi Prambanan	Fragmenten bestemd v/h rechtsche torentje, den Oostelijken ingang flankeerend.
5380	"	Idem	Kalakop bestemd voor één der drie ingangen, naar de zij-cella's. Vergl. 3824 en 5366.
5381	"	Idem	Boventerrein-ringmuur, Westzijde (ten Noorden) gedurende de herstelling.
5382	"	Idem	Makara met bijbehoorend pilasterstuk. Vergl. 4112.
5383	"	Idem	Draagsteen (met lotus geornamenteerd) van een makarabassement bestemd voor den Oostelijken toegang naar de cella. Vergl. 4167,5384,5385 en 5386.
5384	"	Idem	Makara-bassement. Vergl. 5383, 5385 en 5386.
5385	"	Idem	Draagsteen ter plaatse aan de Oostelijken toegang naar de cella. Vergl. 4157, 5383 en 5384.
5386	"	Idem	id. id. id.
5387	"	Idem	Fragmenten van een nis-bekroning. Gesorteerd. Vergl. 4012, 4013, 3828 en 3726.
5388	"	Idem	Nis-bekroning bestaande uit drie steenlagen. Vergl. 3828, 3829, 4012, 4013 en 3726.
5389	"	Idem	Nis-bekroning. Zie tekst van 5388.
5390	"	Idem	Nis-bekroning. Onderstuk o/d dorpel.
5391	"	Idem	Nisbekroning. Onderstuk met bovenliggende laag. Vergl. 5390 en de tekst van 5388.

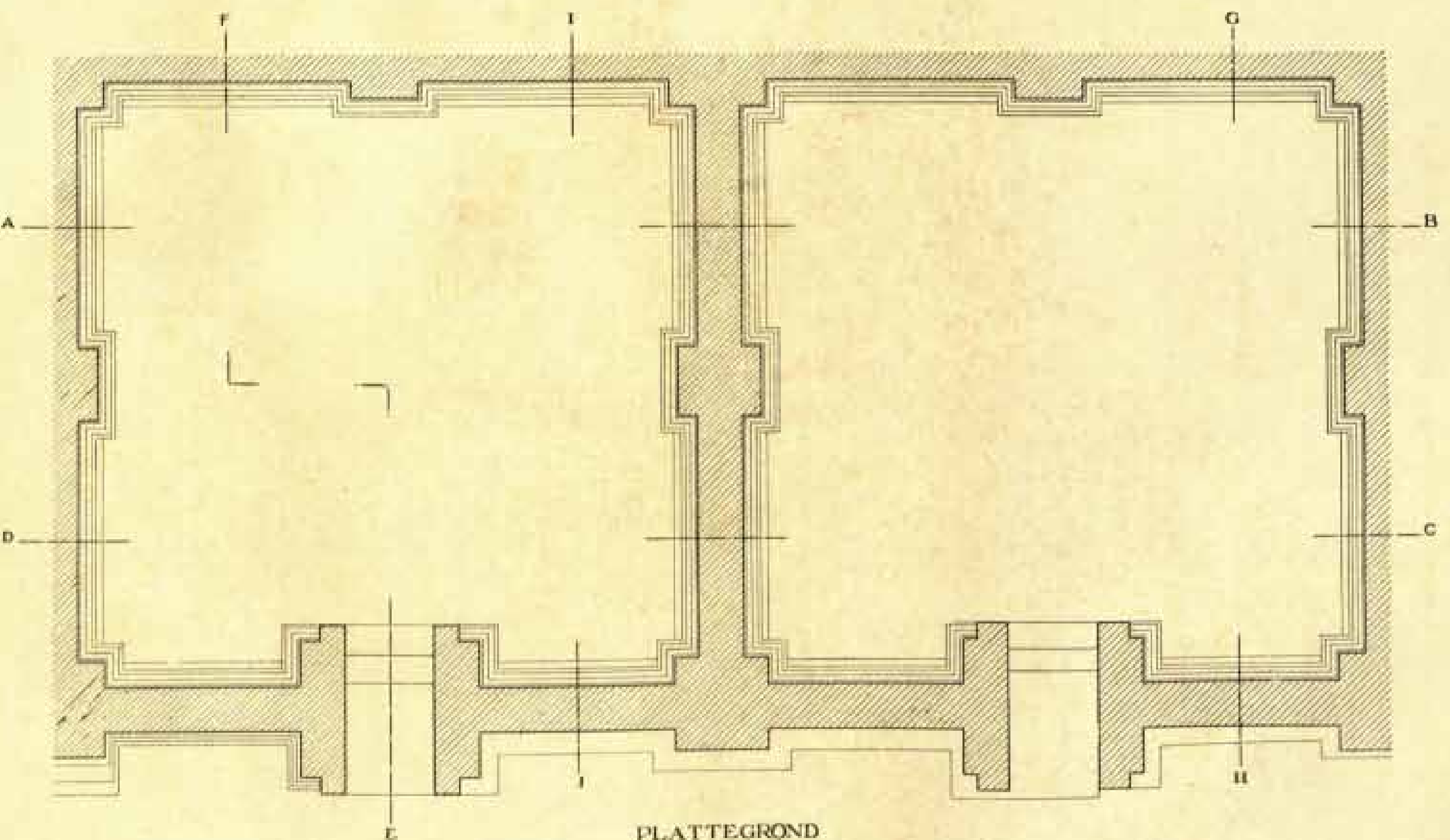
Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5392	13 × 18	Tjandi Prambanan.	Hoekpilaster (midden) bestemd voor de bovenbouw v/d Çiwa-tempel.
5393	"	Idem	id. id. id.
5394	"	Idem	Makara-bassement, met draagsteenen bestemd voor den ingang naar de cella v/d Bramma-tempel (zie aanwijzing links aan den draagsteen).
5395	"	Idem	Draagsteen (boeto) van een makara-bassement bestemd voor den toegang naar een der cella's van den Çiwatempel.
5396	"	Idem	Id. id. in het werk gesteld.
5397	"	Idem	Opstelling v/h Noordelijk torentje, den doorgang naar een gedeelte der Çiwa-cella flankeerend.
5398	"	Idem	Zittend beeld op voetstuk en ingesloten door pilasters, behooren boven een der ingangen naar de cella's v/d Çiwa-tempel. Vergl. 5363, 5264 en 5324.
5399	"	Idem	Doorgangspoort naar één der cella's v/d Çiwatempel (op den beganen grond opgesteld) Vergl. 5243 en 5369.
5400	"	Idem	Id. id. meer ter zijde, met hoekpilaster flankeerende torentjes.
5401	"	Idem	Terrein-ringmuur in aanbouw, Aan de Oostzijde. Van Noord naar Zuid.
5402	"	Idem	Id. id. Van Zuid naar Noord.
5403	"	Idem	Fragmenten behoorende bij een der kalakoppen v/d cella-ingangen. Vergl. 4112.
5404	"	Idem	id. id.
5405	"	Idem	id. id. Vergl. 4101.
5406	"	Idem	id. id. id.
5407	"	Idem	Fragmenten behoorende bij de kalakoppen v/d Oostelijke cella-ingangen.
5408	"	Idem	Fragmenten vermoedelijk behoorende bij de nis-omlijstingen boven de kroonlijst v/d Çiwa-tempel.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5409	13 × 18	Tjandi Prambanan.	Fragmenten, bestemming nog onbekend.
5410	„	Idem	id. id.
5411	„	Idem	Opstelling van een gedeelte a/d Zuidzijde der cella-ingangen.
5412	„	Idem	Id. id. detail met aanwijzing o/d aansluiting aan het tempelterrein.
5413	„	Idem	Opstelling van een gedeelte v/d Zuidelijke cella-ingangen. Vervolg.
5414	„	Idem	Hoekpilaster van het torentje hetwelk een doorgang naar de Zuidelijke cella flankeert.
5415	„	Idem	Id. id. op groote schaal.
5416	„	Idem	Id. id. id. (voor de contrôle worden de foto's 5414, 5416 en 5342 vergeleken met de foto's 4200, 5209, 5243, 5325, 5326, 5359, 5362, 5397, 5399 en 5400).
5417	„	Idem	Een der Noord-Oostelijke hoeken v/d tweeden ringmuur v/d Çiwatempel. Na gedeeltelijke herplaatsing. Zijaanzicht v/d makara, links v/d cella-ingang (vroeger abusievelijk geplaatst. Vergl. 5418.
5418	„	Idem	Makara, abusievelijk gesteld naast den Zuidelijken cella-ingang (het ornament wordt gedeeltelijk bedekt door de bassementprofielen).
5419	„	Id. (Çiwatempel)	Hoek, antefix, behoorende bij de kroonlijst v/d tweeden tempel ringmuur. Linker aanzicht.
5420	„	Idem „	Id. Id. id. met bijpassend verlengstuk. vergl. 5255 en 5261.
5421	„	Idem	Id. Hoek-antefix als No. 5419 Rechter aanzicht.
5422	„	Idem	Id. Id. Id. met bijbehoorend, verlengstuk. Vergl. 5255—5261.
5423	„	Idem	Dorpel met aangehakte geprofileerde lijst.
5424	„	Idem	Ingang naar één der cella's. Op den beganen grond opgesteld. Vergl. 5324, 5262 en 5398.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5425	13 × 18	Tjandi Prambanan.	Zuidzijde (detail) gedurende de herstelling.
5426	"	Idem	Zuidzijde (detail) gedurende de herstelling.
5427	"	Idem	Zuidelijke trapvleugel aan de Westzijde. Na gedeeltelijke herstelling.
5428	"	Idem	Noordelijke trapvleugel aan de Westzijde. Completeering om de makara-uitlooper.
5429	"	Idem	Zuidzijde met aanwijzing van de hoogte boven het makara-voetstuk o/d de cella-ingang.
5430	"	Idem	Zuidzijde aanzicht van de Oostelijke afsluiting van de doorgang naar de cella.
5431	"	Idem	Een der Zuid-Oostelijke hoeken gedurende de herstelling.
5432	"	Idem	Dorpel bestemd voor de afdekking van den doorgang naar den omgang. Oostzijde ten Zuiden. Vergl. 5435.
5433	"	Idem	Doorgang naar den omgang-Oostzijde ten Zuiden, met aanwijzing voor de herplaatsing. Vergl. 5432.
5434	"	Idem	Achterzijde van één der groote kalakoppen met aanwijzing van de herplaatsing der aansluiting aan de tempel.
5435	"	Idem	Dezelfde kop gedeeltelijk van voren en van ter zijde gezien. Vergl. 5434.
5436	"	Idem	Gedeelte van een nisbekroning, behoorende boven één der nissen in het tempellichaam. Zie Nos. 5339, 5340 en 5341.
5437	"	Idem	Fragment behoorende bij het tempellichaam. Pilaster met geornamenteerde kopsteeken en geornamenteerde paneelen.
5438	"	Idem	Fragment met aanwijzing van de geornamenteerde band boven het fragment No. 5437.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5439	13 × 18	Tjandi Prambanan. (Çiwatempel)	Fragment als boven. Pilaster kapiteel met bovenliggende geornamenteerde band en het beeldhouwwerk van de nisbekroningen. Vergl. 5340.
5440	"	Idem	Fragment als boven. Met aanwijzing van een tweeden bovenliggende band.
5441	"	Idem	Fragment als boven. Hoekpilaster kapiteel met aansluiting aan de bovenste laag van No. 5440.
5442	"	Tjandi Ngawen, distr. Moentilan afd. Magelang.	Terrein opname voor de ontgraving van Noord naar Zuid.
5443	"	Idem	id. id. van Z. O. naar N. W.
5444	"	Idem	id. id. van Z.W. naar N.O na het beginnen der ontgraving.
5445	"	Idem	id. id. van N.O. naar Z.W. na het beginnen der ontgraving.
5446	24 × 30	Soerakarta (Kraton)	Madoerenggo in de Magangan Voorzijde.
5447	"	Idem	id id Zijaanzicht.
5448	"	Soerakarta (Museum)	Model v/d Madoerenggo. Vooraanzicht
5449	"	Idem	id. Trois quart
5450	"	Idem	id. Zij-aanzicht
5451	18 × 24	Idem	Steenen beeld van Trimoerti.
5452	24 × 30	Idem	Groote bronzen bel } van drie zijden
5453	"	Idem	Zelfde } van drie zijden
5454	"	Idem	Zelfde } van drie zijden
5455	"	Idem	Tinnen olielamp, geornamenteerd.
5456	"	Idem	Zelfde , v/d anderen kant.
5457	"	Idem	Zodiak-beker, met het jaartal 1248 Çaka.
5458	"	Idem	Zelfde, andere zijvlak.
5459	"	Idem	id. id.
5460	"	Idem	Twee bronzen en tinnen Buddhabeeldjes.
5461	"	Idem	Drie bronzen beeldjes.
5462	"	Idem	Een bronzen Buddha en twee bronzen Bodhisattwa's.
5463	"	Idem	id. id.
5464	"	Idem	Twee bronzen Bodhisattwa's en een bronzen leeuwtje.
5465	"	Idem	Twee bronzen vrouwenbeeldjes.
5466	"	Idem	Twee bronzen Bodhisattwa's (?) en een Bronzen Ganeca.

Nummer	Formaat	Plaats	Korte omschrijving
5467	24 × 30	Soerakarta (Museum)	Bronzen beeldje van Buddha, Bodhisattwa en Ganeca.
5468	„	Idem	Bronzen beeldje van een Bodhisattwa en twee Buddha's.
5469	„	Idem	Drie bronzen beeldjes, w.o. een Buddha.
5470	„	Idem	Drie bronzen Buddha-beeldjes.
5471	„	Idem	Een bronzen Buddha op voetstuk met glorie.
5472	„	Soekodono, distr. Toeren, afd. Malang, thans Museum Batavia 5775.	Bronzen lamp (Vergl. Oudh. Versl. 1920 p. 60)
5473	„	Babadan, distr. Senggoeroeh, afd. Malang, thans Museum Batavia en coll. Resink, Djokjakarta.	Bronzen Raksasa, (voorkant) en bronzen Wisnu.
5474	„	Idem	Zelfde van ter zijde.
5475	„	Idem	Zelfde achterkant.

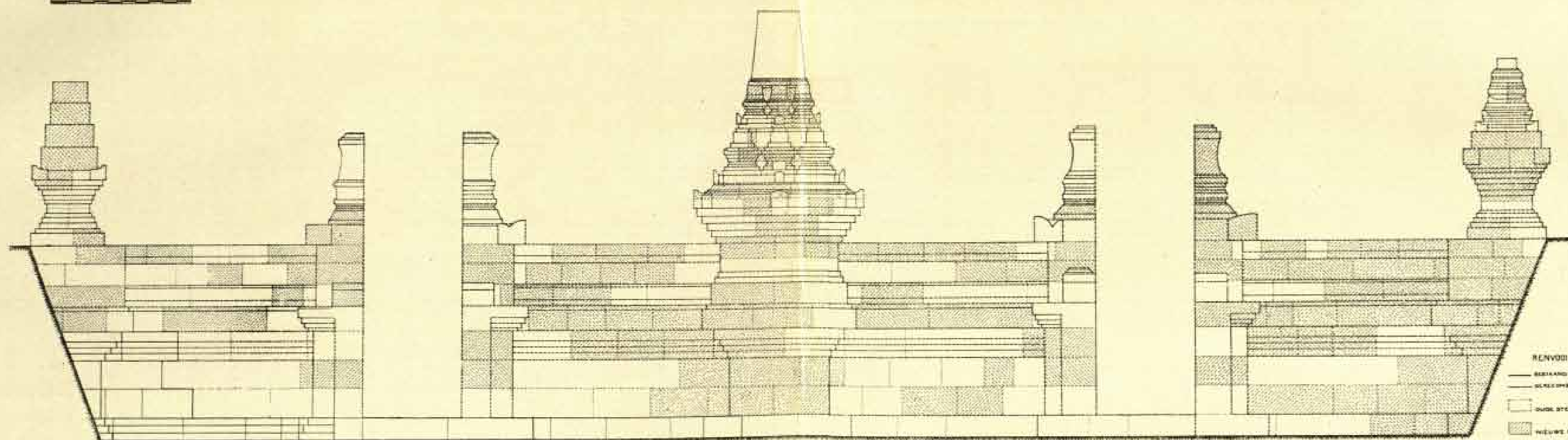

„PANATARAN"
BADKAMER a/d GROOTEN WEG
SCHAAL
BLAD No I
F
I
G
A
B
D
C
E
I
H
PLATTEGROND
GET:

BLAD No. II

„PANATARAN"

BADKAMER % GROOTEN WEG

SCHAAL

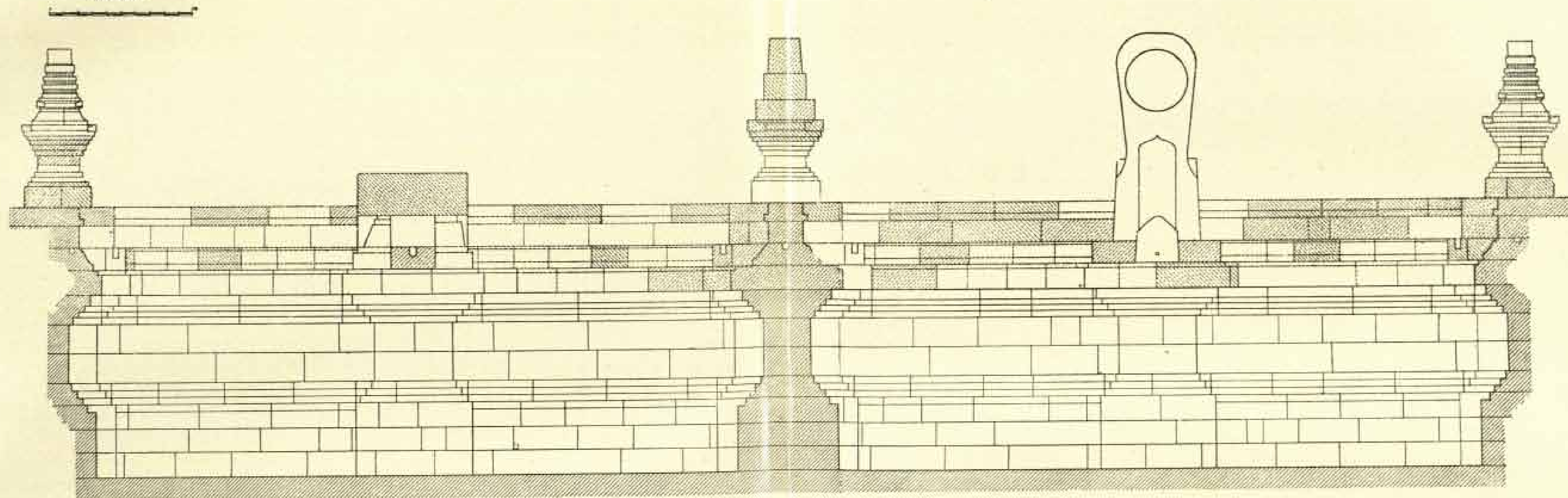

BLAD No. III

„PANATARAN"

BADKAMER a/o GROOTEN WEG

SCHAAL

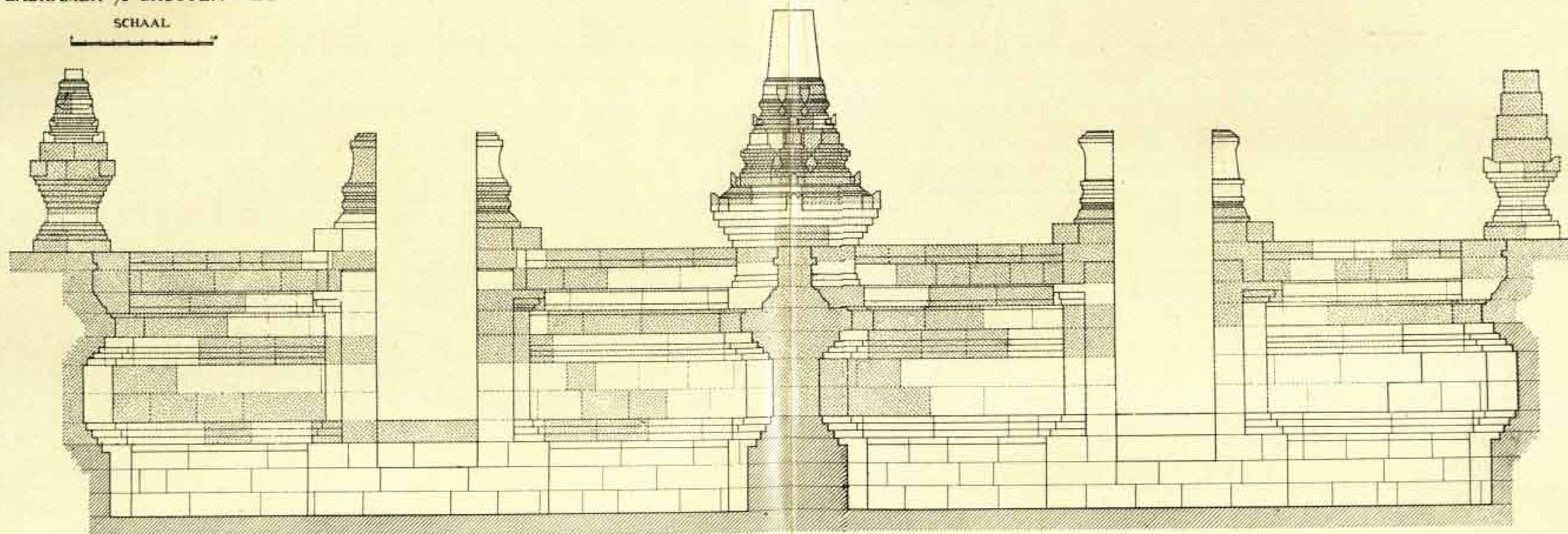

BLAD No. IV

„PANATARAN"

BADKAMER a/d GROOTEN WEG

SCHAAL

DE RECONSTRUCTIE VAN DE BADPLAATS TE PANATARAN

DOOR

B. DE HAAN.

Hoewel over de reconstructie van deze badplaats tijdens de werkzaamheden reeds uitvoerige rapporten zijn uitgebracht, kwam het mij toch gewenscht voor, er hier aan de hand van de teekeningen en foto's nog eens nader in het kort op terug te komen, nu door het grootere formaat, waarin de kwartaalverslagen verschijnen, foto's en (echter niet, omdat er aan bovenbedoelde rapporten nog veel toegevoegd kan worden, maar om de tegen de reconstructie gerezen bezwaren zooveel mogelijk te weerleggen), tot dit doel ook de hierbij gevoegde z. g. n. verantwoordingsteekeningen kunnen worden overgelegd, waaruit moge blijken, wàt het gereconstrueerde gedeelte is en welke steenen er nieuw zijn bijgemaakt. Het gereconstrueerd gedeelte is met stippellijnen aangegeven; de nieuwe bijgemaakte steenen zijn gearceerd. Pl. No. 1—VII.

[Ik stel me evenwel niet voor, de bezwaren in hun geheel te kunnen weerleggen, zoodat de hoogtebepalingen èn van de kroonlijst van het middentorentje aan de Westzijde èn van de opperste bekroningen der doorgangen of poortjes zeer zeker uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt zijn aan te vallen. Zooals ik in het rapport dan ook schreef, zijn dit zwakke punten. Dit kan niet weg geredeneerd worden, wat dan ook niet de bedoeling is, maar wel wil ik trachten, hier de overwegingen weer te geven, welke er toe leidden, dat ondanks de wetenschappelijke aanvechtbaarheid, bedoelde bouwdeelen toch geplaatst werden].

Het kan zijn nut hebben, de geheele reconstructie vanaf het begin in het kort te bespreken, opdat daaruit de, tijdens de werkzaamheden gemaakte, m.i. logische gevolgtrekkingen, mogen blijken.

Zooals op de teekeningen en de foto's (plaat No. 8 en 9), te zien is, bestond er van het bouwwerk na de ontgraving nog een belangrijk gedeelte. Hieraan werden vanzelfsprekend de eerste aanwijzingen voor de reconstructie gezocht. Aan de hand nu van deze gegevens en de tijdens de ontgraving gevonden stukken was het gemakkelijk, de normaaldoorsnede van den Noord-, Zuid-, Oost- en tusschenmuur tot en met de deklijst (boven de kroonlijst) met absolute zekerheid vast te stellen.

Van de Westzijde ontbraken evenmin de gegevens, niet alleen restte van deze zijde de platte grond, maar bovendien was de N.W. hoek nog tot en met de kroonlijst overig. (zie platen 8 en 9).

Uit deze laatste werd de normaaldoorsnede tot en met de lijst gemakkelijk bepaald. Dit was dan ook direct van veel nut, omdat er de oplossingen van de doorgangen en de aansluiting met den tusschenmuur door vergemakkelijkt werden.

Welke stukken op deze hoogte tot de doorgangen behoord hadden, was duidelijk; de platte-grond wees ze als 't ware van zelf aan (zie platen 10 en 11). Bovendien was er aan enkele van deze stukken nog een z.g.n. queue voor de kroonlijst, zoodat de doorgangen door deze, tot en met de kroonlijst, aangewezen werden.

Voor de aansluiting van West- en tusschenmuur wees de platte grond eveneens den weg. Plaat 8 geeft, wat er nog van restte en waarop aan de hand van oude stukken werd voortgebouwd. Terloops zij vermeld, dat de voorsprong aan de buitenzijde en de hoekpilasters aan de binnenzijde met de dikte van de muren, een zuiver vierkant vormden.

Boven werd vermeld, hoe de normaaldoorsnede van de Westzijde door het resteerend gedeelte van de N. W. hoek bepaald was. Dit gedeelte liep echter niet hooger op dan tot en met de kroonlijst, zoodat zich de vraag voordeed, of de deklijst der overige zijden ook over de Westzijde had doorgeloopen. Deze vraag werd door meerdere stukken bevestigend beantwoord.

In de eerste plaats was er een hoekstuk, dat door vorm en afmetingen op geen der hoeken paste, behalve op die aan de buitenzijde van de N. W. hoek. Pl. No. II. Voorts was er aan een enkele van de bekroningstukken van de vooruitspringende gedeelten der doorgangen een queue om de deklijst. Een zeker bewijs dus, dat de deklijst ook over de Westzijde had doorgeloopen en tevens een onbetwistbaar gegeven op welke hoogte deze bekroningsstukken geplaatst waren geweest (plaat 12).

Nu was er onder deze z.g.n. bekroningsstukken één, waaraan een queue voor het hol, zie Pl. No. IV, linkerafsluiting van de Zuidelijkste doorgang. Hieruit bleek dus, dat deze steen tot een andere laag had behoord, dan de bekroningsstukken waaraan een queue voor de deklijst was. De vraag was nu, aan welke zijde het stuk oorspronkelijk geplaatst was geweest, binnen of buiten. Hiervoor waren twee aanwijzingen, ten eerste waren de stukken met een queue voor de deklijst allen aan de buitenzijde gevonden en ten tweede pasten deze precies op de lagen van de vooruitspringende gedeelten aan de buitenzijde, zie plaat 12. De bekroningsstukken van de binnenzijde werden dus één laag hooger gehouden dan die aan de buitenzijde (plaat 13).

Alvorens nu het normaalprofiel van de Westzijde verder te bepalen, werd eerst dat der overige zijden vastgesteld. Hoe dit geschiedde, is reeds uitvoerig in het rapport [1]) beschreven, zoodat ik hier kort mag zijn.

De overige zijden werden het eerst genomen, omdat van deze nog een onbedriegelijk gegeven gevonden werd in de toevoerleiding van het water, zie platen 9 en 14. Deze leiding toch bepaalde niet alleen de hoogte der spuiers, maar tegelijk ook die van de aansluitende lijst (het hol).

In deze lijst was een secondaire leiding gehakt; de directe aanvoer voor de

1) Oudheidk. Verslag 1919. 1e. kw. pag. 5.

„PANATARAN"

BADKAMER ᵃ/ᴅ GROOTEN WEG

SCHAAL

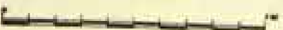
BLAD Nº V

DOORSNEDE E-F

„PANATARAN"

BADKAMER a/d GROOTEN WEG

SCHAAL

BLAD No VI

DOORSNEDE G-II

GET.:

BLAD Nº VII

„PANATARAN"

BADKAMER a/b GROOTEN WEG

SCHAAL

DOORSNEDE I-J

8

9

Badkamer bij Panataran.

spuiers. Van deze leiding bleken slechts enkele stukken te ontbreken, Pl. III, V, VI, VII, zoodat zij gemakkelijk geheel aan elkaar werd gepast, terwijl de verschillende vertakkingen de plaats in het werk aanwezen. Minder gemakkelijk dan de bepaling van de hollijst, scheen die der daarop volgende lagen. Ten slotte konden toch ook deze aan de hand van gevonden stukken en aanwijzingen met zekerheid vastgesteld worden. [1])

Omtrent den vorm der pilasters bestond, zoover het de twee onderste lagen betrof, geen twijfel; voor de derde of bovenste laag werd weliswaar een onomstootelijk bewijs gemist; doch was er een steen gevonden, die volkomen op de tweede laag van de middenpilasters (Noordergevel) paste en waaraan nog heel flauw het profiel voor de aansluitende lijst te zien was. Uit de stukken bleek, dat de pilasters volkomen vlak waren geweest. De hoekpilasters werden overeenkomstig de middenpilasters ook vlak gehouden.

Toen eenmaal de normaaldoorsnede van de Noord-, Zuid-, Oost- en tusschenmuur vaststond, werd die van de Westzijde, uit de nog voorhanden zijnde stukken, gemakkelijk gevonden. Uit deze bleek namelijk, dat zij volkomen gelijk aan die der overige zijden was geweest. Deze kennis vergemakkelijkte de bepaling van den vorm en aansluiting van de doorgangen en het middentorentje; niettemin bleven dit moeilijke punten.

Beschouwen wij het eerst de kwestie van het middentorentje. Zooals reeds hierboven werd opgemerkt, vormden de hoekpilasters aan de binnenzijde met de dikte van de muren en de voorsprong aan de buitenzijde een zuiver vierkant. Het was duidelijk, dat dit vierkant de grondvorm van het middentorentje was, en dat dus het hoogere gedeelte hierop moest passen. De nog resteerende stukken aan- en op elkaar gepast, deden dit dan ook. Zoo in de eerste plaats de basis, welke uit drie stukken bestond, n.m. één lang voorstuk en twee hoekstukken. Deze, uitgelegd met een tusschenruimte, gelijk aan de dikte van den Westmuur boven het hol, gaven een vierkant, dat op den grondvorm paste. Dat deze steenen bij een vlak muurgedeelte hadden aangesloten, stond vast. De hoekstukken sloten tegen elkaar en gaven een lengte gelijk aan het lange voorstuk. In het midden liepen de lijsten evenwel niet door, maar stuitten tegen een vlakke queue, waardoor een plat vlak werd gevormd ter breedte van de dikte van den tusschenmuur. Ter plaatse van de aansluiting met den Westmuur was eveneens een kleine queue. De plaats van deze basisstukken was dus hiermede voldoende bewezen.

Bij het verder in elkaâr zetten van het torentje, deed zich echter een groote moeilijkheid voor, n.m. de hoogtebepaling van het eigenlijk lichaam.

Het torentje kon vanaf de kroonlijst tot en met de top uit de nog voorhanden zijnde stukken saamgesteld worden (platen 13 en 15), de basis was eveneens bepaald, maar omtrent de hoogte van het eigenlijke lichaam was geen enkel direct gegeven.

1) Rapport. Oudheid. Verslag 1919. 1e. kw. pag. 5.

Over deze hoogtebepaling werd in het rapport [1]) o.a. het volgende vermeld: „uit de stukken van de kroonlijst bleek wel, dat deze geheel vrij van eenig bouwdeel gehouden was, maar gaven geen aanwijzingen omtrent de hoogte. Andere directe aanwijzingen ontbraken eveneens, zoodat besloten werd, de hoogte uit een oogpunt van goeden vorm te bepalen." Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden, dat de hoogte dus pure fantasie is. Dit is evenwel niet zoo, want hoewel directe gegevens ontbraken, kon de hoogte uit andere aanwijzingen, al is het dan ook niet op de c/m precies, dan toch bij groote benadering vastgesteld worden.

In de eerste plaats werd omgezien naar de verhouding van de andere torentjes op de Westzijde. Het is toch logisch, en tot verkrijging van een harmonisch geheel zeer zeker gewenscht, dat bouwdeelen van gelijke hoofdvorm, ze mogen dan in grootte en detailleering verschillen, tenminste in de groote vorm, ongeveer dezelfde verhoudingen hebben.

De vorm van het lichaam van de andere torentjes was dus één indirecte aanwijziging.

Het tweede indirecte gegeven was, het werd reeds eerder gezegd, dat de kroonlijst vrij van eenig ander bouwdeel was gehouden.

Ten slotte was er nóg een kleine aanwijzing. De basisstukken vormden tegelijk een gedeelte van 't lichaam, waardoor hierin dus een horizontale voeg ontstond (pl. II), die, gemeten tot de bovenkant der deklijst, vrij zuiver in het midden lag.

Nu zegt, op zichzelf beschouwd, zoo'n voeghistorie al bitter weinig, maar de drie genoemde indirecte gegevens, gecombineerd, gaven een resultaat, waarbij aan elk der drie aanwijzingen afzonderlijk is voldaan.

M.i. kan de bepaalde hoogte dan ook niet meer dan hoogstens enkele c/m met de oorspronkelijke verschillen.

Moeilijker nog dan de hoogtebepaling van het middentorentje, was die van de bekroningen van de doorgangen. Wat er aan stukken nog van over was, moge uit de teekeningen blijken. Pl. Nos. 1, 4 en 12.

De voorprong en breedte van de pilasters werden uit oude steenen gevonden, en konden tot en met de bovenste deklijst vastgesteld worden.

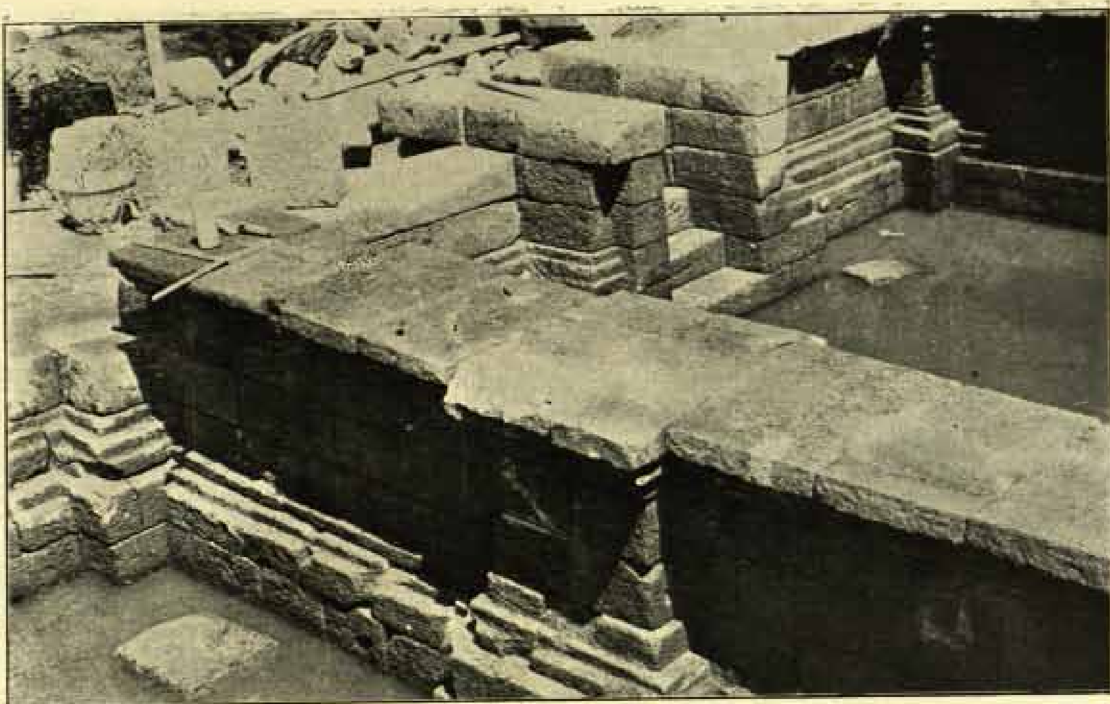
De bekroningen op zich zelf konden eveneens saâmgesteld worden, maar op welke hoogte ze geplaatst moesten worden daarvoor was geen enkele aanwijzing te vinden. Al het zoeken bleef tevergeefs, zoodat deze tenslotte naar een persoonlijk gevoelen werd bepaald.

Hoewel dit hier eerlijk erkend wordt, geloof ik toch niet, dat het meer dan één steenlaag kan verschillen, daar men anders m.i. een wanverhouding krijgt. Zelfs een genomen proef, met één steenlaag hooger, kon niet bevredigen.

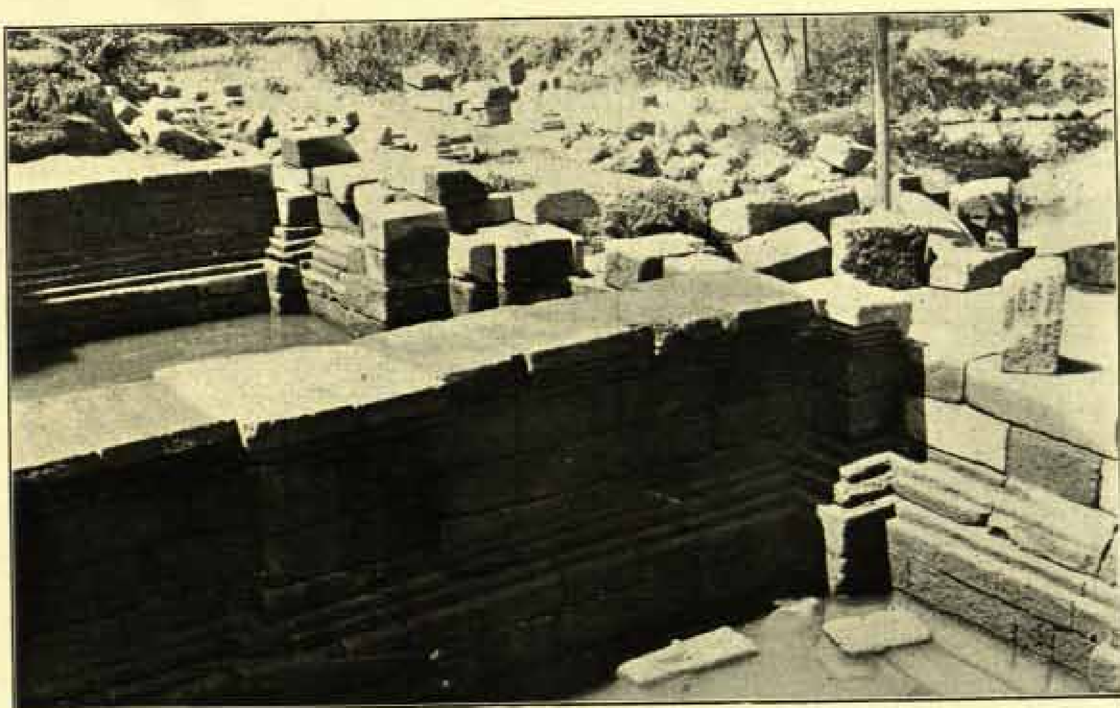
Uit een wetenschappelijk oogpunt zegt dit evenwel niets en blijft deze hoogtebepaling ongetwijfeld het zwakste punt van de geheele reconstructie.

Waarom dan toch ondanks de wetenschappelijke aanvechtbaarheid, èn het middentorentje èn de bekroningen van de doorgangen geplaatst werden?

1) Oudheidk. Verslag. 1919. 1e. kw. pag. 8.

10

11

Badkamer bij Panataran.

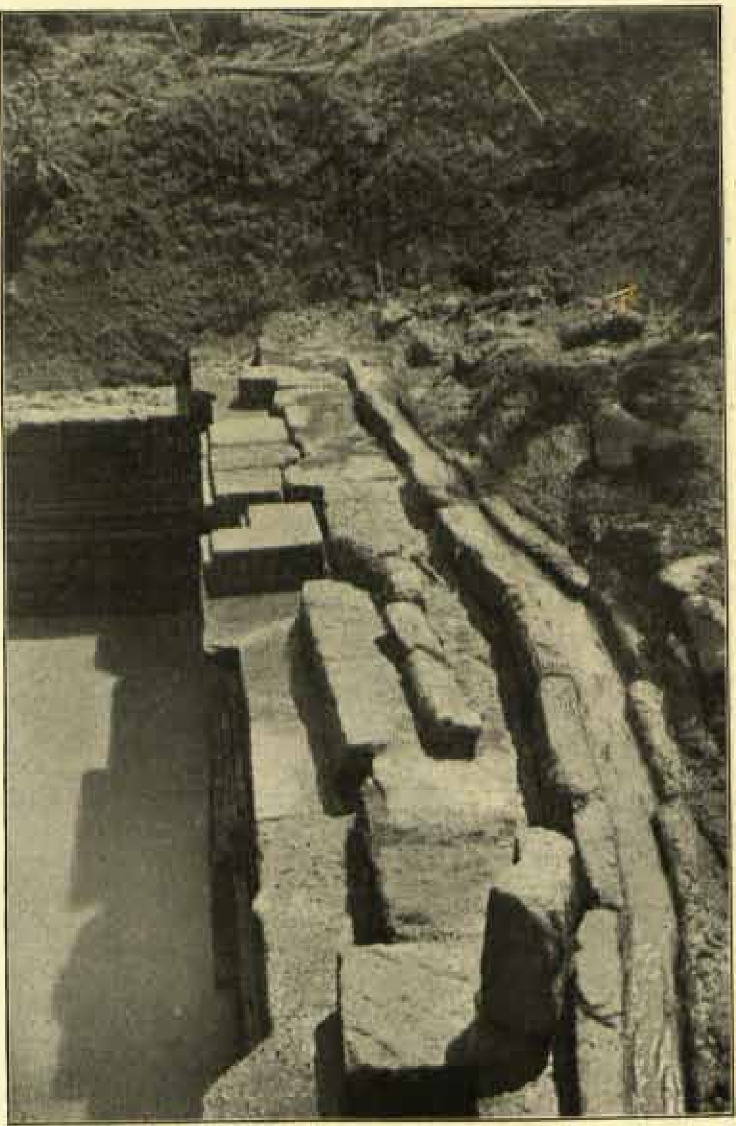

12

13

Badkamer bij Panataran.

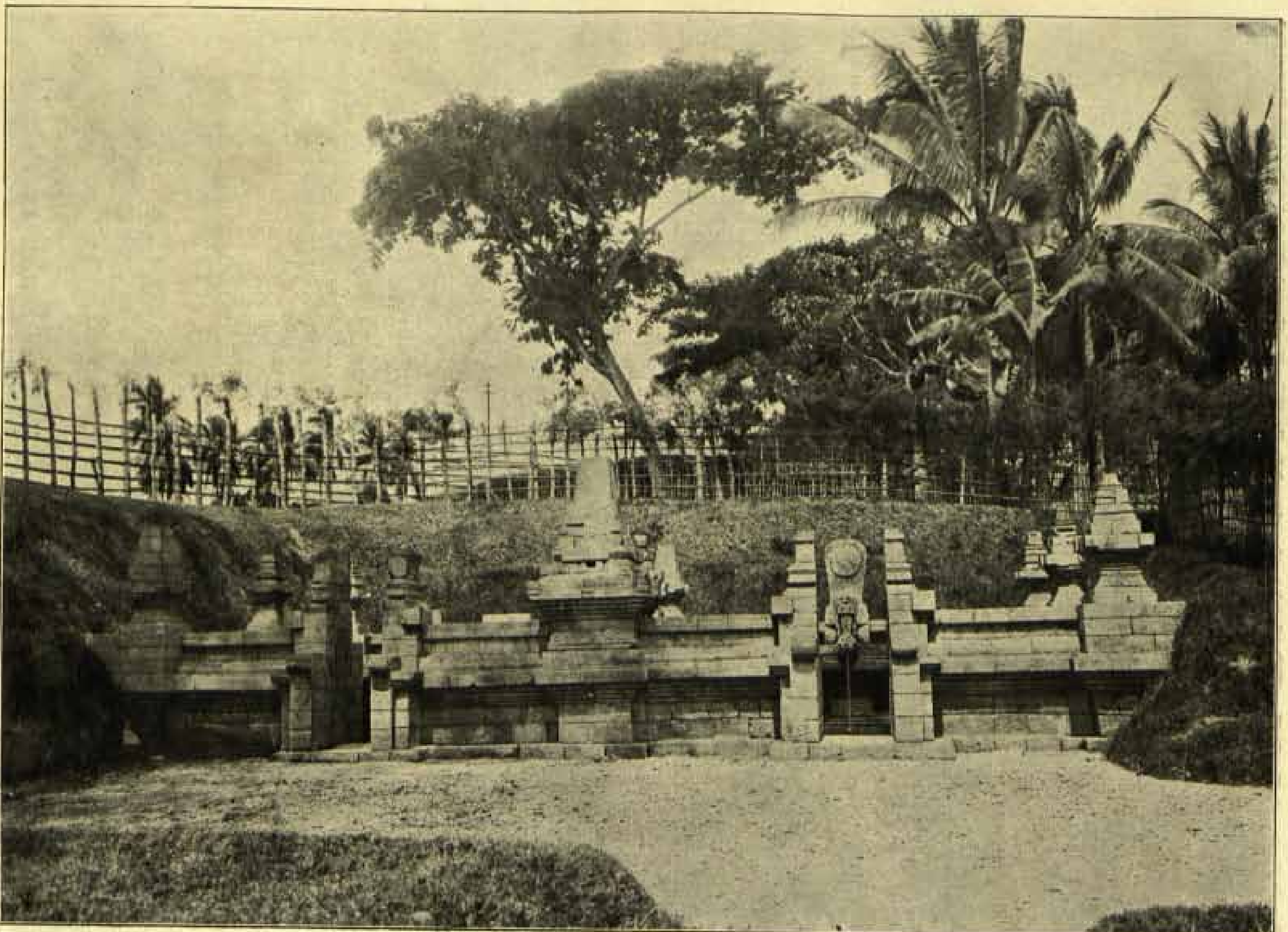

14

15

Badkamer bij Panataran.

16
Badkamer bij Panataran.

Het was hier de vraag, wat het zwaarst te laten wegen, de wetenschap, die strikt genomen, de plaatsing niet gedoogde, of de esthetica, die de plaatsing vroeg ter verkrijging van een harmonisch geheel. Na een lang wikken en wegen werd tenslotte voor dit speciale geval aan de laatste de voorkeur gegeven.

Dat hierbij een klein wetenschappelijk belang opgeofferd werd! is uit bovenstaande beschrijving der reconstructie te beoordeelen. Dat er werkelijk een groot esthetisch belang mee gebaat was zal, geloof ik, wel niemand betwijfelen. Gesteld, dat het middentorentje vanaf de basisstukken en de poortbekroningen vanaf de deklijst achterwege waren gebleven, dan toch zou ontegenzeggelijk de harmonie van het geheel in niet geringe mate verstoord zijn geweest.

De Westzijde, die nu juist domineert door het middentorentje en de doorgangen zou dan vrijwel zijn eigenaardig cachet verloren hebben en daarmede zou tevens ook het meest karakteristieke van de geheele conceptie te loor zijn gegaan (Zie plaat 16).

Ik geloof dan ook, dat met de bedoelde plaatsing een zeer groot esthetisch belang werd gediend, terwijl een klein wetenschappelijk geweld werd aangedaan.

En hoewel het principe, dat bij een archeologisch onderzoek, de wetenschap nummer één moet zijn, het éénige standpunt kan zijn, was het, gezien de gegeven feiten, hier toch te betreuren geweest, zoo deze eisch in al zijn consequenties was doorgevoerd geworden.

Blitar, 15 December '20.

HISTORISCHE GEGEVENS UIT BALISCHE OORKONDEN II

DOOR

P. V. VAN STEIN CALLENFELS.

Sedert de publicatie in O.V. 1ste kwartaal van dit jaar van enkele nieuwe historische gegevens uit oorkonden op koper van het eiland Bali, werd een nieuw onderzoek ingesteld, waarbij dank zij de bereidwillige medewerking van de bestuursambtenaren op dat eiland en het verlangen der bevolking om te weten te komen, wat de oorkonden eigenlijk vermelden, een 72-tal nog onbekende koperplaten konden worden gephotografeerd en getranscribeerd. De oogst is hiermede nog niet afgeloopen, want van 2 stel platen, nl. van de desa's Batur in het Banglische en Bantuan in het Giañjarsche kon vluchtig inzage worden genomen, terwijl een stel, dat te Payangan aanwezig moet zijn, nog in het geheel niet kon worden onderzocht, daar andere werkzaamheden de terugkeer naar Java noodzakelijk maakten. Het is te voorzien, dat bovendien langzamerhand nog verschillende oorkonden aan den dag zullen komen, die door de bevolking nu nog achter worden gehouden. Er zullen dus nog zeker een of meer reizen naar Bali ondernomen moeten worden, alvorens er gezegd kan worden, dat het materiaal zoo goed als compleet is. Dezelfde overweging die er toe heeft geleid, de vorige maal de uit de platen bekend geworden historische gegevens reeds van te voren te publiceeren, geldt echter nog steeds, zoodat hier wederom in den vorm van een staatje de gegevens uit alle tot nog toe bekende oorkonden, volgen. Nu de vondsten zoo aanzienlijk zijn toegenomen, heb ik het echter noodzakelijk geoordeeld, in eene aparte kolom de vindplaatsen der oorkonden aan te geven. [1])

Çakajaar	Maand	Datum	Vindplaats der oorkonde	Koningsnaam
833	Āsaddha	Çukla 4	Truñan A.	zonder
833	Asādha	Çukla ?	Truñan B.	zonder
836	Bhadrawada	Kṛṣṇa 9	Gobleg, pura desa	zonder
844	Māgha	Çukla 5	Sĕmbiran	Ugrasena
897	Cetra	Çukla 5	Sĕmbiran	Janasādhuwarmmadewa
905	Phalguṇa	Çukla 9	Gobleg, pura desa	Çrī Wījayamahādewī
916	Phalguṇa	Çukla 5	Buwahan A.	Haji jalustrī Çrī Guṇapriyadharmmapatni en

1) Of de door wijlen Dr. Brandes bij de publicatie zijner transcripties opgegeven plaatsen, waar de oorkonden bewaard zouden worden, nog juist zijn, moet betwijfeld worden. Zoo bleek mij bv. dat de oorkonden van Sĕmbiran sedert tusschen de desa's Julah en Sĕmbiran verdeeld zijn geworden. Die van Klandis bevinden zich nog ter plaatse. Naar de anderen zal een onderzoek worden ingesteld.

Çakajaar	Maand	Datum	Vindplaats der oorkonde	Koningsnaam
				Çrī Dharmmodāyana-warmmadewa
923	Jyeṣṭa	Çukla 10	Sading A.	Çrī Giṇagriyadharmma-patni met Çrī Dharm-modāyanawarmmadewa
938	Asuji	Çukla 10	Sĕmbiran	Sang Ajñādewi
944	Cetra	Çukla 1	Batur, pura Abang B.	Çrī Dharmmodāyana-warmmadewa
947	Phalgiṇa	Kṛṣṇa 2	Buwahan B.	Çrī Dharmmawangça-warddhanamarakata-pangkajasthanotungga-dewa
971	Palguṇa	Kṛṣṇa 9	Truñan C.	zonder
971	Phalgiṇa	Kṛṣṇa 11	Truñan A.	Anak wungçunira
980	Māgha	Çukla 2	Sangsit	Id. id.
987	Jyeṣṭa	Çukla 2	Sawan	Id. id.
987	Bhadrawantĕn	Çukla 6	Sĕmbiran	Id. id.
993	Jyeṣṭa	Çukla 3	Paṇḍak Bandung	Id. id.
994	Waiçaka	Kṛṣṇa 2	Klungkung	Id. id.
994	Idem	Id. id.	Id.	Id. id.
994	Idem	Id. id.	Id.	Id. id.
1020	Jyeṣṭa	Çukla 2	Sawan	Çrī cakalendaki etc.
1037	Marggasira	Çukla 5	Gobleg, pura desa	Çrī Çūradhipa
1068	Kārttika	Kṛṣṇa 15	Buwahan C.	Çrī Jayaçakti
1072	Cetra	Çukla 12	Sading B.	Id. id.
1103	Çrawaṇa	Çukla 9	Sĕmbiran	Jayapangus
1103	Idem	Id. id.	Malĕt	Id.
1103	Idem	Id. id.	Batur, pura Abang C.	Id.
1103	Idem	Id. id.	Buwahan D.	Id.
1103	Idem	Id. id.	Buwahan E.	Id.
1103	Idem	Id. id.	Toñja	Id.
1103	Idem	Id. id.	Dalung	Id.
1126	Weçaka	Çukla 10	Bangli, pura Kĕhĕn C.	Çrī Parameçwara
1246	Asuji	Çukla 12	Campaga C.	Bhaṭāra Çrī Mahāguru
1306	Māgha	Çukla 5	Batur, pura Abang A.	Çrī Wijayarājasa
1320	zonder	zonder	Gobleg, pura Batur C.	Bevestiging edict van Çrī Parameçwara, sira sang mokta ring Wiṣṇubha-wana.

Zooals men ziet, hebben de nieuwe vondsten het ter onzer beschikking staande materiaal niet onaanzienlijk uitgebreid. Vooreerst moet er op gewezen worden, dat men 2 jaartallen uit het vorige staatje, nl. 832 en 972 (?) in deze herziene publicatie tevergeefs zal zoeken. Een nader onderzoek toch wees uit, dat 832 veranderd dient te worden in 836, terwijl uit een der pas ontdekte oorkonden van de desa Buwahan bleek, dat het reeds de vorige maal met een? voorziene jaartal 972, verbeterd moet worden in 1072.

Wijders bleek uit de nieuwe vondsten, dat de veranderingen, door mij voorgesteld in den naam van de vorstin uit oorkonde 923, juist waren, daar de oorkonde van 916 ons den naam geeft, zooals die ook van de Calcuttasteen bekend is. Waar de ouders van Airlangga nu in 916 reeds vorsten of regenten van Bali blijken te zijn, toen deze laatste dus pas 3 jaar oud was, wint de waarschijnlijkheid veld, dat hij op Bali geboren is en dat hij inderdaad van Bali kwam, toen Dharmmawangça hem naar de hoofdstad van Oost-Java liet overkomen.

Een kostelijk gegeven voor de verdere geschiedenis zijner ouders levert ons de oorkonde uit de pura Abang te Batur van 944. In dat jaar toch blijkt Udāyana alleen vorst te zijn en ligt het dus voor de hand te veronderstellen, dat zijne echtgenoote, aan wie hij blijkbaar zijn macht ontleende, overleden was. Trouwens hijzelf moet in dat jaar eveneens gestorven zijn, daar de in den aanvang vermelde, slechts oppervlakkig onderzochte oorkonde van Bantuan, eveneens uit dat jaar is en een anderen vorst vermeldt. Eerstens schijnt dus de verovering van Oost-Java in 929 door een buitenlandsch vorst op de toestanden op Bali wellicht geen invloed te hebben uitgeoefend, en tweedens mogen wij besluiten dat zich achter de Sang Ajñadewī van de oorkonde van Sĕmbiran uit 938 wellicht Airlangga's moeder schuil houdt. Zij zou dan overleden zijn tusschen 938 en 944.

Udāyana wordt als vorst van Bali opgevolgd door iemand, die „Dharmmawangça" in zijn naam voert. Zooals men zich zal herinneren is dit de naam, die gevoerd wordt door den vorst van Oost-Java, die in 929 bij de verwoesting van zijn kraton gesneuveld is, terwijl het ook een van de namen van Airlangga zelf is. Van de afkomst van bedoelden vorst van Oost-Java weten wij zoo goed als niets. Hij kan evengoed een zoon van Makuṭa zijn en dus een oudere broeder van Airlangga's moeder, als een schoonzoon en zwager van deze beide personen. Indirect is er zelfs wel het een en ander, dat hiervoor schijnt te pleiten. In dit laatste geval nu is het gansch niet onmogelijk, dat ook Dharmmawangça oorspronkelijk van Bali afkomstig is en dat Makuṭa zijne beide dochters aan Balineesche prinsen ten huwelijk heeft gegeven.

Airlangga schijnt zijn vader niet als vorst van Bali te zijn opgevolgd, althans de vorst van de nog niet onderzochte oorkonde uit 944 van Bantuan en van de oorkonde uit 947 van Buwahan voert een geheel anderen naam, met uitzondering van het boven reeds gereleveerde „Dharmmawangça." In principe bewijst dit nog niets, daar naamsverandering wel is voorgekomen, maar in dit geval bewijst het alles, daar wij uit de Calcutta-inscriptie weten, dat Airlangga reeds in 941, dus op een tijdstip vóór de dateering onzer beide oorkonden, zijn volledigen koningsnaam

heeft aangenomen. Intusschen is het niet onmogelijk, dat toch Airlangga vorst was en dat de persoon in de beide oorkonden genoemd slechts regent of stadhouder voor hem was op Bali. Eenige aanleiding tot deze veronderstelling zou wel kunnen geven het feit, dat deze zich op de oorkonde van 947 geen mahārāja noemt, maar pāduka haji, doch uit de verschillende oorkonden blijkt, dat althans op Bali aan dit onderscheid niet te veel waarde mag worden gehecht, want zooals hieronder zal blijken, noemt in 1309 Wijayarājasa, de oom van Hajam Wuruk van Majhapahit, die toch zeer zeker geen souverein vorst van Bali is geweest, zich wel degelijk Çrī Mahārāja.

Een ander feit, dat wellicht zal blijken voor de Balische geschiedenis van waarde te zijn, is, dat het „anak wungçunira", waarover in de vorige mededeeling reeds iets werd gezegd, uit de oorkonde van Truñān blijkt, reeds in 971 vorst te zijn geweest, zoodat zijn bewind nu minstens de periode 971—994 heeft omvat. Er zijn nu van hem in totaal 8 oorkonden bekend en in alle 8 duidt hij zich slechts aan als jongste kind van de vorstin, die bijgezet is te Burwan en den vorst, die bijgezet is te Bañu wka. Het trekt zeer de aandacht, dat hierbij de vorstin steeds voorop wordt genoemd, zoodat zij blijkbaar de voornaamste was der ouders. Dit nu is ook het geval in de beide ons bekende oorkonden, uitgegeven door de ouders van Airlangga, waar ook de moeder in beide gevallen voorop wordt genoemd. Onwillekeurig rijst nu de vraag of de ouders van het „anak wungçunira" niet de ouders van Airlangga kunnen geweest zijn, zoodat hij dus de jongste broeder van Airlangga was. Waar Airlangga in 913 geboren is en het „anak wungçunira" door de nieuwe vondst in 971 reeds vorst blijkt te zijn geweest, is dit niet onmogelijk. De jongste van hem bekende oorkonde, is tot nog toe, die uit 994 van Klungkung en ook dit is geen argument tegen onze veronderstelling, daar hij als jongste kind wel lang na Airlangga geboren zal zijn, stel op zijn vroegst in 920 en hij in 994 dus een leeftijd van hoogstens 74 jaren zou hebben bereikt, wat niet onmogelijk is, terwijl de waarschijnlijkheid, dat hij nog later geboren is, zelfs groot is, indien wij aannemen, dat Airlangga de oudste zoon zijner ouders was en daarbij bedenken, dat uit de geheele geschiedenis blijkt, dat de Javaansche prinsessen in normale omstandigheden jong huwden, wat dus ook met Airlangga's moeder het geval kan zijn geweest.

Op het belang van oorkonde Buwahan C uit 1068 is boven reeds de aandacht gevestigd in verband met de juiste lezing van het jaartal 1072 van de oorkonde van Sading.

Van haji Jayapangus zijn wederom verschillende oorkonden voor den dag gekomen, allen uit 1103 en allen gedateerd Çrāwaṇa çukla 9. De zaak wordt daardoor hoe langer hoe raadselachtiger, vooral daar er geen enkele oorkonde van hem bekend is, uitgegeven op een anderen datum. Bovendien maken verschillende van de nu bekende oorkonden den indruk, niet geheel zuiver te zijn, om van falsificaten niet te spreken. Daarom zal voorloopig het vraagteeken achter Jayapangus als vorst van Bali, door Brandes reeds geplaatst in zijne inleiding tot de transcripties van de oorkonden van Sĕmbiran (T.B.G. XXXIII), gehandhaafd moeten blijven.

Tenslotte zijn een tweetal oorkonden voor den dag gekomen, die werkelijk dateeren van de Majhapahitsche overheersching over Bali. Over de eene, die uit

1320, van de pura Batur te Gobleg kan ik kort zijn. Taal en opzet van dit korte stuk zijn geheel identiek met die van verschillende oorkonden van Java uit denzelfden tijd, b.v. met de koperplaten van Bluluk, waarvan de transcriptie werd gepubliceerd in O.V. 1918 blz. 175 e.v. Meer interessant is de oorkonde van de pura Abang te Batur uit 1306. Voorop moet worden gesteld, dat het laatste cijfer niet goed leesbaar is. In elk geval dateert het stuk van tusschen 1304 en 1309, daar het laatste cijfer geen 1, 2 of 3 is en ook geen 0. De uitvaardiger van het stuk is de ons uit Pararaton, Nāgarakṛtāgama en verschillende oorkonden zoo goed bekende Wijayarājasa van Wĕngkĕr, de echtgenoot van Bhre Daha en dus de oom van Hayam Wuruk. Zooals boven reeds werd aangehaald, wordt zijn naam in deze oorkonde zeer eigenaardig ingeluid met „Çrī Mahārāja", terwijl het toch wel vast staat, dat hij dit nooit geweest is. Verder vermeldt de oorkonde een naam van hem, die tot nog toe niet bekend was. Na de gewone reeks epitheta ornantia, ons van andere Majhapahit-oorkonden zoo goed bekend, heet het hier: „pāduka parameçwara, çrī wijayarājasa nāmadewābhiṣeka, sang apañji waningmhyun, garbhodayanāma sañcu kudāmṛta, wĕngkĕr mmahāpurādhiṣṭita inadhiṣṭāna, sire nagare wĕngkĕr". De naam, ingeluid door sang apañji was tot nog toe voor hem onbekend, terwijl bovendien het nāmadewābhiṣeka de aandacht trekt.

In het bijzonder moet nog de aandacht gevestigd worden op het Javaansch van deze oorkonde, dat al bijzonder jong klinkt en waarin men reeds Kramavormen als „ambĕkta", „rĕmbat", „ūlam babi" e.d. aantreft. Eene nadere bespreking dient echter te wachten tot de volledige publicatie der van Bali nu bekende oorkonden, evenals beschouwingen over de kostelijke gegevens voor de oude geographie van het eiland, die de koperplaten ons leveren in de massa er in aangehaalde namen van desa's, rivieren etc., waarvan de meesten nu nog bij hun ouden naam bekend zijn.

Kali Bana, 20 December 1920.

TRANSCRIPTIES VAN KOPEREN PLATEN.

I

PLAAT TE SOERABAJA.

1. hyang. paḍĕm apuy. manimpiki. pamaṇikan. limus galiuh. panginangin. pakatimang. sukun. haluwarak.
2. kutak maniga. tan katamana wuluh panawi. paturus. pahapitan mare samgĕt pangurang. paranakan. pakalangkang. pa
3. kalingking. wadihati. parmmasan. mangriñci akudur. sinagiha. pawur. tapahaji. airhaji. parumban. lablab. ku
4. kap. trĕpan. kula pangkur. parang. wijikawah. sikpan. pacadaran. kula pamgĕt. sungging. sungsung pangurang. katan
5. daṇḍa. kudaṇḍa. maṇḍihalādi. pangkuwangi. sungsung nāyaka. wilang wanwa. mawi. salwi. saluit. sahulun çrī ma

verso

1. hārāja. tan tama i rikang *wanua i kamban*. muang kawinaya sawargga kabeh. ang wanua masamagri 7.8. walu ru
2. mambating natar. wangke kabunan. tan kaknana mayang tanpa wwah. amijilakĕn wuryyaning kikir. ludan. tutan
3. amuk. amungpang. wākcapala. angçapratyangça. hastacapala. hidukasirat. duhilatĕn. tan tama i rikang *wanua*
4. *i kamban* sawargga. gumanti tekang rāma manaḍaḥ san hyang ājña haji ring muhara. juru kaki b a t a n buyut
5. kaki l a g o y a n g. amingtiga si c o p e t. amingpat si c a d a r. agurit si l u m a l e. añjung-añjung

II

PLAAT TE SOERAKARTA.

Deze koperen plaat is lang 24,5 cM., breed 12,7 cM., aan één zijde beschreven met 7 regels Oud-Jav. schrift van Midd. Java; zij werd gevonden bij de bewerking van een sawah in de buurt van de desa Pengging, distr. Banjoedono, afd. Bojolali, res. Soerakarta, en wordt nu bewaard in het z.g. Museum van Sriwedari (Kebonradja) ter Hoofdplaats Soerakarta.

1. //0// swaṣti çakawarṣātīta 861 (de 8 is niet duidelijk) cetra-māsa tithī ṣaṣṭi krĕṣna-pakṣa pa. po.
2. so. wāra tatkāla rakarayān i garung tumurun ājñānira. i sang pamgat
3. amrati pu managgangi. deyani sorang sang mangilala drĕbya haji tan
4. kumnāna rama mrati rumwan banyāga. banyāga bantal huñjamman
5. manghūri senamukha. tuha dagang. mapakkan ityewam ādi
6. sapradeçanya ataḥ tan knāna ya amatwakan drĕbya haji. ḍu (?) la
7. wa kal-kalangkang. ya matanya tan knāna ujar haji ri pira //_//

Poerbatjaraka.

Philip Hunt Sc.

Grafschrift te Kroei.

EEN KROËISCH GRAFSCHRIFT

DOOR

J. L. MOENS

(met een foto).

Op een van mijn laatste omzwervingen in de afdeeling Kroëi, de zuidelijkste van het langgestrekte gewest Benkoelen, navraag doende naar oud-Lampongsch letterschrift, werd ik o.m. verwezen naar de hoofdplaats zelf en wel naar het kerkhof aldaar. Daar zou een steen te vinden zijn met zoodanig „antieke" karakters begrift, dat zelfs de oudste Kroëiers de inscriptie, behoudens enkele losse lettergrepen, niet meer konden lezen. In hoeverre deze berichten juist waren, zal men aanstonds zien.

Op het kerkhof bevond zich n.l. een.... Engelsche grafsteen, die aan de beschrijving bleek te beantwoorden. Niet echter omdat het Engelsch voor de Kroëiers onleesbaar was, noemden zij de steen „bôewatan toembaj" (antiek) [1]), doch omdat er zich onder het: „Here are deposited the remains of BOB BROWN, born at Croee (datum beschadigd), died at Croee (datum onleesbaar), son of JAMES BROWN ESQr., Resident", een *tweede* grafschrift bevond in inderdaad geheimzinnig Lampongsch letterschrift.

Van deze laatste, geheel onbeschadigde inscriptie, werd een afdruk gemaakt, waarvan hiernevens een foto. Blijkens het mede overgedrukte onderschrift was de steenhouwer Philip Hunt, vermoedelijk dezelfde, die gedurende de Engelsche overheersching, in Benkoelen vanuit Britsch-Indië meerdere Engelsche grafsteenen heeft geleverd. Deze steenhouwer had uitteraard niets begrepen van de kabalistische teekens, die Resident Brown hem ter vereeuwiging had toegezonden en had — haast even vanzelfsprekend — de geheele inscriptie juist onderste boven onder het Engelsch grafschrift aangebracht! Daarin school het heele geheim van de onleesbaarheid, zooals een nadere bestudeering van de abklatsch al spoedig uitwees. Dat de tegenwoordige Kroëiers dit niet hebben opgemerkt en de onleesbaarheid eerder hebben

---

1) Zooals het geval was met den (poesaka verklaarden) grafsteen van den, naar ik meen in 1747 te Mokko-Mokko overleden Engelschman Thomas Kirkpatrick; van dien steen vertelde mij een telg uit het voormalig regentengeslacht aldaar, dat de bevolking geloofde, dat er een oude oorkonde op was gegrift in voor haar onleesbaar „hindoe-" schrift. Het heeft ook niet weinig moeite gekost om den steen uit handen der „eigenaars" te krijgen en het grafschrift aldus voor ondergang te behoeden: de steen toch was aan de beschreven zijde juist ruw genoeg om — ondanks zijn heiligheid — voor waschsteen dienst te kunnen doen! Hij is thans ingemetseld op het voorerf van de pasanggrahan te Mokko-Mokko.

toegeschreven aan „antiquiteit" der inscriptie, is daardoor verklaarbaar, dat niet alleen de vorm van sommige karakters in oudere geschriften geheel afwijkt van de moderne [1]), doch ook, doordat vele letters in omgekeerden stand evenzeer in het alfabet voorkomen. Zoo zijn *p* en *g*, *n* en *j*, *k* en *m* elkaars tegendeelen, terwijl *r*, *l* en *b* in omgekeerden stand aan zichzelf gelijk blijven; het klinkerteeken voor de *oe*-klank wordt in omgekeerden stand als een aan den medeklinker toegevoegde *ng* gelezen, het teeken voor de geaspireerde *b* op het eind eener lettergreep wordt bij omkeering aan den volgenden medeklinker gelezen, enz. Het is dus geheel aannemelijk, dat de Kroëier de, tengevolge van de omkeering onleesbaar geworden, letters voor oudere karakters heeft aangezien, waar zoovele van de overige letters en teekens der inscriptie wel verstaanbaar waren.

Herstelt men den stand van het grafschrift, dan leest men: „Hana socrat ni koeboer ni bab barawoen anak ni kammandoer masta barawoen iskauwajar tijan roewa'an rik patik oeloen lampoeng", hetgeen zooveel zeggen wil als: „Dit is het grafschrift van Bab Barawoen (dit is de Kroëirsche transcriptie van *Bob Brown!*), zoon van den Resident Masta Barawoen Iskanwajar (d.i. *Mister Brown Esquire!*) in den echt verbonden met een (in het Engelsche grafschrift onvermeld gebleven) lampoengsche vrouw." Dit is tenminste vermoedelijk de beteekenis van de laatste alinea [2]) en zou dan ook de verklaring kunnen geven voor de ongemeene wijze, waarop James Brown Esqr. (wellicht ook niet geheel onvrijwillig) den naam van zijn zoon aan de Kroëische vergetelheid wenschte te ontrukken.

1) nl. (voor zoover in het inschrift gebezigd) van *d*, *b*, *s*, *r* en *w*. Ook van het door Marsden gegeven oude Lampongsche alfabet (History of Sumatra, 1793 II tegenover pag. 1), wijkt het af in de teekens voor *b* en *s*.

2) „tijan roe wa'an rik" is synoniem gedacht aan „tijan roewa makadjong", hetgeen beduidt „man en vrouw" (Helfrich, Woordenlijst Verh. Bat Gen. XLV). Patih is onvertaald gelaten; is het de naam van de „orang lampoeng?"

